ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXV • 2016. • BROJ 133 • CIJENA 40 KN

BEHAR

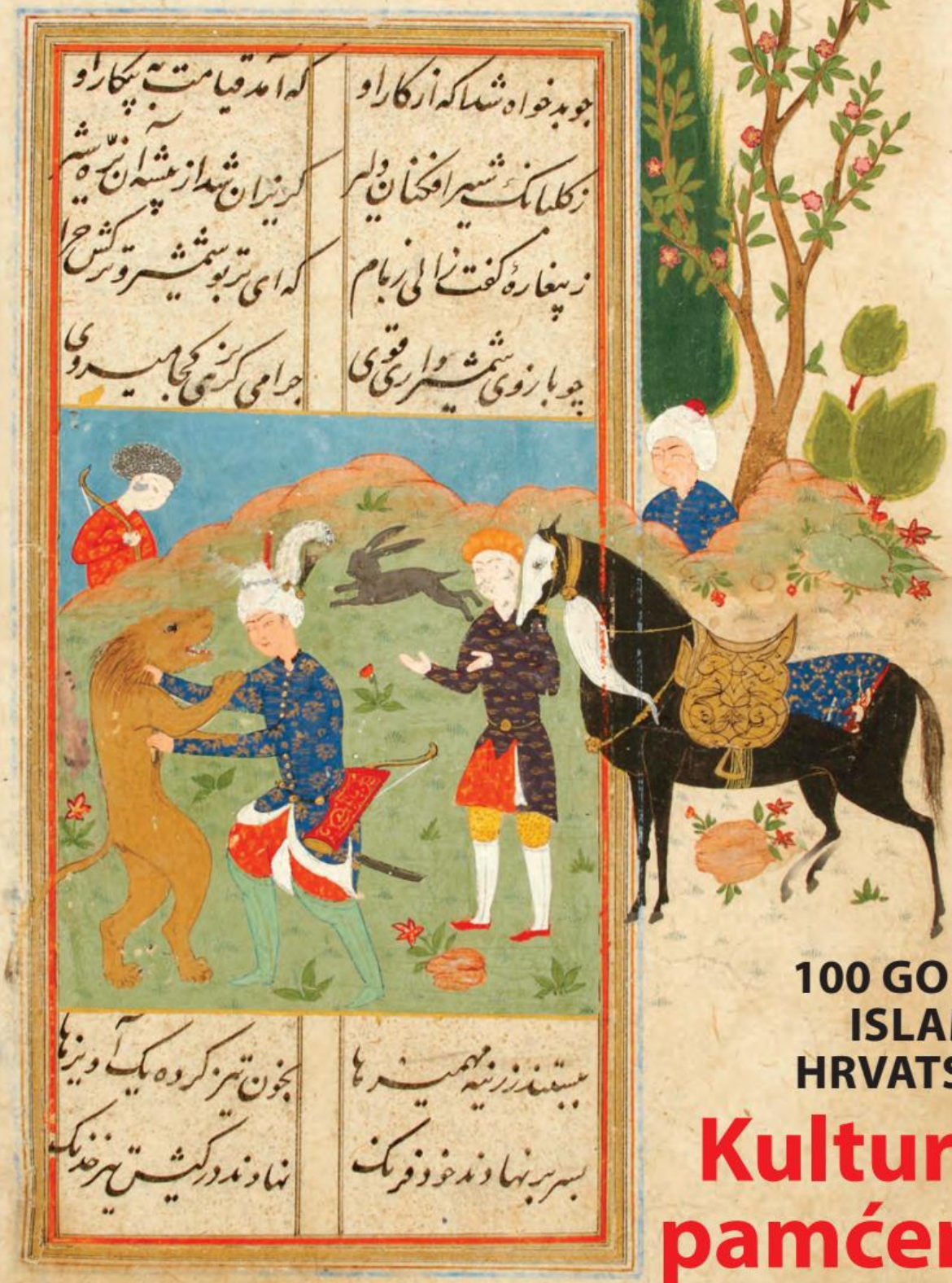

100 GODINA ISLAMA U HRVATSKOJ:

Kulturno pamćenje

(izbor časopisa Behar 2006. – 2016.)

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD
Za nakladnika:
Ervin JAHIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Urednik Ekonomskog podlistka:
Faris NANIĆ

Grafički urednik: **Selma KUKAVICA**

Lektura: **Mahir SOKOLIJA**

Uredništvo: **Remzija HADŽIEFENDIĆ PARIĆ, Rusmir AGAČEVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY, Edib AHMETAŠEVIĆ**

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: casopisbehar@gmail.com
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
web: www.behar.hr

Cijena po primjerku 40 kn, godišnja pretplata 200 kn
Cijena u BiH: 10 KM, godišnja pretplata 60 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Tisak: **topgrafika, Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Republike Hrvatske
ISSN 1330-5182
Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik dr. Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

BEHAR | **SADRŽAJ**

RIJEČ UREDNIKA

3 Sead Begović:
Tko će osloboditi Bošnjaka od kulturne napasti u njegovu džematu

100 GODINA ISLAMA U HRVATSKOJ: KULTURNO PAMĆENJE (izbor časopisa Behar 2006. – 2016.)

4 Ibrahim Kajan:
"Preporod je ono što sadrži Behar"

5 Senad Nanić:
Multimonolog

6 Faris Nanić:
Bošnjački prvaci u zemlji čudesa

9 Filip Mursel Begović:
Musliman u katedrali - moj grijeh, moj preveliki grijeh

12 Azra Abadžić Navaey:
Istinitost uvriježenih spoznaja o islamu

20 Predrag Matvejević:
Kruh, islam i Arapi

23 Fadil Hadžić:
Moj Zagreb

26 Nasko Frndić:
Spjev "DERVIŠ" Stiepe Đurđevića

32 William Stoddard:
Kršćani i muslimani – što kažu jedni o drugima

38 Vesna Miović:
Mudrost na razmeđu - Zgode iz vremena dubrovačke republike i osmanskog carstva

49 Prof. dr. Munib Maglajlić:
Leksikografsko određenje sevdalinke

54 Nusret Idrizović:
Zagonetko, gdje ti je kraj (stećci u Azerbajdžanu)

64 Edin Urjan Kukavica:
Narod na razmeđu: Bosanci Bošnjaci ili bosanski muslimani

73 Vjeran Kursar:
Hrvati u Istanbulu

80 Anastazija Magaš Mesić:
Vrana za vrijeme turske vladavine - han Jusufa Maškovića

84 Mr. sc. Esad Čolaković:
Prilog za biografiju Envera Čolakovića

92 Anđelko Vlašić:
Dogu ve bati (Istok i Zapad), jedini hrvatski list na turskom jeziku (1943. - 1944.)

100 Sanjin Kodrić:
240 godina Hasanaginice

107 Ibrahim Pašić:
Kršćanski nišani

Tko će osloboditi Bošnjaka
od kulturne napasti u njegovu džematu

Piše: Sead Begović
glavni urednik

U malobrojnoj zagrebačkoj zajednici Bošnjaka, primijećeno je da malo tko čita, a kada već čita često ništa ne razumije. To saznanje proizlazi iz jedinstvenog iskustva: da biste shvatili jednu sredinu morate ponekad živjeti izvan nje, jer stalno sudjelovati u njoj može vas oslijepiti za spoznaje skrovita značenja. I kad nas je već preplavila svakovrsna literatura, uglavnom ona koja se lako pojmi i koju napokon zaslužujemo, predstave o budućnosti postaju nam zamućene, a interes za prekoračenje konvencionalnih međa umjetnosti postaje nepoznata oblast, mahala na kraju svijeta, ludost i uzaludnost. Kako se to odražava u našem džematu, primjerice na solidno posjećenim događanjima u Islamskom centru – uglavnom predstavljanjima knjiga i autorskih osobnosti. Uz nekolicinu zainteresiranih zanesenjaka zalutaju i nadrimenadžeri koji bi odmah potom nametali kulturne standarde, koji bi uređivali naše časopise sa svojim učmalim vizijama, iako su kulturni i ponad svega književni analfabete. Ali kad ste neuki, ono što vam daje snagu jest to čega se najviše bojite: lijepe umjetničke riječi koju iz straha želite satrati, a njenog autora i njegov knjižuljak spaliti. Umjetnik je ipak sačuvao toliko ljepote u sebi, toliko žive i tople, da je ima dovoljno i za svog mrzitelja. Zažareni i poneseni autor i egzaltirani promotor ništa pritom ne primjećuju, oni svijetu predstavljaju grandiozno djelo i za njih je glavno da je dvorana popunjena.

Iako, mnogi posežu za mobitelima, primajući i šaljući poruke, đaci pišu zadaću iz arapskog jezika, neki su uznemireni jer se nikako ne mogu sjetiti jesu li uplatili kurbana, neki su zamišljeni jer pokušavaju razriješiti moralno pitanje: Je li zaista grijeh ne uplatiti zekjat, je li članarina u Islamskoj zajednici prevelika i napokon, pitaju se koliko oraha ide u baklavu, ne pitajući se i ne brinući se koliko praznih ljusaka ide u glavu. Neki drijemaju, a najmlađi muškići stalno pogledavaju na desnu stranu dvorane gdje sjede čedne i pokrivene lijepe djevojke. I to je dobro, neka se ašikuje, neka se širi Ummet Poslanikov. Međutim, gosti koji nam dođu s raznih strana sve to primjećuju, to kako se glumi pažljivi slušač i misle da smo to istinski mi, da je to pravo stanje stvari. Međutim, naše su sposobnosti toliko jake da uskoro, na tim događanjima, uspavamo i najpažljivijeg musafira koji će trgnuti glavom tek kad zapjeva neki folklorni ansambl.

Uz nekolicinu zainteresiranih zanesenjaka zalutaju i nadrimenadžeri koji bi odmah potom nametali kulturne standarde, koji bi uređivali naše časopise sa svojim učmalim vizijama, iako su kulturni i ponad svega književni analfabete. Ali kad ste neuki, ono što vam daje snagu jest to čega se najviše bojite: lijepe umjetničke riječi koju iz straha želite satrati, a njenog autora i njegov knjižuljak spaliti

Svi se upinju da razumiju genijalnog autora u kojeg zapravo ne vjeruju i on za njih počinje iščezavati. Napokon, počinjemo vjerovati u kulturu i kulturna događanja snagom nužnosti. Kako onda vjerovati u takvu kulturnu stvarnost koja je lišena kulturnog sna i želje za njim, a znamo za duševne nerede koje izaziva svako lišavanje od sna? Višak realnosti i nastup banalnosti postaje nepodnošljiv. Što će ostati od našeg svijeta ako iz njega odagnamo imaginaciju. Učinit će nam se da transcendencija više ne dolazi odozgo već odozdo iz potrošene stvarnosti, iz fiziološke patologije. Kako sterilizirati naše jeftine umjetničke standarde? Možda riskirati susret s vlastitom drugošću, a žrtvovati apsolutnu stvarnost koja pripada novcu. Kako uočiti, primjerice, ono što je u jeziku odsutno, a vrijedno je i nije samo puka doslovnost? Da je taj jezik koji nam je dan i kojim pišemo uvijek nešto više nego što označava. Ako ga ispraznimo od višeg smisla i mi ćemo ostati prazni pa makar dnevno klanjali sto rekjata.

Pred nama su stvarna djela, a ne njihova fantomska stvarnost i čini se da nam je ipak milije zavođenje od strane svijeta, i od njegove vitalne iluzije i njegovih rahatluka. Pa što će nam onda metafizička refleksija o svijetu posredstvom vlastita mišljenja. Najlakše se suprotstaviti onima koji imaju zrno duha u sebi jer vas prisiljavaju na kreativnu misao pa iz toga proizlazi da je ponekad kriva pretpostavka poželjnija od točne pretpostavke. Kako je moguće da netko od nas robuje neslobodi stvarnosti, žrtvujući maštu, skriven život, radoznalost, pravo na vlastiti odraz i sjenu, a ostaje mu samo mučnina vlastitog konvencionalnog lika? Tko se to usuđuje ukinuti pravo na umjetnost, a ponuditi nam društvo spektakla kojemu malo pomalo pripadaju i Bošnjaci. Povjerovat ću u njihovo izlječenje onog trenutka kada počnu vjerovati u lijepu metaforu o svijetu, a ne u stvarnost koju je već odnijela noć ili je ekranizirana u nekom reality showu gdje se stapa javno i privatno. Nebrojeno sam puta čuo, iz našeg budžaka, da umjetnost sadrži svakojake brbljarije, ali eto, sevdalinku i njen lijepi baršunasti glas, još nitko nije srozao, a i zašto bi kad mi čuvamo samo vlastitu šargiju i udaramo u samo svoje diple. Kako ćemo shvatiti umjetnika koji niječe stvarnost? Kako ćemo zavoljeti pjesnika koji izmišlja ono čega nema? Jednostavno. Treba se upustiti u avanturu otkrivanja, jer, ne postoji vječna istina i vječna ljepota na ovome svijetu gdje kolijevka ubrzo postaje mezarje. Veliki umjetnici oko sebe grade vlastitu samoću u kojoj se guše. Ostali, ne trpe samoću pa odlaze u šoping i na zajedničke tribine na kojima zijevaju u očekivanju domjenka.

Ovaj broj "Behara", kao izbor tekstova iz naše desetogodišnje produkcije, a povodom obilježavanja 100. godina institucionalnog islama u Hrvatskoj, pokušava pomoći svim budućim iskrenim tragateljima, Bošnjacima i njihovim prijateljima, u pronalaženju odgovora šta nas to sve prožima i spaja u zemljici Bosni i Hrvatskoj. ■

"Preporod" je ono što sadrži "Behar": duh naroda koji jedino i isključivo živi u kulturi

Piše: Ibrahim Kajan,
pokretač i prvi urednik časopisa "Behar"

Nakon 20 godina uspješnog razvoja i rasta utjecaja časopisa "Behar", sada smo obaviješteni o prvom i uvijek efikasnom znaku njegovog ugrožavanja: značajnom smanjenju njegova proračuna.

"Behar" je započeo izlaziti u ljeto 1992. godine iz goleme potrebe da se, osim puke informacije, oblikuje vlastiti prostor u kojem bismo podastirali obrazložene stavove o vremenu koje nam je sudbinama pripalo, u najgorem vremenu rata u Hrvatskoj i započete agresije na Bosnu i Hercegovinu. Nekoliko prvih brojeva objelodanili smo svojim vlastitim novčanim prilozima, donacijama i besplatnim uslugama - da bi "Behar", kroz prvih deset godina postao respektabilan i vrlo uvažen manjinski, bošnjački, časopis u Hrvatskoj. Kroz to vrijeme, možda i neskromno procjenjujemo, njegov plodotvoran utjecaj – bio je više nego evidentan.

"Behar" je postao pisanim refleksom bošnjačkog kulturnog življenja u Hrvatskoj, pa na taj način i jedini analitički kulturno-sociološki ispisani prostor relevantan za bilo koji pristup proučavanja bošnjačkog svjedočenja demokratske strukture političke vlasti u Republici Hrvatskoj

U mirnijim razdobljima, nakon 2000-te godine, "Behar" je prošao sljedeće dvije razvojne faze, mirnije, ali ništa manje značajnije za uvid u suvremene tendencije sociooloških i kulturoloških tema, prezentiranih kroz različite diskurse, od publicističkih do književnih.

"Behar" je na taj način postao pisanim refleksom bošnjačkog kulturnog življenja u Hrvatskoj, pa na taj način i jedini analitički kulturno-sociološki ispisani prostor relevantan za bilo koji pristup proučavanja bošnjačkog svjedočenja demokratske strukture političke vlasti u Republici Hrvatskoj.

"Behar" je prije dvije godine zaokružio dva desetljeća svog izlaženja. To je uspio i zbog toga, što je u samom Kulturnom društvu Bošnjaka "Preporod" Hrvatske, uživao središnji status koji mu je na samom startu namijenjen. To je urađeno s velikim razlogom, jer "Preporod" je ono što sadrži Behar: duh naroda koji jedino i isključivo živi u kulturi.

Određene razlike u pristupima trojice glavnih dosadašnjih urednika su primjetne, ali nijedna "razlika" među njima nije "Behar" dovela u pitanje na način u koji ga dovodi financijska restrikcija koja se sada pojavljuje u njegovom godišnjem proračunu iz fondacija namijenjenih kulturnom razvoju nacionalnih manjina u Hrvatskoj. ■

hub

Piše: **Senad Nanić**

Multimonolog

Novodobnom svetom trpljivošću obnevidjet ćeš na sva vrijednosno i fizički luda proturječja multimonologa, gdje je od multikulturnosti neminovno preostao samo neodređeni prefiks. Ili dosjetka. Sve drugo porušeno je u pokušaju pronalaska sve nižeg zajedničkog nazivnika nekad bogate humane komunikacije

Iako je prvi princip svemira rahma, objavljen početkom svakog poglavlja Kur'ana dvama prividno istoznačnim imenima Allahovim koji zajedno određuju pojam kao bezuvjetnu sveobuhvatnu ljubav davanja te time nadređenu pojedinačnoj ljubavi sklonosti i uzimanja uz davanje, naša rubrika zove se Hub. Jer u pisanju je i eros.

Mada bi kao refleksija izvornika riječ hub trebala sadržavati podvostručeni, odnosno pojačani *b*, ovako napisana naglašava udomaćenost pojma u bosanskom jeziku. Kur'anski pojam ljubavi jest naša riječ. Ujedno, čitan linguom francom današnjice, engleskim jezikom, naslov rubrike ispunjava osnovni kriterij postmoderne publicističke korektnosti – dosjetka je. Upućuje, naime, na pojam središta i ishodišta, što ljubav jest. A dosjetka nije.

U pokušaju bijega od kozmološke jednoodređenosti modernizma zapalog u krizu vlastite aktualizacije, zaglibismo mnogo dublje poricanjem ikoje univerzalne određenosti. Tako su i naše suvremene globalno proklamirane univerzalne vrijednosti ostale bez univerzalnog izvora. Kako bi se sačuvao privid mogućnosti opstanka takozvanih univerzalnih vrijednosti otcijepljenih od nadređenog kriterija, svjesno smo bačeni u čehovljevski pseudodijalog. Multimonolog, u biti, sa svim ispovjeđenim i nikad kritički univerzalno i trajno pročešljanim predrasudama, neznanjima, grijehovima i lažima. Bučno i simultano. Pa trpi. Jer "tolerancija" je vrijednost. Novodobnom svetom trpljivošću obnevidjet ćeš na sva vrijednosno i fizički luda proturječja multimonologa, gdje je od multikulturnosti neminovno preostao samo neodređeni prefiks. Ili dosjetka. Sve drugo porušeno je u pokušaju pronalaska sve nižeg zajedničkog nazivnika nekad bogate humane komunikacije.

Ma koliko potvrđivali svoju privrženost kulturi dijaloga u ostvarenju i rastu zajedničkih istinskih vrijednosti, putem i nebrojenih oštrih osuda svih agresija i zločina koje čine oni koji se nazivaju muslimanima ili to čine u ime Islama, ma gdje u svijetu, sve do razine tekfira, boli kada tu proklamiranu vrijednost bez obvezujućeg kriterija kao što je "pometi prvo pred svojim pragom" ne podržavaju i drugi. Kad smo mi odgovorni i voljni izrijekom osuditi zločin negdje u svijetu, neka čine to i braća po svjetonazoru matičnim agresivnim režimima, ukoliko ne žele da ih javnost takvima doživljava. Izjave tipa "to je političko pitanje" koje smo mogli čuti od predstavnika Židovske općine na početku izraelske agresije na Libanon i Palestinu, olakšavaju lansiranje multimonološkog smeća koje krivnju svaljuje na cijele narode i vjerozakone. Toga smo se nagledali i od toga previše iskrvarili. Od Manuela II do Georgea Busha uz sve haššašine i balkansko nožoljublje.

Pa kad se u Regensburgu govori o razumu kao načelu protiv nasilja, Bogu se ne može kao krunska potvrda načela Uma u Riječi pripisati sebstvo ukoliko se želi ostati istinskim baštinikom kršćanskog nauka i ne zapasti u egzistencijalizam, voluntarizam ili gnosticizam bilo antičkog orijentalnog ili ma kojeg drugog profila. "Ja sam" je posve neodređen izrijek i baš ništa ne znači bez sveg onog što učimo u Riječi. Svrha objave Lijepih imena nikako nije mistična. Naprotiv, ona je razumijevanje sveobuhvatnog bogatstva Božje osobe putem Njegovih djela pojmovno sažetih Njegovim imenima. Pa ako nostirfikator moje magistarske radnje o filozofiji i povijesti znanosti u Islamu može u javnosti iznositi povijesne neistine o tobožnjem nasilju u Mekki po povratku Muhammeda Božjeg poslanika, dopustite da makar ukažemo i na ovaj aspekt regensburškog monologa koji otkriva, i to neovisno o u medijima prožvakanom citatu i odsutnosti nekog arapskog citata o križarima, njihovoj "vjeri" i biblijskim izvacima iščupanim iz konteksta samog Pisma, da u Vatikanu sada stoluje iskazana sklonost gnosticizmu umjesto argumentu razuma. Tako i naknadna isprika i njeno prihvaćanje od strane islamskih autoriteta u svijetu, koje sadrži i teološki utemeljeno pobijanje Papinih optužbi Islama i Kur'ana za voluntarističko shvaćanje Božjeg bića, jest razumno što iskreno podržavamo, ali to nije rezultat argumenta razuma već argumenta pragme, a pragma nije mudrost.

Bila su vremena bolja. Barem u Rimu. Sasvim nedavno. Čujemo još u svome sjećanju drago skandiranje s rimskog trga: "Juan Pablo, Segundo, te quiere todo el mundo!" ■

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Bošnjački prvaci u zemlji čudesa

Promatrajući manifestacije javne prisutnosti Bošnjaka i manjeg dijela ostalih muslimana u Hrvatskoj mora se postaviti prvo i najvažnije pitanje: "Znaju li naši predstavnici što je to politika i politička odgovornost?" Da znaju, onda se izabrani zastupnik nacionalnih manjina, koji je izabran s Posebne liste u Zastupnički dom Sabora i to nacionalističke stranke (SDA ili BDSH), ne bi pojavio kao osnivač Kluba zastupnika s Liberalnom strankom, što je počeo, pa prekinuo Šemso Tanković 2004. ili Kluba nezavisnih zastupnika "ljevičara", što je nedavno upriličio Nedžad Hodžić. Kako je Tanković u zasluženoj političkoj mirovini, njegovi ekscesi na političkoj pozornici više nisu bitni. No, ponašanje Hodžića i Srebrenikovića zasigurno jeste.

Self fulfilling prophecy-em, pokazala se dilema iz prošle kolumne o stvarnom legitimitetu saborskih zastupnika izabranih sa stranačkih lista po rasporedu koji određuju stranački šefovi/šefice i njihovih kolega, zastupnika nacionalnih manjina koji se biraju direktno na posebnim izbornim jedinicama. Bili smo skloni tada sugerirati da prosječnih 15.500 do 17.000 glasova kojima, samo računskom operacijom podjele ukupnog broja glasova koje je dobila stranačka/koalicijska lista, navodno teže zastupnici izabrani na jednoj od 10 izbornih jedinica, možda mogu biti usporedivi s "težinom" zastupnika manjina (osim dijelom srpske) koji dobivaju, ali direktno i pojedinačno, između 250 i 2000 glasova. Kako kaže iskustvo samoispunjujućeg proročanstva, što ste zazivali, dobili ste, ali ne onako kako ste priželjkivali. Za distorziju priželjkivanog pobrinula su se dva bošnjačka "političara" u Hrvatskoj. Distorziju su potvrdila dva bivša vjerska službenika Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Paralelizam inkompatibilnih funkcija

Prvo je iz Službe za medije Hrvatskog sabora došla vijest kako je u Saboru osnovan novi Klub nezavisnih zastupnika u sastavu: Slavko Linić, Branko Vukšić i Nedžad Hodžić. Dok je Vukšić izjavio da više nije član Hrvatskih laburista, i zatražio ispisnicu, zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, osnivač i još uvijek legalan predsjednik Bošnjačke demokratske stranke koja ga je i kandidirala, Nedžad Hodžić, izjavio je kako je on "ljevičar", pa ispada da je to logičan potez. Suradnju trojca, koji je izgubio povjerenje svojih stranaka, prilično različitih stajališta, Vukšić je pojasnio riječima: "Sva trojica pripadamo ljevici, no ne slažemo se oko nekih stvari kao što je, primjerice, privatizacija". Samo privatizacija? Takva sitnica? Onda je valjda sve u redu i novi klub gotovo istomišlećih ljevičara će postojati još godinu dana, do izbora.

Kako je pisao portal Index 18. rujna, dok je poveznica između Vukšića i Linića da baš i ne vole svoje bivše stranke te su spremni javno blatiti svoje bivše stranačke kolege, kod Hodžića je sasvim drugačiji slučaj. Zastupnik manjina Nedžad Hodžić već se duže vrijeme nalazi u nemilosti poreznika jer mu je otkriven porezni dug od 4,3 milijuna kuna, pa mu je imovina pod sudskom blokadom. Hodžić je krajem prošle godine prijavio prijetnje likvidacijom. U njegovo je ime tada emotivno govorio Milorad Pupovac za saborskom govornicom. Osim državi, dugovao je bankama i dobavljačima, a u prosincu prošle godine izjavio je kako će spas potražiti u Linićevom modelu predstečajnih nagodbi, što je i učinio. Njegova tvrtka trenutno je u procesu nagodbi. Podsjetimo se, tim modelom su se izvukli Kerum, Pavić, Jure Radić i njima slični "poduzetnici". Ukupna dugovanja Hodžićeve tvrtke iznose 17,2 milijuna kuna.

Prošle je godine dio članova Hodžićeve Bošnjačke demokratske stranke Hrvatske (BDSH) podnio kaznenu prijavu protiv njega i to zbog netransparentnog trošenja stranačkog novca. Zbog toga je u prosincu prošle godine

održana skupština stranke na kojoj je Hodžić smijenjen. No Ministarstvo uprave u ožujku ove godine donijelo je odluku kako je Skupština održana nelegalno, pa je Hodžić ostao nazvavši to "neuspjelim pučem". Nedavno je Saborsko povjerenstvo za ispitivanje sukoba interesa potvrdilo je kako je protiv Hodžića pokrenulo istragu zbog optužbi o nenamjenskom trošenju stranačkih sredstava iz Proračuna.

Drugi slučaj je Mirsada Srebrenikovića, zastupnika Bandićeve liste u Gradskoj skupštini Zagreba i zamjenika ravnatelja za pravne, gospodarske i opće poslove Nastavnog zavoda za javno zdravstvo Dr. Andrija Štampar. Taj je gospodin i predsjednik Stranke demokratske akcije Hrvatske koji je, nakon drugog, nešto manje redikuloznog saborskog mandata njenog dugogodišnjeg predsjednika Šemse Tankovića, preuzeo Stranku. Kao prijašnji politički tajnik Srebreniković je smatran stvarnim autorom Tankovićevih političkih dealova sa Sanaderom koji su Bošnjacima natovarili na leđa hipoteku politički nezrelih i neodgovornih građana čiji predstavnici, koji ujedno zastupaju i još 4 ex-jugoslavenske manjine, ne umiju zastupati niti sebe, a kamoli druge. Sličan aranžman podrške Bandićevoj listi "nezavisnih", po kojem u Gradsku skupštinu ulaze pojedinci iz SDA, ali kao takvi neprepoznatljivi i nedeklarirani, Srebreniković je postigao kao predsjednik Stranke.

Upitan o podršci njegove stranke predsjedničkoj kandidatkinji, a ne aktualnom predsjedniku kojemu je stranačka podrška dana na izborima 2010., odgovorio je javnosti, ne biste vjerovali, ali istina je, mrtav-hladan poručivši kako se kao predsjednik i bivši politički tajnik SDA Hrvatske – ne sjeća koga je stranka podržala na predsjedničkim izborima prije 4,5 godine! Izgleda da mu nije na pamet palo pogledati u stranačku arhivu, ako već smatra da je u životnoj dobi koja mu dopušta luksuz gubitka pamćenja o takvim sitnicama, tricama i kučinama. Srebernikovićje dva desetljeća bio pomoćnik predsjednika Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj za pravne poslove, istovremeno osam godina predsjednik Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Zagreb, a jedno vrijeme okušao se kao pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Republike Bosne i Hercegovine i direktor u Fabrici duhana Sarajevo, tada u osporavanom privatizacijskom procesu. Paralelizam inkompatibilnih funkcija u vjerskoj zajednici, političkoj stranci, drugoj državi nije ga nikada mučio, a tu je njegovu multilateralnu kvalitetu prepoznao i zagrebački dugotrajni gradonačelnik s prezidencijalnim ambicijama i stavio ga na svoju listu.

Emeritusi i oni drugi nemjerljivi

Latinski pridjev emeritus, kao pasivni particip ima više značenja, a najčešće se rabi za osobu koja je zaslužila čast, završetkom službe, ili isluženošću. Na raznim se jezicima prevodi i kao zaslužan, početan, meritoran... Emeritus je počasna titula koja se na Zapadu dodijeljivala profesorima, direktorima, članovim uprava, ali i biskupima, po njihovu odlasku u mirovinu. Tu su praksu nedavno usvojili u Islamskoj zajednici, pa se tako svjež kandidat za bošnjačkog člana Predsjedništva BiH, dvodecenijski reisu-l ulema, Mustafa Cerić, iako nije u penziji, okitio naslovom reis emeritus, a po uzoru na njega, slično je učinio i umirovljeni dvodecenijski predsjednik Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj, Šefko Omerbašić, zakitivši se perkom naslova muftija emeritus.

Inače, poznavateljima arapskog jezika jasno je što znači sintagma reisu-l ulema – poglavar učenih, a muftija / mufti je osoba koja je ovlaštena izdavati fetve – ukaze s pravnom snagom, u kasnijem razdoblju i krizi islamske civilizacije reduciranom na ukaze u obredoslovnim i usko vjerskim pitanjima. Zašto se ova neonominacija radi tako nezgrapno, pa zvuči gotovo kao poruga, melange-om latinskog i arapskog nazivlja, ostaje nejasno. No, zaticanjem tih sintagmi koje izazivaju podsmijeh, kod prvotnog se pojavio i jak nagon za direktnim političkim angažmanom, pa se kandidirao za bošnjačkog člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine, a potonji je taj nagon snažno osjetio, prepoznao kao obećavajuć i dao mu otvorenu podršku. Svoj je neuspješan juriš na tron emeritus Cerić obilježio predizbornim skupom u Jajcu, ispred Muzeja 2. Zasjedanja AVNOJ-a, na kojem se kao deklariran antikomunist stavio u poziciju tumača stvarne Titove misli i prakse, dok se iza njega vihorila zastava bivše Jugoslavije

Srebrenikovićev šef, Milan Bandić, u međuvremenu pod istragom USKOK-a, je za hrvatskog člana Predsjedništva BiH predizborno javno podržao Dragana Čovića, šefa bosanskog HDZ-a, osnivača paradržavnih institucija, poput tzv. Hrvatskog narodnog sabora. Razmišlja li predsjednik SDA Hrvatske o vlastitoj političkoj odgovornosti i posljedicama stava svoga šefa? Ili se s njime slaže? Ili nema stava? Ili je zaboravio?

Svoj je neuspješan juriš na tron emeritus Cerić obilježio predizbornim skupom u Jajcu, ispred Muzeja 2. Zasjedanja AVNOJ-a, na kojem se kao deklariran antikomunist stavio u poziciju tumača stvarne Titove misli i prakse, dok se iza njega vihorila zastava bivše Jugoslavije s crvenom zvijezdom na bijelom polju. Uz punu podršku Omerbašića, drugog emeritusa Islamske zajednice. S poražavajućim rezultatom i prikupljenih 25.000 glasova.

s crvenom zvijezdom na bijelom polju. Uz punu podršku Omerbašića, drugog emeritusa Islamske zajednice. S poražavajućim rezultatom i prikupljenih 25.000 glasova.

Čiji sam ja?

Promatrajući sve ove manifestacije javne prisutnosti Bošnjaka i manjeg dijela ostalih muslimana u Hrvatskoj mora se postaviti prvo i najvažnije pitanje: "Znaju li naši predstavnici što je to politika i politička odgovornost?" Da znaju, onda se izabrani zastupnik nacionalnih manjina, koji je izabran s Posebne liste u Zastupnički dom Sabora i to nacionalističke stranke (SDA ili BDSH), ne bi pojavio kao osnivač Kluba zastupnika s Liberalnom strankom, što je počeo, pa prekinuo Šemso Tanković 2004. ili Kluba nezavisnih zastupnika "ljevičara", što je nedavno upriličio Nedžad Hodžić. Kako je Tanković u zasluženoj političkoj mirovini, njegovi ekscesi na političkoj pozornici više nisu bitni. No, ponašanje Hodžića i Srebrenikovića zasigurno jeste.

Srebrenikovićev šef, Milan Bandić, u međuvremenu pod istragom USKOK-a, je za hrvatskog člana Predsjedništva BiH predizborno javno podržao Dragana Čovića, šefa bosanskog HDZ-a, osnivača paradržavnih institucija, poput tzv. Hrvatskog narodnog sabora. Razmišlja li predsjednik SDA Hrvatske o vlastitoj političkoj odgovornosti i posljedicama stava svoga šefa? Ili se s njime slaže? Ili nema stava? Ili je zaboravio? Šef HDZ-a, Tomislav Karamarko, čija je kandidatkinja za predsjednika Hrvatske ona koju nemušto podržava Srebreniković, javno proslavlja s istim Čovićem godišnjicu osnivanja tzv. Hrvatske zajednice Herceg – Bosne, zbog čijeg su djelovanja neki bosanski Hrvati nedavno od Haškog tribunala osuđeni na preko 100 godina zatvora, uglavnom za zločine nad Bošnjacima. Je li i to šef SDA zaboravio? Ili nema stava? Ili, što je zapravo blisko istini i poražavajuće – zna da njegovi potencijalni birači to ne registriraju, pa mu je nebitno? Hoće li imati stav kada Bandić koalira s HDZ-om i počne i aktivno provoditi novu – staru, retuđmaniziranu ("osebujnu" po Z. Hasanbegoviću) politiku prema Bosni? I Bošnjacima koje SDA Hrvatske politički nastoji (ili je barem nastojala) zastupati. Ili je, zbog navedene političke pasivnosti i kratkovidnosti, a posebno kratkog pamćenja Bošnjaka, sve to nebitno? Bitno je onda samo biti pri vlasti, makar kojoj i makar kakvoj, i od nje ponešto uzeti ili dobiti i to onda proglasiti velikim vlastitim doprinosom općem dobru. Obraz zajednice, njezin ugled kao zalog za budućnost tu propadaju, ali iz ovakve utilitarističke perspektive politike kao trgovine na veliko i malo, to se ne vidi niti smatra važnim, a kamoli presudnim. Kada niti sama zajednica do toga baš ne drži.

Aktualni saborski zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, Nedžad Hodžić, kao da je zaboravio da su ga kao manjinskog zastupnika izabrali Bošnjaci svih ideoloških orijentacija, a ne samo lijeve. Nadalje, ako je stvarno ljevičar, koji je to "lijevi" zakon ili inicijativu Hodžić u dosadašnjem mandatu predložio? Čime se to on legitimira kao ljevičar? Glasanjem za sve prijedloge vlade koja se samo nominalno može nazivati lijevim centrom lijevo se političko opredijeljenje ne pokazuje.

S druge strane, aktualni saborski zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, Nedžad Hodžić, kao da je zaboravio da su ga kao manjinskog zastupnika izabrali Bošnjaci svih ideoloških orijentacija, a ne samo lijeve. Nadalje, ako je stvarno ljevičar, koji je to "lijevi" zakon ili inicijativu Hodžić u dosadašnjem mandatu predložio? Čime se to on legitimira kao ljevičar? Glasanjem za sve prijedloge vlade koja se samo nominalno može nazivati lijevim centrom lijevo se političko opredijeljenje ne pokazuje. Zašto onda Hodžić ili bilo tko drugi koji pokazuje manjinske lijeve ili desne tendencije ne pristupi političkoj stranci takve orijentacije ili osnuje ili reformira svoju u željenom pravcu? Odgovor je prilično jasan. U tom slučaju kao politički redukcionisti ne bi bili zanimljivi takvim strankama, niti bi na izborima postigli ikakav uspjeh. Uspjeti ući u Sabor mogu samo manjinskom mimikrijom, na Posebnim izbornim jedinicama. No, to bi znao obrazovan političar, s jasnim uvidom u spektar lijevih, desnih i centrističkih opcija te njihovih rubnih područja i presječnih krivulja, kao i pregledom i razumijevanjem novih političkih i idejnih tendencija.

Alternativa?

Pod Srebrenikovićevim i formalno Tankovićevim vodstvom od 2004. SDA Hrvatske se nastoji profilirati i kao stranka pripadnika muslimanskog civilizacijskog kruga u Hrvatskoj, inkorporirati Albance, Rome i Turke. Još za vrijeme prvog Tankovićevog mandata, autor ovih redaka je u nekoliko navrata rekao kako bi za Bošnjake terapeutski djelovao izbor, recimo Crnogorca za saborskog zastupnika 5 ex jugoslavenskih manjina (Albanaca, Bošnjaka, Crnogoraca, Makedonaca i Slovenaca). To je tada načuo sadašnji urednik Preporodovog Journala, pa je s određenom retardacijom od sedam-osam godina, to reafirmirao, ali s Albancem u glavnoj ulozi. Ovime je možda i nesvjesno najavio strategiju kandidiranja uglednog i politički profiliranog Albanca za zastupnika 5 ex YU manjina, uz puni koncenzus politički angažiranih Bošnjaka. Vrlo zanimljivo.

Za zaključiti je, nažalost, da politički predstavnici Bošnjaka s ovakvim političkim pedigreom pokapaju nadu političkog sazrijevanja Bošnjaka i njihove stvarne i pune integracije u Hrvatsku. I, da se vratimo na početak i dilemu iz prošle kolumne. Doista, nema dileme oko specifične težine zastupnika s državnih lista, kojemu je mjesto na njima odredio stranački šef i njegova kolege biranog s Posebne izborne jedinice za manjine. ■

centar za urgentnu medicinu

Piše: **Filip Mursel Begović**

Musliman u katedrali:
moj grijeh, moj preveliki grijeh

Iz glave mi ne izlazi da sam musliman koji je ušao u katedralu na, za katolike, jedan od najsvetijih dana u godini. Zašto sam se tog trenutka osjećao, pitam se, kao da je netko nevidljivi pokušao zagnjuriti moju glavu u rijeku Jordan?

Ujutro, na Badnji dan, nazvao me urednik agencije Anadolija, dobri moj prijatelj Amir, pa, isprva okolišajući, reče mi naposlijetku da će svi dopisnici agencije, pa eto i ja, posjetiti katoličke crkvene hramove da fotografiraju polnoćke na kojima se slavi Kristova pojavnost. Dakle, da svjedoče jednoj od veličajnih događaja kršćanstva. Točno u ponoć, dobrohotno, ali i po zadatku, imao sam čast da budem u zagrebačkoj katedrali i da fotografiram kardinala, svećenike i narod koji dočekuje Božić.

Razumljivo, eto, obvezao me profesionalni vuzul. Ali, ja pritom nisam profesionalni musliman, i koliko znam, to sam iz uvjerenja. No, dobro, pomislih, ionako posvuda ističu kako je Božić kulturološka i civilizacijska tekovina zapadne Europe. Znači, ako odem u crkvu, nisam prisutan na misi, ja se tada kulturno i civilizacijski uzdižem; da se izrazim riječima dokonih evangelističkih mudraca, prije nego krenu na promociju knjige "Kruh i vino", zbornika suvremene hrvatske duhovne poezije. Uostalom, što ne bih išao u katedralu, radikal (bilo koje vrste) nisam, tamo se slavi Bog, a Bog je jedan, pa neću li istom dokazati i svoje opredjeljenje da mogu sa svima pod nebeskim svodom voditi dijalog, da nikoga drugačijeg od sebe ne izostavljam i ne omalovažavam. Oboružao sam se, dakle, dovoljnom količinom argumenata i hrabro krenuo na polnoćku.

U katedrali bijaše gužva, kao što sam i očekivao. Vješto zaobilazim mjesto na ulazu, gdje se katolici križaju prskajući svetom vodicom, i ne želim da to izbjegavanje shvate kao postupak uljeza. U rukama držim agencijski Nikonov fotoaparat, angažiran sam, snimam jaslice, vjernike u molitvi, sve radim da vjernici ne primjete moje nesnalaženje u crkvi... odajem dojam da sam jedan od zaposlenih novinara. Što i jesam. S druge strane iz glave mi ne izlazi da sam musliman koji je ušao u katedralu na, za katolike, jedan od najsvetijih dana u godini. Zašto sam se tog trenutka osjećao, pitam se, kao da je netko nevidljivi pokušao zagnjuriti moju glavu u rijeku Jordan?

U jednom trenutku primijetio sam da ulazi sve više i više ljudi te me uhvatila panika da će možda zakrčiti ulaz, a da ja neću moći izaći, kao iz zagrebačkog tramvaja u koji sam ušao ne plativši kartu, a kondukter mi puše za vratom. Što ako ne izađem na vrijeme, a kondukter kaže nešto kao "u ime Isusa, sina Božjeg i samog Boga" pa svi kleknu. To se tada zove klečeća kompozicija. Šta ću sad? – Pomislih - Šta ću ako usred katedrale jedini ostanem samodopadno stojeći? Što ako me pritom snimi hrvatska televizija i to istom gleda hrvatski muftija Aziz ef. Hasanović te pritom pomisli da sam se pretvorio u eksponat živih jaslica. Ili još gore, ako me na ovoj svetoj misi vide kakvi islamski radikali, mogli bi izdati i fetvu na kojoj piše da sam postao miss katolika. S druge strane kako bih ja uopće kleknuo na nešto što se, u ovom trenutku kosi s mojim poimanjem monoteizma. U meni odzvanja zavodljivi tevhid: nema Boga do Boga, Allah je jedan.

Tada odlučih da ću prevariti dežurnu urednicu agencije Anadolija, jer ću fotografirati prije nego počne misa i potom zbrisati od svih konduktera. Ali, ne ide to tako lako, jer niti jedan se svećenik, a kamoli kardinal, za oltarom nije se pojavio prije ponoći. I tako je jedan musliman ostao stajati usred katedrale, u moru monoteističke braće katolika, a polnoćka je tek započela.

Vjerojatno se na snimkama hrvatske televizije može vidjeti Nikonov fotoaparat i jedna ruka koja gorljivo okida iznad glava vjernika, pokušavajući naciljati kardinala i njegovu bogoslužnu svitu, što bi zadovoljilo svakog urednika. Ali, koliko sam god

gorljivo škljocao fotoaparatom, slike su bile mutne. Gorljivo fotografirajući pobojao sam se da bi ljudi mogli pomisliti da sam atentator kao kakav Ali Agca. Grubo sam gurnuo jednu plahu bakicu, stao na nogu gospođi koja je držala kćerkicu za ruku, i ciljao kardinala, direktno posred lijepa i nevina čela. A kardinal Bozanić nikako da mi uđe u fokus i riješi me muke.

"Vjerujem u jednoga Boga!" započe svećenik. "Mašallah, i ja, da te dragi Allah nagradi", pomislih. No, odmah potom svećenik reče: "I u jednoga Gospodina Isusa Krista, jedinorođenoga Sina Božjega. Rođenog od Oca prije svih vjekova. Boga od Boga, svjetlo od svjetla, pravoga Boga od pravoga Boga. Rođena, ne stvorena, istobitna s Ocem, po kome je sve stvoreno", čuo sam svećenika kako ispovjeda svoju vjeru. "Estagfirullah, oprosti mi Bože", nečujno rekoh. Šta ću sada? Počeo sam se neumjereno znojiti, da i dalje molim za oprost, da proučim suru Ihlas koja kaže da je Allah jedan, da nije rodio i nije rođen, da mu nitko ravan nije? Opet, počnem li tako činiti, u sebi kontrirati nabiskupovom pomoćniku koji čita iz Evanđelja, nisam li uljez? Šta bih ja mislio o nekom katoliku koji je došao na Bajram snimiti muftiju po zadatku, a u sebi mrmlja kršćanske molitve, ne bi li se obranio od "nevjerničkog" islama. Ne ide to tako. Ja sam došao njima, a ne oni meni. Umah se uplaših da sam poprilično nezreo musliman, jer, ako sam ubjeđen u svoje vjerovanje, čega se imam plašiti. Od te misli, od tog straha, počela su mi klecati koljena.

Jao, samo ne koljena, to je simbol klečanja pred oltarom, sjetih se. I onda svatih da sam definitivno nezreo, prekorim se da sam jedan muslimanski vještac u katedrali, da sam uljez, da svojim mislima kvarim nečiji najsvetiji blagdan. I bi mi žao zbog toga. I neka mi još jednom netko kaže da je Božić kulturološki i civilizacijski blagdan, ma odmah ću ga slikati za potrebe agencije Andolija i okačiti uz sliku kardinala Bozanića. Molim Vas, ukoliko to jest tako, očekujem na sljedećem Bajramu u zagrebačkoj džamiji ekskurziju prijatelja iz Širokog Brijega i Ljubuškog. Božić je naprosto vjerski blagdan, baš kao i Bajram, sve ostalo je blasfemična komercijalizacija, osvjetovljenje, onoga što je za nekoga sveto. U tom smislu, shvatih da sva ona kamarila božićnih pjesama, filmova, jinglova i reklama na radiju i televiziji, nije ništa drugo nego jedna vrst rasprodaje svetoga, meni muslimanu neprihvatljivo i gadljivo upravo kao što je i svakom iskrenom katoliku koji drži do svoje vjere.

Polnoćka se nastavila, a ja se spasonosno sjetih svoga dede Ibrahima. Ne

Šta ću ako usred katedrale jedini ostanem samodopadno stojeći? Što ako me pritom snimi hrvatska televizija i to istom gleda hrvatski muftija Aziz ef. Hasanović te pritom pomisli da sam se pretvorio u eksponat živih jaslica. Ili još gore, ako me na ovoj svetoj misi vide kakvi islamski radikali, mogli bi izdati i fetvu na kojoj piše da sam postao miss katolika

mogu se zakleti, ali koliko me pamćenje služi, s njime sam prvi put ušao u crkvu. Imao sam možda desetak godina i nazočili smo svadbi u jednom malom mjestu, negdje u Hrvatskom zagorju. Kada je počeo obred, zbunjen nastalom situacijom, upitah dedu šta da radim. On mi reče: "vid', ovako k'o ja, ukipi se, sklopi ruke na stomaku, i samo stoj... ne miči se i mirno". Tako sam i učinio, stajao sam pored dede Ibrahima u crkvi, poput korintskog stupa, u grču, osjećajući da, kako god okrenem, neka sam vrsta uljeza. Ljudi se vesele svadbi, a ja stojim k'o kip, ili, rekli bi: "što si se ukipio k'o da si drvena Marija". Na kraju ja osto Mursel, a moj dedo zagorski Imbra, toliko se ukipio u seosku bunu koja se odvijala kod Gornje Stubice, a završila u Muzeju seljačkih buna. To je zapravo put od ustanika Matije Gupca do bošnjačkog tukca.

Tako sam učinio u katedrali, ukipio se, poput tukca, a dok su se vjernici križali, ja sam intenzivno fotografirao. Međutim, čuo sam zazivanje oprosta s oltara: "Gospodine, smiluj se, Kriste, smiluj se... moj grijeh, moj, grijeh, moj preveliki grijeh." Dok sam pokušavao obuhvatiti kardinala fotoaparatom, učinilo mi se prikladnim da na trenutak stanem, jer treba se pokajati, uvijek se treba pokajati, gdje god bio, doduše mene katolički oprost ne lišava grijeha, ali opet, osjetio sam se krivim što katolicima, makar mišlju, kvarim blagdan. Srcem sam se tada utopio među katolike i zatražio oprost za svoje ružne misli.

I bi mi lakše. Nije moje srce od kamena. Nisam kip. Ovdje se slavi Bog. Zatim je svećenstvo zapalilo tamjan i počelo pjevati božićne pjesme i, neću lagati, osjetio sam radost i veselje. To je bio i konačni dokaz na nisam zlonamjeran, da nisam muslimanski uljez i vještac u katedrali, jer "vrag bježi od tamjana i križa", zar ne. Pomiren s katolicima, ali i sa samim sobom, kao da je završio taj moj mučni unutarnji križarski rat. I kako to obično biva, barem u mome slučaju, kada osjetim srčanu radost, želim je djeliti s onima oko sebe. Međutim, okrenuh se uokolo da podjelim osmijeh i uvidjeh da se nitko ne smije. Pjevuši se "aleluja, aleluja", a lica vjernika su smrtno ozbiljna i u krajnjoj kontradikciji s onim o čemu pjevaju. O čemu je problem? Tako znači, nisam jedini kip u katedrali, nisam jedina "drvena Marija". I što da potom pomislim? Možda da su svi oni neki prikriveni muslimani, ili sam ja prikriveni katolik ili...

Uspio sam na koncu uslikati sve što je potrebno, zaradivši tako za svoj "kruh svagdašnji", i na jedvite jade, kroz gužvu, izašao iz katedrale. Na zagrebačkim ulicama nije bilo ozbiljnih lica. Iz kafića se čula dreka i slavlje. "Sretan Božić", ljubili se pa potom popadali mrtvi pijani po pločnicima. To su, dakle, oni koji Božić doživljavaju kao kulturološki i civilizacijski blagdan, kao i oni koji slave "Dan žena".

Bez previše razmišljanja zaključujem da su mi ozbiljna lica iz katedrale ipak srodnija i prihvatljivija od onih iz kafana. Zaključujem da u kafanu ne ulazim, a da sam u katedralu, bez obzira na sve nedoumice i unutarnje borbe, ušao. Međutim, još uvijek mi nije jasno zašto su toliko ozbiljni dok se pjeva "Radujte se narodi, kad čujete glas, da se Isus porodi u blaženi čas...". Odgovor nalazim u prispodobi s odlascima u Begovu džamiju u Sarajevu. Poznato je da centralnu sarajevsku džamiju, baš kao i u katedrale na mise, često posjećuje viđenija politička i društvena krema. Njih pak prate oni koji bi tek željeli biti viđeniji. Neki će reći da ta kamena i hladna lica, tu vrst poslušnosti nasuprot spontanosti, na mjestima gdje bi trebali sijati od radosti, nasljeđuju od nekadašnjih odlazaka na sastanke komunističke partije. No, vjerujem da ta igra pretvaranja traje oduvijek i da nije novost ni kod katolika ni kod muslimana. Zabrinjavajuće je naše doba, rekoh, kao i količina svjetovnih i popularnih sadržaja koji vjeru koriste za svoje marketinške potrebe. Primjerice, jučer ste mogli vidjeti popularnu pjevačicu kako se trlja o vatrogasnu šipku, a već sutradan s kećkicama pjeva božićne pjesme. Aiiii! Kad se vužge ta vatrica – koji će to vatrogasni odred ugasiti?

I neka mi još jednom netko kaže da je Božić kulturološki i civilizacijski blagdan, ma odmah ću ga slikati za potrebe agencije Andolija i okačiti uz sliku kardinala Bozanića. Molim Vas, ukoliko to jest tako, očekujem na sljedećem Bajramu u zagrebačkoj džamiji ekskurziju prijatelja iz Širokog Brijega i Ljubuškog

No, mimo centralnih džamija i katedrala, postoje džamijice i crkvice, mjesta na kojima nema ni fotoreportera ni kamera, na koja dolaze oni koji znaju da su uvijek viđeni. Ta spoznaja me utješila jer znam da ni zagrebačka katedrala ni Begova džamija u Sarajevu ne stanu u moje srce. Iako Bog sve vidi i Najveći je, znam, ove građevine su naprosto premale za sve viđenije koji bi u njih željeli ući. Što je džamija manja, što je crkva manja, tim lakše nađe put do nečijeg srca. ■

Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti

Ne postoji bolji pokazatelj karaktera nekog društva od historiografije koju to društvo piše ili ne uspijeva napisati.

Edward H. Carr

Piše: Azra Abadžić Navaey

Stvaranje prvih kolektivnih predodžbi o Turcima u hrvatskoj sredini kronološki se poklapa s periodom tursko-osmanskih osvajanja europskoga jugoistoka. U hrvatskoj kulturnoj javnosti, tijekom povijesti vrijednosne stereotipe o Turcima najvećim su dijelom oblikovali tekstovi hrvatske ranonovovjekovne književnosti. Kako je slika o njima uvelike bila uvjetovana onodobnim političkim prilikama, to su i Turci u spomenutoj literaturi prikazivani uglavnom negativno, kroz prizmu ratnih sukoba, pa su u domaćim razmjerima i ostali zapamćeni prvenstveno po svojim osvajačkim podvizima[1]. Mitologizirana predodžba o njima kao 'ljutim neprijateljima', 'nasilnim osvajačima' i 'opasnim rušiteljima civilizirane kršćanske Europe' sačuvala se tako putem usmene predaje junačke epike, ali i bogate pisane baštine, u kolektivnoj svijesti većine južnoslavenskih naroda.

Povlačenjem Turaka Osmanlija na istok i slabljenjem njihova političkog utjecaja jenjava i zanimanje javnosti za njih. Od 18. stoljeća Turci se više ne doživljavaju kao neposredna prijetnja i postaju tek nemila epizoda iz prošlosti te su, shodno tome, sve rjeđe predmetom interesa u književnim krugovima, a sve više u onima povjesničara. Ključnu ulogu u konstrukciji slike o Turcima s vremenom je, gotovo u cijelosti, preuzela historiografija. Ova promjena žanra unutar kojega se kasnije najvećim dijelom obrađivala turska tema, odnosno pomak iz književno-fikcionalnog diskursa u onaj povijesni, snažno je utjecala na sve kasnije predodžbe domaće javnosti o njima.

Sve donedavno situacija je u bitnom ostala neizmijenjena: kako je kulturna javnost pokazivala malo stvarnog interesa za turske teme, o Turskoj i turskome narodu sustavnije se moglo informirati još jedino u okrilju povijesti[2]. Sudeći prema recepcijskom učinku, od posebnog su značaja popularno pisani povijesni pregledi i povijesno-pedagoška literatura za osnovnu i srednju školu. Pritom valja napomenuti kako se u tom prilično etnocentričnom programu povijesti pokazuje vrlo slab interes za Turke kao narod; za njih se posebno zanima u kontekstu nacionalne povijesti, što onda obuhvaća period najintenzivnijih doticaja s Osmanlijama na hrvatskom tlu i, u manjoj mjeri, susjedske odnose sve do osmanskoga povlačenja s Balkana. Modernoj povijesti Republike Turske posvećeno je tek nešto malo prostora u sklopu povijesnih zbivanja na međunarodnoj sceni. Stoga i ne čudi činjenica da su u kolektivnom domaćem imaginariju Turci, čak i kada više nije riječ o Osmanlijama, i dalje prisutni u kontekstu prošlosti.

Potaknuta činjenicom da je dobar dio suvremenih predodžbi o Turcima još uvijek uvjetovan slikom naslijeđenom iz prošlosti, zanimalo me je na koji je način turska tema uklopljena u povijesni diskurs hrvatskih udžbenika novije generacije, odnosno koji su izvanjski faktori utjecali na formiranje istog.

S obzirom na značajne obrate u hrvatskoj historiografiji koncem prošloga stoljeća, analiza historiografske literature, posebno one zakonom propisane, nadaje se ponajprije kao pokušaj propitivanja eventualnih promjena u vladajućoj društvenoj ideologiji. Ti zaokreti u načinu viđenja prošlosti bili su izazvani, s jedne strane, teorijskim strujanjima u svjetskoj historiografiji[3], a s druge pak regionalnim političkim događanjima devedesetih, koja su i potaknula nova pisanja nacionalnih povijesti.[4] U prilog dometima ovog

1 O dominantnim stereotipnim ulogama koje Turci zaposjedaju u hrvatskoj književnoj kulturi ranog novovjekovlja vid. iscrpnu studiju D. Dukića. *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Thema, Zadar, 2004.

2 Ovaj je rad pisan prije nezapamćene medijske popularnosti koju je turska tematika zadobila u hrvatskom i širem balkanskom prostoru nakon što je započelo emitiranje turskih serijala u jesen 2011. godine. Premda je otad poraslo zanimanje javnosti prema turskoj tematici, valja naglasiti da je taj interes bio potaknut komercijalnim razlozima i stoga nerijetko površan i kratkog daha.

3 Primjena književno-teorijskih pristupa na povijesne tekstove probudila je svijest o literarnosti i imaginativnom karakteru povijesti, ali i potakla na preispitivanje oštrih disciplinarnih granica između povijesti i književnosti. To je pak izazvalo nova i pomna čitanja već kanoniziranih povijesnih 'istina' koja su imala pridonijeti rekonstrukciji i destabiliziranju homogenih historijskih prikaza, te potaknuti stvaranje novih, kritički promišljenih interpretacija povijesti.

4 O problemima kritičkog preispitivanja povijesti u zemljama Jugoistočne Europe kao i načina na koji se ona poučava u školama, zadnjih se godina intenzivno raspravlja u

revizionističkog vala u nas svjedoči bujica novih udžbeničkih izdanja koja su sredinom devedesetih svojom raznovrsnom ponudom pretvorila nekoć homogeno tržište pedagoške literature u pravo poprište borbe oko značenja. Udžbenici su stoga zanimljiv objekt istraživanja i svojevrsno ogledalo društva koje ih proizvodi: dobar su vodič kroz njegove vrijednosti[5] i poticajna građa za analizu kolektivnih predodžbi o drugima.

S namjerom da se ispita u kojoj je mjeri *nova* povijesna znanost, rođena 90-ih u Hrvatskoj, napravila zaokret u interpretativnom pristupu i je li barem pokušala iz dominantnog diskursa odagnati onaj 'vjekovni turski mrak' kojega se i dalje grozi naša kulturna javnost, kritičkom je ispitivanju podvrgnuto nekoliko udžbenika povijesti napisanih u razdoblju od 1986. do 2006. godine. Pritom su odvojeno analizirana danas zastarjela udžbenička izdanja, pisana do 1991. godine i odavno izvan upotrebe, i ona novija, koja su rezultat povijesne revizije na prijelazu stoljeća. Kako se turska problematika najviše obrađuje u programu šestog razreda osnovne, odnosno drugog razreda srednje škole (gimnazije), to je i nastavni materijal samo tih razreda bio predmetom ove analize.

Turci Osmanlije: fanatični osvajači i nasilnici

Turska je tema ušla u domaće udžbenike na vrata nacionalne povijesti u čijem su nastavnom programu pak središnji dio zauzeli opisi hrvatsko-turskih sukoba. Već je ovako sužena perspektiva iz koje se govori o Turcima pogodovala stvaranju jedne negativne slike o njima. Sami tekstovi u kojima se tematiziraju sukobi s Turcima prilično su sažeti i informativni, zasnovani uglavnom na pripovijedanju događaja, s pomnom kronologijom turskih osvajanja i svih važnijih bitaka. Svojim tonom ustraju na neutralnosti i nepristranosti što se objašnjava zahtjevima odgojno-obrazovnog žanra. Pa ipak, i

pored načelne znanstveničke objektivnosti i suzdržanosti ova literatura posjeduje zanimljivu imagološku građu u kojoj je, pri pomnijem čitanju, moguće zamijetiti elemente jednog neznanstvenog i često ideologiziranog diskursa.

Među brojnim stereotipnim ulogama koje se pripisuju Turcima u danas zastarjeloj povijesno-pedagoškoj literaturi, posebno se izdvajaju sljedeće: oni su najčešće 'nepoželjni osvajači europskih teritorija', 'nasilnici', 'uzročnici svekolikog zaostajanja u razvoju naših krajeva' i 'fanatični borci za vjeru'.

Kakav će status u povijesnom kontekstu pripasti nekom narodu, dade se naslutiti već na temelju pomno odabranog leksika u naslovu kojime se on uvodi u nastavnu građu. I dok se, primjerice, neki narodi *pojavljuju* ili miroljubivo *dolaze* kako bi *osnovali* i *utemeljili*[6] svoje države na određenom teritoriju Europe, Turci u nju nasilno *provaljuju* i *prodiru*[7]. Od nekadašnjih naslova o "Prodoru Turaka na Balkan"[8], pa sve do onih recentnijih

sklopu projekta *Southeast European Joint History Project*. Neki od najzanimljivijih radova sa znanstvenih skupova održanih u sklopu ovog projekta objavljeni su i kod nas, u zborniku pod imenom *Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*. Srednja Europa, Zagreb, 2005.

5 C. Koulouri, u : *Klio na Balkanu*..., str. 25.

6 O naseljavanju većine naroda i formiranju njihovih država na tlu srednjovjekovne i ranonovovjekovne Europe izvještava se uglavnom neutralnim tonom, npr: "Uspon Franačke Države" , "Postanak Papinske Države", "Dolazak Mađara i postanak Mađarske države", "Bugarsko Carstvo". Tek se uz Mongole i Turke eksplicitno vezuje nasilništvo i osvajanje; str. 14-39, H. Matković, B. Drašković. *Povijest 2: udžbenik za srednje škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1991.

7 H. Matković, B. Drašković, n. dj., str. 38-39.

8 I. Makek, J. Adamček. *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1987., str. 124.

o "Turskim provalama u Hrvatsku"[9], i spominjanja njihovih "nemilosrdnih navala"[10], nema bitnih pomaka: predodžba o Turcima kao nepoželjnim osvajačima europskih teritorija, kako u zastarjelim tako i u onim recentnim udžbeničkim izdanjima, ukazuje se kao konstanta i jedna od prevladavajućih slika na kojoj se i dalje sustavno inzistira.

Stereotip o turskom nasilništvu još je donedavno bio nezaobilazan dio nastavne građe o osmanskim Turcima. Njihova je pojava u kontekstu nacionalne povijesti isključivo negativno atribuirana, i to uglavnom na narativnoj razini – kroz učestalo navođenje i opise njihovih zlodjela: "nasilno su uzimali kršćansku djecu", "klali su kršćane ili ih odvodili u ropstvo", "narodi su nekoliko stoljeća pod turskom vlašću grubo izrabljivani", "prilikom provala Turci su palili sela, pljačkali stoku i razna materijalna dobra te odvodili ljude u roblje"[11], i tome sl. Čitav je dojam bio zaokružen popratnim ilustracijama koje još više osnažuju dominantne stereotipe; uz nekoliko ilustracija turskih vojničkih redova, svoje su mjesto u udžbenicima pronašle i slika Turaka koji odvoze glave ubijenih kršćana, ona koja prikazuje ljude nabijene na kolac te prikaz Turaka koji odvode roblje[12].

Osim podrobnih opisa 'turskog nasilništva', svi su povijesni udžbenici bili složni u vrlo jednostranom i negativnom vrednovanju posljedica turskih osvajanja. Sudeći prema njihovim prikazima tih osvajanja, nijedan od protivničkih naroda u hrvatskoj novovjekovnoj povijesti nije nanio toliko štete hrvatskom narodu kao što su to učinili Turci. Među općenitim posljedicama turskih osvajanja, a koje su sve odreda vrednovane negativno, sa posebnim se žaljenjem spominju "ekonomski i kulturni zastoj"[13] kao i činjenica da je "dio pokorenog stanovništva primio islam"[14]. Stoga se i dolazak Turaka u naše krajeve u pravilu dočaravao vrlo živopisnim i emotivnim stilom - gotovo kao da je riječ o ulomku književne fikcije:

Nailazila su vremena 'turskih nevolja'-sela su nestajala u ognju, izubijani zarobljenici teturali su iza turskih jahača vezani za repove njihovih konja, a šume su vrvjele izbjeglicama koje su nekoć 'pri svićah i pri zvizdah' bježale napuštajući ognjišta otaca i djedova. Naši narodi proživljavali su jednu od najvećih katastrofa. U tim borbama narod je branio dom, obitelj, rodnu grudu i slobodu. Malo je utjehe što su Turci na našem tlu izgubili dah za daljnji prodor u srce Evrope. Dok će naši narodi životariti pod njihovom surovom vlašću, evropski će narodi velikim koracima odmicati u svom razvoju.[15]

Pored višestruko opetovanog motiva turskog nasilništva i nevolja koje su donijeli u naše krajeve, u domaćoj se historiografiji o Turcima provlačio još jedan klišej: 'vjersko objašnjenje' njihovih osvajanja. Iako su novovjekovnom povijesnom pozornicom prodefilirali mnogobrojni ratnici, ipak su osvajački pohodi samo jednog naroda bili opisivani kao fanatični i vjerski – oni Turaka Osmanlija. Govoreći o usponu Osmanskoga Carstva te uspjesima njegove vojske, autorski dvojac jednog udžbenika iz ranih devedesetih objašnjenje za to pronalazi u vjerskom ustroju islama:

Jedni i drugi (janjičari i spahije) bili su odgajani u islamskoj vjeri koja je od njih tražila da se bore protiv nevjernika – kršćana, obećavajući im nakon smrti vječno blaženstvo. Zato su oni nastupali kao vjerski zanesenjaci (fanatici), a kako su vjerovali i u sudbinu (fatalisti), mislili su da ni u ratu, ma koliko bio žestok i opasan, neće poginuti, ako im to sudbinom nije određeno.[16]

I nešto kasnije se, u istoj knjizi, ponavljaju sad već etablirane 'povijesne

istine' o karakteru islamskih vojski; u osvrtu na državno uređenje Osmanskoga Carstva, sažeto stoji: "Osmanska je država imala jaku središnju vlast i stalnu stajaću vojsku prožetu *fanatizmom islamske religije* (kurziv moj)."[17]

Fanatizam je tako ostao rezerviran samo za muslimanske borce bez obzira na stoljeće i na moguće drukčije tumačenje njihovih vojnih uspjeha. Problem počiva u pokušaju da se pojmom islama poslužilo kao univerzalnim interpretativnim načelom različitih povijesnih događaja. Previdjela se, naime, činjenica da su "'islam' i izrazi izvedeni iz njega 'ideološki tipovi' koji se trebaju koristiti suptilno, s velikim zadrškama i prilagodbama značenja, (…) ako se (već) koriste kao načela za objašnjavanje povijesti."[18] Previdjela se također i činjenica da se samo neki segmenti intelektualne i kulturne povijesti mogu objasniti u okvirima islama[19], te da su za tumačenje političko-ekonomskih prilika neke druge

9 A. Birin, T. Šarlija. *Hrvatska i svijet od V. do početka XVIII. stoljeća: udžbenik povijesti za II. razred gimnazije*. Alfa, Zagreb, 2003., str. 100.

10 I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka-problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, Zagreb, 2000., str. 65 – 70.

11 I. Makek, J. Adamček, n. dj., str. 124, 125, 132, 153, 158.

12 Isto, str. 190, 191.

13 H. Matković, B. Drašković, n. dj., str. 168.

14 Isto.

15 I. Makek, J. Adamček, n.dj., str 124.

16 H. Matković, B. Drašković, n.dj., str. 155.

17 Isto, str. 308.

18 E. W. Said. *Krivotvorenje islama*. V.B.Z., Zagreb, 2003., str.45.

19 Isto.

odrednice mnogo korisnije i relevantnije od onih vjerskih. Kao svjetonazor i sistem vjerovanja, on je tek pripomoć u interpretaciji povijesti, ali nikako ne pruža sve elemente nužne da se shvati dinamika povijesnih mijena.

Pripadajuća povijesna čitanka, kao dopunska lektira ovom udžbeniku, imala je za zadaću - kako se ističe – "proširiti spoznaje dobivene učenjem iz udžbenika". Izborom tekstova koji svojim tonom nimalo ne zaostaju za jednom junačko-epskom retorikom, ona samo potvrđuje njegovo ideološko polazište. Svi tekstovi u njoj odreda ističu silovitost Turaka, njihove osvajačke napade, trgovanje robljem, govore o tome kako su Turci "žarili i palili", "otkidali od Hrvatske jedan kraj za drugim" i sveli je na "ostatke ostataka nekad slavnog kraljevstva". U nastavku se govori o "turskome zulumu", o Turcima kao "ugnjetačima bijedne raje", o tome kako su nasilnici ljude nabijali na kolac, te kako je u vrijeme njihovih osvajanja "hrvatski narod proživljavao upravo potresnu, najveću nesreću u čitavoj svojoj povijesti"[20].

Vrhunac je ovog protuturskog 'pjevanja' predstavljao dramatični ulomak o danku u krvi iz Andrićeva romana *Na Drini ćuprija.* Nema nikakve dvojbe u to kakav je učinak na mlade ljude morao proizvesti ovaj književno-fikcijski odlomak, prepun fraza o "preplašenim licima ugrabljenih dječaka", "suznim očima" majki što su "raspamećene jaukale, urlale" i plačnim glasom djecu dozivale: "…sine, nemoj majke zaboravit'"[21]

Odabrani tekstovi u čitanci - najčešće preuzeti iz starih kronika, putopisa i književnih zapisa - mogu biti izuzetno poticajni kada im se pristupa s distance nužne pri radu s ovakvim tipom povijesnih izvora. Međutim, popraćeni pitanjima koja sugeriraju jednoznačne odgovore, poput onih - "Na koga vas podsjeća postupanje Turaka s ratnim zarobljenicima i robovima?", ili pak "Što su roditelji činili da svoju djecu spase? Opišite očaj majki čija su djeca odvedena."[22] - odabrani odlomci ne potiču na kritičko razmišljanje i osvješćivanje ideološkog balasta u povijesnim izvorima već, naprotiv, ustrajavaju na isključivosti u interpretiranju povijesnih događanja.

I nakon revizije – po starom

Prema onome što ilustriraju gore navedeni primjeri, dolazak Turaka u jugoistočnu i srednju Europu u ranijim je povijesnim pregledima prikazivan vrlo jednostrano i negativno. Međutim, ako su već ranije generacije izgradile svoju percepciju Turaka na temelju emotivno nabijenih tekstova o "ostacima ostataka", "predziđu" i "danku u krvi", iznenađuje podatak da ni mnoga recentnija izdanja nisu napravila značajniji otklon u pristupu turskoj temi. Suprotno očekivanjima, udžbenici imagološki najvećeg potencijala po pitanju turske tematike upravo su neki od izdanaka suvremene hrvatske historiografije (izdanja iz 1999, 2001, 2003.)[23]. Usprkos provedenim revizijama njihovi su autori od svojih prethodnika naslijedili gotovo sve dominantne predodžbe o osmanskim Turcima. Tako su i školarci najnovije generacije, baš kao i njihovi prethodnici, stjecali svoja (uglavnom) prva saznanja o Turcima kroz poglavlje naslovljeno "Doba turskih nevolja"[24]. Njime se već navješćuje jedna dramatična i kitnjasta retorika koja će se provlačiti čitavom nastavnom jedinicom. Da ona više priliči tonu hrvatskih kronika ranog novovjekovlja negoli neutralnom diskursu jednog školskog udžbenika, zorno ilustriraju sljedeći navodi.

Stoljeća "turskih nevolja" bit će tako patetično predstavljena kao "tragično, ali junačko doba"[25], kada je "Hrvatska preživljavala u paklu požara i okršaja"[26], kada su turske "akindžijske skupine upadale u sela i činile strahote", kako bi "dječicu trgali s majčinih prsa, žene pred očima muževa oskvrnuli, djevojke grabili iz majčina zagrljaja, stare roditelje naočigled sinova sjekli…"[27], "pljačkali, palili i klali, a zarobljenike svezane za konjske repove odvodili u prodaju"[28], te kako bi hrvatskim vitezovima poslije ljute bitke "… svima koji su ležali na polju, i poginulima i ranjenima, rezali nosove i trpali ih u vreće"[29]; "ubojitost turske vojske" uzbunila je Europu[30], "a kako je svaki rat za nju bio džihad – sveti rat protiv nevjernika, turska je vojska, (…) bila zastrašujuća snaga"[31]. "Zažareno nebo iznad zapaljenih sela nadaleko je izazivalo paniku te se stanovništvo sklanjalo u šume ili bježalo iz zemlje."[32] Bila su to dva "čemerna

20 B. Drašković. *Čovjek u svom vremenu: čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 123, 152.

21 Isto, str. 153.

22 Isto, str. 107, 154.

23 Izdanja Školske knjige za osnovnu školu i gimnaziju iz 1999. i 2001.; I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka - problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, Zagreb, 2000.; A. Birin, T. Šarlija. *Hrvatska i svijet od V. do početka XVIII. stoljeća*. Alfa, Zagreb, 2003.

24 I.Makek. *Povijest 6: udžbenik za 6. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1999., str. 90.

25 Isto, str. 117.

26 Isto, str. 120.

27 Isto., str. 91.

28 Isto, str. 125.

29 Isto, str. 90.

30 Isto, str. 72.

31 Isto.

32 Isto, str. 125.

stoljeća hrvatske povijesti"[33], kad "Turci nalegoše na jezik hrvatski"[34] i kada su "mnogi pak, ne vjerujući u život pod Turcima, napuštali djedovska ognjišta i noću 'pri svićah i pri zvizdah' bježali u sigurnije krajeve."[35]

Svi su stereotipni motivi ovdje na broju: od vrlo podrobnih i učestalih nabrajanja turskih osvajanja i pustošenja, inzistiranja na zlodjelima, nasilju, ubijanju i otimačini uz neizostavno spominjanje povorke robova, do definiranja rata kao vjerskog rata – tako da je čak i pri nasumičnom listanju nemoguće previdjeti tematsku sličnost i ideološku bliskost s nekima od najranijih, vrlo stereotipnih tekstova turske tematike u starijoj hrvatskoj književnosti[36].

Pristranosti udžbeničkih tekstova pridonose, između ostalog, i određeni postupci na narativnoj razini. Tako se, primjerice, faktografski način pripovijedanja nekog povijesnog događaja često prekida ulomcima preuzetim iz povijesnih vrela, koji se tretiraju kao samorazumljivi i objektivni povijesni iskazi, kao nepobitne činjenice. Također, valja napomenuti da se vrlo rijetko navode izvori iz kojih se preuzimaju određeni citati, što onda dovodi do miješanja faktografskog i fikcionalnog pripovjednog žanra, pri čemu istu 'težinu' imaju tvrdnje jednog suvremenog povjesničara i nekog nepoznatog (ljeto)pisca otprije nekoliko stoljeća. Budući da se od takvih navoda autori udžbenika ne ograđuju popratnim komentarima već ih, naprotiv, integriraju u znanstveno-popularni diskurs povijesnog udžbenika, oni na taj način preuzimaju i idejno-vrijednosne sudove dotičnih izvornika. To je posebno slučaj s frazama snažnog ideološkog predznaka, kovanicama onodobnog političkog ozračja - poput one o "predziđu kršćanstva" (*antemurale christianitatis*) ili pak "ostacima ostataka" - a koje, premda izvorno pripadaju jednom

SLIKA 3. Nikola Šubić Zrinski (1508.-1566.)
Hrvatski knez pogiba u posljednjem jurišu nakon jednomjesečne turske opsade Segeta

drugom diskursu i vremenu, i dalje suvereno vladaju domaćom povijesno-pedagoškom literaturom.

Osim tekstualnog dijela, jednako važnu ulogu u stvaranju određenog tipa diskursa imaju i neverbalni elementi udžbenika, kao što su grafički prilozi i popratne ilustracije. Za ovu su analizu posebno zanimljivi bili oni udžbenički primjerci u kojima se uočava stanovito razilaženje i nesklad između verbalnog i ikonografskog diskursa. Iako su autori nekih udžbenika novijeg datuma krajnje oprezni u svom nastojanju da što neutralnije predstave zajedničku hrvatsko-tursku epizodu iz prošlosti, teško je ne zamijetiti orijentalizam koji im se potkrao u ilustracijama. Jedan od grafički atraktivnijih udžbenika[37], i pored vrijednosno neutralnog tona izlaganja, ističe se tako vrlo tendencioznim odabirom slikovnog materijala. Ako je, dakle, suditi prema slikama koje prate tekst s ciljem da što bolje dočaraju određeno razdoblje, dolazak Turaka u ove prostore značio je pravu katastrofu. Većina ih je posvećena sukobima, traumatičnim prikazima ratovanja i otimačine, i kroz njih je ona negativna predodžba o 'bijesnim islamskim osvajačima', 'preprodavačima roblja' i 'nasilnim otimačima kršćanske čeljadi' doživjela svoj puni zamah. Kako se uz ilustracije većinom ne navodi ni vrijeme nastanka niti autorstvo, one su na taj način lišene povijesnoga konteksta u kojem su nastale, te svojim nijemim slikovnim jezikom odašilju nerijetko vrlo rječite i jednoznačne poruke. Pri tome se posve previđa da su svjedočanstva što nam o prošlosti pružaju slike - posebno one drugih kultura - prije način viđenja 'drugih', često prepun netočnosti i predrasuda, negoli realističan prikaz stvarnosti[38]. Popratne legende i podnaslovi, kao što su: "Turci odvode kršćane u roblje", "Sukob turske i kršćanske vojske", ili već na sljedećoj stranici, opet - "Turci otimaju kršćane za roblje", "Borbe kršćana s Osmanlijama"[39], i tako u više navrata – svojim tonom prije svega nastoje jedan povijesni sukob političkoga predznaka protumačiti u svjetlu sukoba dviju civilizacija.

Kada je riječ o novijim izdanjima povijesnih čitanki, svojim sadržajem u bitnom ne zaostaju za udžbeničkim predlošcima, što je i razumljivo jer ih u pravilu sastavljaju isti autori. Više su pažnje i ovaj put privukle upravo one čitanke i priručnici koji se sve donedavno nisu uspjeli osloboditi ideološkog balasta starije historiografije[40]. Glavnina odabranih tekstova u

33 Isto, str. 122

34 F. Sabalić. *Povijest: za VI. razred osnovne škole*. Alfa, Zagreb, 1996., str. 31.

35 I. Makek, n. dj., str. 126.

36 Primjerice, sličnost sa *Zapisom popa Martinca*, jednim od prvih zapisa s turskom temom u hrvatskoj književnosti u kojem se Turci izrazito sotoniziraju. Vid. D. Dukić. *Sultanova djeca*, str. 42.

37 H. Petrić, G. Ravančić. *Povijest 2: udžbenik povijesti za II. razred gimnazije* i *Povijest 6: udžbenik za VI. r. osnovne škole*. Meridijani, Zagreb, 2003.

38 P. Burke. *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*. Prijevod Marko Gregorić, Antibarbarus, Zagreb, 2003., str. 131-146.

39 Svi su primjeri ilustracija preuzeti iz udžbenika: H. Petrić, G. Ravančić. *Povijest 2* i *Povijest 6*, Meridijani, Zagreb, 2003.

40 U tome svakako prednjače dvije: I. Kam-

njima posvećena je isključivo hrvatsko-turskom ratovanju (budući da se neki drugi aspekti susreta ovih dvaju naroda niti ne spominju), stereotipnim lamentacijama o turskome nasilju i nevjerništvu ("Kud prođoše, nesreću posijaše"[41]) i stilski se izvrsno uklapa u retoriku matičnog udžbenika. Onu ulogu koju je imao nekad nezaobilazni Andrićev odlomak o danku u krvi (a koji je u novim povijesnim čitankama izostao iz posve drugih razloga), u čitankama na prijelazu stoljeća preuzeli su ulomci iz djela starih hrvatskih kroničara i putopisaca, poput odlomka iz *Zapisa popa Martinca* - teksta s kraja 15. stoljeća, paradigmatična po svojoj stereotipnosti, ili pak odlomka o turskoj trgovini robljem, hrvatskoga putopisca B. Georgijevića.[42]. Popratna potpitanja, baš kao i u ranijim izdanjima, namjesto kritičke distance grade sentimentalne mostove, nastojeći vratiti čitatelje u vrijeme nekadašnjih sukoba: "Opišite postupke Turaka prema kršćanima"[43], "Razmišljaj o plaču popa Martinca. Što ti danas osjećaš za ljude onog vremena koji su doživjeli veliku tragediju?"[44], ili pak zadatak uz jednu ilustraciju bitke: "Možeš li povezati Turke koji sijeku Hrvatima glave sa sindromom Kraljevića Marka? Zapiši u bilježnicu tri nasilničke pojave kojih se Hrvati najviše boje."[45].

Upravo je ovakav nekritički pristup povijesnim izvorima i doveo do toga da se diskurs suvremene akademske zajednice o Turcima Osmanlijama u bitnom ne razlikuje od diskursa starih izvora s turskom tematikom otprije nekoliko stoljeća. Štoviše, neki tekstovi hrvatskih pisaca ranog novovjekovlja i pored izrazite protuturske angažiranosti sadrže značajan udio vrijednosno neutralnog, pa čak i afirmativnog govora o turskoj kulturi[46], što se baš i ne bi moglo reći za dobar dio domaće povijesno-pedagoške literature recentnijeg datuma. Neki su udžbenici, za razliku od starijih izvora, čak i mnogo koherentniji u svom općenito negativnom, jednostranom i stereotipnom vrednovanju Turaka, a samim tim i prilično daleko od kriterija suvremene povijesne znanosti.

Povijesna naracija u službi nacije

Kao moguće objašnjenje za ovo uplitanje književnoga narativa u jedan znanstveno-popularni žanr mogla bi nam poslužiti teza o tome kako kulturni stereotipi o drugima igraju važnu ulogu u procesu konstituiranja nacionalnog identiteta[47]. Naime, u žaru nacionalnog zanosa, u Hrvatskoj se sredinom devedesetih javila potreba za jasnim definiranjem vlastite nacionalne priče, pri čemu je odlučujuća uloga pripala (re)konstrukciji nacionalne povijesti. A kako se svaka 'drugost' i 'tuđe iskustvo' (dakle, sve ono što 'mi' nismo)[48] ubrajaju među konstitutivne elemente u tvorbi nacionalnog identiteta, tako je i hrvatski nacionalni narativ ispričan dobrim dijelom kroz negativnu sliku o Turcima. U tom su kontekstu i sve one priče o "*antemurale christianitatis*", "štitu hrvatstva" i "istočnome neprijatelju" koji je vjekovima jezdio i prijetio domovini, bile i više nego dobrodošle.

Za tvrdnju da je općeniti animozitet naspram Turaka u popularnoj historiografiji dobrim dijelom uvjetovan potrebom nacionalnog samoodređenja, moguće je pronaći brojne potvrde u domaćim udžbenicima povijesti. Tako se kroz priču o "masovnom egzodusu starosjedilačkog hrvatskog stanovništva pred neposrednom turskom opasnošću"[49], o "napuštanju domaćeg ognjišta (koje) izaziva tragediju hrvatskog naroda i ostavlja duboke posljedice u kasnijem povijesnom razdoblju"[50], o pogubnim posljedicama turskih pustošenja na daljnji

puš, I. Makek. *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1998.; I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka – problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, 2000. Pritom posebno čudi to što je jedan od ideološki najopterećenijih priručnika povijesti izašao upravo u izdavačkoj kući Profil, koja se među prvima na tržištu školskih udžbenika istaknula alternativnim i kritički osviještenim interpretacijama povijesti.

41 I. Kampuš, I. Makek. *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1998, str. 79.

42 Ovi se odlomci susreću u više izdanja: I. Kampuš, I. Makek. *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, 1998.; I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka – problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, 2000.; H. Petrić, G. Ravančić. *Povijest : udžbenik za VI. razred osnovne škole*. Meridijani, 2003.

43 I. Kampuš, I. Makek. Povijesna čitanka, str. 80

44 I. Rendić-Miočević, isto, str. 57.

45 Isto, str. 66.

46 Primjerice, izvjesna uravnoteženost pri opisu Turaka susreće se kod nekih autora starije hrv. književnosti, vid. D. Dukić, n. dj., str. 22, 37, 120, 156 i dr.

47 I. M. Feher. *Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost*, u: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Uredili D. Oraić Tolić, E.K. Szabo, FF press, Zagreb, 2006., str. 60.

48 Isto.

49 F. Mirošević, F. Šanjek, A. Mijatović. *Povijest za drugi razred gimnazije*. Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 182.

50 Isto, str. 183

gospodarski, kulturni i politički razvoj[51], posljedicama toliko pogubnim da se neki dijelovi Hrvatske "nisu ni do današnjih dana oporavili od turskog pustošenja (!)"[52] - motivi 'tragične prošlosti' vješto stavljaju u službu modernih nacionalnih mitova. Naglašavanje važnosti obrambenih ratova, zatim priče o "Hrvatima prognanicima i izbjeglicama", kao i isticanje da "hrvatski prostor na koji dolazi tuđinac mijenja etnički i vjerski karakter"[53] umnogome podsjeća na domaće medijske napise iz ratne svakodnevice s početka devedesetih. Ovakva projekcija prošlosti na ogledalo sadašnjosti je, uostalom, jedna od važnih komponenti svih nacionalnih pripovijesti[54]. Istoj svrsi – što jasnijem omeđivanju nacionalnog identiteta – služe i brojni drugi komentari, vješto utkani u povijesnu naraciju, a upravo prezasićeni domoljubnim patosom: posebno oni o "simbolici rastrganog hrvatskog bića koje od doba turskog straha do danas teži prema svjetlu", o "najjadnijoj i osamljenoj Hrvatskoj koja je imala snage da u turskom okruženju (…) iskaže otpor i prosvjeduje protiv nepravedne Europe koja ju je napustila", zatim strukturalne analize "straha dalmatinskog stanovništva u doba osmanske navale", ili pak poticaji na "razmišljanje o tragičnom vremenu oko 1500. godine", o "tragediji hrvatskog naroda" kao i nužnosti obnove i pružanja "duhovnog otpora silama razaranja"[55].

Gotovo kao pravilo nadaje se zaključak: što se udžbenik više smatra mjestom nacionalnog samopotvrđivanja, to su i u njemu prikazane/interpretirane turske provale, pustošenja i zlodjela pogubnija i veća – kao svojevrsna protuteža nacionalnoj otpornosti i žilavosti.

Gledano iz perspektive Carrove tvrdnje iz podnaslova, da je svako djelo povjesničara u određenoj mjeri ogledalo društva u kojemu djeluje[56], svi navedeni prikazi hrvatsko-turskih sukoba, osim što služe kao ilustracija kolektivnih predodžbi o Turcima, pružaju istovremeno dobar uvid u domaće suvremene društveno-političke prilike. U potrebi "zidanja čvrstog predziđa" i jasnog ograđivanja od tursko-osmanskoga elementa moguće je pročitati i političku sklonost da se hrvatski nacionalni element pozicionira u kontekst – pa makar i periferni – zapadno-europske civilizacije [57]. Kao jedan od ciljeva hrvatske povijesti u nastavnom se kurikulumu, između ostalog, ističe upravo razvoj učeničke svijesti o činjenici da je "Hrvatska doista bila i ostat će dio europske kulture"[58]. Budući da su Turci stoljećima doživljavani kao 'vjekovni istočni neprijatelji' i 'opozicija svemu zapadnjačkom', njima je tako pripala uloga glavnog 'krivca' za deeuropeizaciju države i šire regije. U tako zacrtanom programu nacionalne povijesti svako jasno definiranje nacionalnog identiteta podrazumijevalo je odlučno isključivanje Hrvatske od bilo kakvih istočnih elemenata i dokazivanje njezine 'prirodne' pripadnosti jedino zapadnoeuropskome kulturno-povijesnom kontekstu.

Prvi pomaci u pravom smjeru

Da postoje, ipak, svojevrsni otkloni od ovakva predstavljanja Turaka u povijesno-pedagoškoj literaturi, svjedoče tek pokoji, još uvijek malobrojni primjeri[59]: riječ je o uglavnom nepristranim i neutralnim prikazima tursko-osmanskih osvajanja, s naglaskom na njihovoj vojnoj sili i snazi. Osim toga, u njima se sve češće nastoji pružiti pogled i s one

'druge strane', pa povijesne čitanke pored domaćih izvora, citiraju i djela stranih kroničara.

Izuzev ovih prigovora upućenih pojedinačnim udžbenicima, postoji i jedan zaključni koji bi se mogao protegnuti na sva povijesno-pedagoška izdanja: naime, niti zastarjela, niti suvremena izdanja udžbenika povijesti nisu, unatoč spomenutim razlikama u retorici, napravila značajniji pomak u perspektivi iz koje govore o Turcima. Multiperspektivnost je i dalje ono što im najviše nedostaje. I pored toga što se osmanski Turci obrađuju u nekoliko nastavnih jedinica, o njihovoj se povijesti i kulturnim dostignućima općenito vrlo malo zna. Ratni sukobi i njihove posljedice, odnosno, vojno-politička povijest i dalje predstavlja isključivi kut gledanja i vrednovanja uloge Turaka u povijesnome kontekstu. O nekim drugim, primjerice kulturnim aspektima tursko-hrvatskih dodira gotovo da i nema spomena, što u bitnom osiromašuje, ali i onemogućuje bolju prosudbu nekih segmenata nacionalne povijesti, a time i pitanje vlastitoga nasljeđa. I premda je većina materijalne ostavštine iz doba Osmanlija u Hrvatskoj s vremenom iščezla, teško je i zamisliti da orijentalno-turska kultura, prisutna tijekom dva i pol stoljeća na prostorima

51 Ž. Brdal, M Madunić. *Povijest: udžbenik za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 119.

52 N. Budak, V. Posavec. *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe – od seobe naroda do apsolutizma*. Profil, Zagreb, 1998., str. 107.

53 Isto, str. 183.

54 C. Koulouri, isto, str. 19.

55 Svi su citati preuzeti iz priručnika *Poruke predaka*, I. Rendić-Miočević, str. 65, 69, 70, 72.

56 E. H. Carr. *Što je povijest?* Preveo D. Vojak, Srednja Europa, Zagreb, 2004., str. 34, 35.

57 H. Karge. *Između euforije, trezvenog shvaćanja i izolacije. "Europa" u udžbenicima povijesti zemalja bivše Jugoslavije*, u: *Klio na Balkanu*, str. 93, 94.

58 Isto.

59 Radi se o najnovijim izdanjima povijesnih udžbenika: Z. Samaržija. *Povijest 2: udžbenik povijesti za II. razred gimnazije*. Školska knjiga, Zagreb, 2005.; N. Budak, M. Mogorović Crljenko. *Povijest 6: udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole*. Profil, Zagreb, 2006.

"Turske Hrvatske", nije baš ni na koji način obilježila ove krajeve. Međutim, na temelju sadržaja koje podastiru udžbenici stječe se upravo takav dojam. Shodno ranije spomenutoj težnji svrstavanja unutar zapadnoeuropsko-kršćanskoga svijeta, hrvatska se kultura nastojala ograditi od svega istočnog, a to je uglavnom radila sustavnim potiskivanjem i prešućivanjem orijentalnih elemenata u vlastitoj kulturi.

Prvi, još uvijek sporadični pokušaji da se i ti elementi ugrade u korpus nacionalnog datiraju tek odnedavno. Među njima se svakako ističu: navođenje nekih kulturnih posljedica osmansko-turskih osvajanja, posebno uočljivih u hrvatskome jeziku (u vidu posuđenica)[60], kao i spominjanje materijalnih sakralnih spomenika preostalih iz doba Osmanlija (riječ je o nekadašnjim džamijama, kasnije prenamijenjenima u crkve)[61]. Poticajno potpitanje koje potom slijedi: "Razmisli, jesu li i ti spomenici dio naše povijesti?"[62] svjedoči o vrlo važnom pokušaju da se i ovi, do jučer 'neprijateljski' elementi prihvate kao ravnopravni doprinosi hrvatskoj kulturi i kao jedan segment njezine baštine.

Međutim, ne učine li se u skorijoj budućnosti odlučniji zaokreti po pitanju tumačenja prošlosti i prijelaz s retorike 'predziđa' na onu 'prihvaćanja' drugih kulturnih utjecaja, još će zadugo u domaćem kolektivnom imaginariju sve one stereotipne priče o "danku u krvi", "nabijanju na kolac" i "turskome zulumu" imati primat nad primjerice brojnim, nezamjenjivim turcizmima u hrvatskome jeziku kojima se turska kultura upisala u naše krajeve. Za takvo je što prije svega nužan pomak od povijesti kao rivalstva ka povijesti međukulturnog prožimanja i zajedničkog naslijeđa. Konačno, na taj bi se način mogle osvijestiti, pa čak i prevladati neke stereotipne, često iskrivljene predodžbe o Turcima koje su već stoljećima u opticaju u kolektivnom nacionalnom pamćenju. No, dokle god nacionalnu povijest ispisuje pet stotina godina stara književna naracija, dotle će i sve one priče o alternativnim pogledima koje otvara novo pisanje povijesti, ostati ipak samo - pripovijesti.

60 Tek jedan od dvadesetak udžbenika konzultiranih za potrebe ovog rada govori nešto opširnije i o kulturnim posljedicama turskih osvajanja: Z. Samaržija, n.dj., str. 237.

61 N. Budak, M. Mogorović Crljenko, n.dj., str. 154.

62 Isto.

LITERATURA:

Burke, P., *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*, preveo M. Gregorić, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2003.

Carr, E. H., *Što je povijest?,* preveo D. Vojak, Srednja Europa, Zagreb, 2004.

Dukić, D., *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar, 2004.

Feher, I. M., *Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost: predrasude kao uvjeti razumijevanja*, u: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, uredili Oraić Tolić, D. i Szabo, E. K., FF Press, Zagreb, 2006.

Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima, uredili Oraić Tolić, D. i Szabo, E. K., FF Press, Zagreb, 2006.

Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti, urednica M. Najbar-Agičić, preveli D. Kešić, S. Devald, Srednja Europa, Zagreb, 2005.

Said, E. W., *Orijentalizam*, Konzor, Zagreb, 1999.

Said, E. W., *Krivotvorenje islama*, V.B.Z., Zagreb, 2003.

Walia, S., *Edward Said i pisanje historije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.

Analizirani udžbenici:

Birin, A., Šarlija, T., *Hrvatska i svijet od V. do početka XVIII. stoljeća*, udžbenik povijesti za II. razred gimnazije, Zagreb, Alfa, 2003.

Birin, A., Šarlija, T., *Povijest VI*, udžbenik za VI. razred osnovne škole, Alfa, Zagreb, 2004.

Brdal, Ž., Madunić, M., *Povijest 6*, udžbenik za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2001.

Budak, N., Mogorović Crljenko, M., *Povijest 6*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2006.

Budak, N., Posavec, V., *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe – od seobe naroda do apsolutizma*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 1998.

Drašković, B., *Čovjek u svom vremenu,* povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

Kargačin, Lj., *Povijesna čitanka 1*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Makek, I., *Povijest 6*, udžbenik za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1999.

Makek, I., Adamček, J., *Čovjek u svom vremenu*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

Makek, I., Kampuš, I., *Povijesna čitanka: za VI. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.

Matković, H., Drašković, B., *Povijest 2,* udžbenik za srednje škole, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

Mirošević, F., Šanjek, F., Mijatović, A., *Povijest za drugi razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb, 2001.

Petrić, H. Ravančić, G., *Povijest 6*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Meridijani, Samobor, 2003.

Petrić, H. Ravančić, G., *Povijest 2*, udžbenik povijesti za II. razred gimnazije, Meridijani, Samobor, 2003.

Petrić, H. Ravančić, G., *Povijesna čitanka*, za VI. razred osnovne škole, Meridijani, Samobor, 2004.

Posavec, V., *Povijest srednjega i ranoga novog vijeka*, za VI. razred osnovne škole, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003.

Posavec, V., *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*, Profil international, Zagreb, 1997.

Posavec, V., Medić, T., *Stvaranje europske civilizacije i kulture: V. – XVIII. stoljeće*, udžbenik za II. razred gimnazije, Profil international, Zagreb, 2005.

Rendić-Miočević, I., *Poruke predaka – problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*, Profil, 2000.

Sabalić, F., *Povijest: za VI. razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 1996.

Samaržija, Z., *Povijest 2*, udžbenik za II. razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

KRUH, ISLAM I ARAPI

Piše: **Predrag Matvejević**

Postojalo je, prema legendi, devet arapskih plemena, potomaka Irama sina Semovog, unuka Nuhovog, i Ismaila prvorođenoga nasljednika Ibrahimova. Postojbina im bila na prostoru nazvanom Arapski otok – *Dželiretu-l-'Arab*. Stanovnici pustinjskih krajeva na sjevernoj strani kretali su se prema Siriji i Palestini, Sinaju i Crvenome moru. Na jugu su se zadržavali u Jemenu, bogatu žitaricama, koji će sa svojom okolicom dobiti mitsko ime *Arabia felix*. U mezopotamijskim ravnicama i predjelima Plodnoga polumjeseca Arapi su stjecali znanja o poljodjelstvu i navodnjavanju te pripremi raznovrsnih jela i pića. Prve se karavane spominju u asirskim kronikama više od tisućljeća prije islamizacije. U bitci kod Karkare, Arap Džundub je s mnoštvom kamila pritekao u pomoć Aramejcu iz Damaska Im-Idriju, biblijskom Bar-Hadadu. Plemena su se sve više pomicala na zapad, putovima koji su vodili prema Palmiri i Alepu, Damasku, Basri i, još dalje, Aleksandriji. Spuštala su se i na jug, ka Mekki i Adenu. Prenosila su, uz ostalo, sjemenje, začine, mirodije, mirise - tamjan, balzam, cimet, oraščić, mirhu, aloju, kasiju i još mnogo toga, nepoznatoga na zapadnim stranama.

Pustinja, suša i glad navodile su Arape da traže krajeve u kojima ima više oaza i izvora, plodnijih polja i pašnjaka. Na svome su putu susretali i upoznavali razne načine uzgajanja žitarica i pravljenja kruha, preuzimali ih i prilagođavali svome iskustvu i mogućnostima svojim. Tamo gdje se stječu putovi nastaju legende i stvara se povijest. Na raskrsnicama se čuju glasovi proroka.

"S njim su (Jusufom) u tamnicu ušla još dva momka. 'Ja sam sanjao da cijedim vino (*hamr*)' – reče jedan od njih. – 'A ja, opet,' – reče drugi – 'kako na glavi nosim hljeb (*hubz*) koji ptice kljuju. Protumači nam to, jer vidimo da si zaista dobar čovjek.'" U tom je navodu (12:36) jedini spomen kruha u Kur'anu, koji nije osobito istaknut. Poslanik i vjerovjesnik Muhammed jeo je datulje, one od najbolje vrste zvane *'ažua* (ili *'adžua*) u njegovu rodnom gradu Mekki (*Mekketu-l-Mukerrema*) i u "cvjetnom gradu" Jesribu, budućoj Medini (*El-Medinetu-l-Munevvera*). "Onaj tko pojede ujutro natašte sedam *'adžua*, ne treba se bojati toga dana ni otrova ni uroka", kaže Amir bin Sa'ad. Ibn Omer navodi riječi samoga Muhammeda: "Među stablima postoji jedno koje sliči muslimanu - a to je palma". Na palmi s dubokim korijenom raste, usprkos suši, ponekad usred pustinje, slatka i hranjiva datulja. U raznim krajevima krase je različita imena - *temr, tafezuin*, naziva se također "datulja svjetla" - *deglet-nur*.

Kruh nije predmet liturgije u islamu kao u judaizmu ili kršćanstvu. Njega su posvetili oni kojima je najviše trebao, obitelj i zajednica – *ummet*. Kur'an ne spominje ni sito ni plug, ni raž ni ječam. Ali o samu žitu govori često i nadahnuto: "Mi s neba spuštamo vodu kao blagoslov i činimo da uz njezinu pomoć niče žito koje se žanje… Zemlju rasijecamo pukotinama i činimo da iz nje žito izrasta… Allah čini da zrnje proklija". U suri "Ja Sin" rečeno je: "Oživljujemo zemlju i iz nje vadimo zrnje."

Mnogi *hadisi*, oni kojima je priznato kanonsko značenje, dopunili su s poštovanjem Svetu knjigu, koji su u dugotrajnoj usmenoj predaji mogli ostati mjestimice okrnjeni. "Sahihu-l-Buhari" jamči da je "Poslanik volio ječmeni kruh, koji je preporučivao i bolesnicima". Poslanikova kći Fatima pružila je ocu "komad ječmena kruha", a on joj je odgovorio: "Ovo je prva hrana koju tvoj otac jede u ova tri dana" - to je čuo i zapisao Imam Ahmed. Prema *hadisu* koji je prenio Ebu Davud: "za Poslanika Muhammeda ocat je najbolji začin kruhu". El-Buhari navodi i riječi

Ebu Hazima: "Poslanik nije vidio sito u svome domu". Spor se vodio o tome je li ga imao priliku vidjeti u okolici prepunoj palmi, sa slatkim datuljama.

Islam je približio Arape jedne drugima i nastojao ih objediniti. Stvorio je vjerske službe i podupro državne ustanove - nastali su veliki kalifati Umevija i Abbasija. Udružena su plemena krenula prema novim prostorima sa sabljom u ruci, pokorila Egipat, osvojila Mašrik i Magrib, izbila na obale Sicilije, prešla Gibraltar (*Džebelu-Tarik*) i dala mu ime svoga vojskovođe Tarika, zakoračila u Španjolsku, dospjela u Portugal. Dostignuća starih kultura stajala su pred novim osvajačima: Aleksandrija je bila odavno jednom od prijestolnica Mediterana, poznavala je i egipatski, i grčki, i rimski kruh; u Tunisu su se dugo sačuvale predaje Feničana vičnih pekarstvu, Kartažana, poklonika boginje Tanit, Rimljana također; Berberi su upoznali kruh prije dolaska Arapa, pod rimskom upravom; Sicilijanci su već prihvatili obred euharistije kad je islam dopro do njih i počeo im se nametati; Španjolcima i Portugalcima su bili poznati ne samo kršćanski obredi, nego i židovske pogače i lepinje, kvasne i azime.

Teško je utvrditi je li doista simbol islama - mladi mjesec sa zvijezdom u sredini - nastao za vrijeme noćnih radova na njivama kraj pustinje, koje su danju izložene vrućinama. Sijači i žeteoci gledali su zvjezdano nebo i mjesečeve mijene. Vjerovalo se od davnina da žito brže raste noću. Poslanik nije odredio spomenuti znak, koji je stariji od islamske vjere. Na prvim zastavama vijorio se *šehadet*, koji u nekim muslimanskim zemljama i danas služi kao grb, ispisan na zelenoj podlozi drevnom arapskom kaligrafijom: *La ilahe illallah Muhammedun resulullah* ("Allah je jedini Bog, Muhammed je njegov poslanik").

Kruh nije predmet liturgije u islamu kao u judaizmu ili kršćanstvu. Njega su posvetili oni kojima je najviše trebao, obitelj i zajednica – ummet. Kur'an ne spominje ni sito ni plug, ni raž ni ječam. Ali o samu žitu govori često i nadahnuto…

Na širokim prostranstvima koja su zauzeli prije sukoba s Mongolima i Turcima, postojalo je mnogo naziva za kruh. *Hubz* je najuobičajeniji, ponekad označava svaku hranu. *'Ajš* je rasprostranjen u Egiptu, znači i kruh i život. *Serid* je stari književni naziv koji je, čini se, pao u zaborav. U skladu s Božjom riječi, džihad se, naime, na oružanu borbu za cijeli ummet odnosi samo kada je u pitanju obrana i jedino je tada legitimna i legalna kad agresiju označuje zločinom. Berberi zovu svoj kruh *edžrum*, vjerojatno prema latinskome *agrum*. *Regif* je pogača, *rekik* lepinja, *'adžin* tijesto od kojega se prave i lepinja, i pogača, i sam kruh. Neumorni

putnik Ibn Bettuta čuo je kako građani Isfahana nazivaju svoj kruh perzijskim riječima *nan* i *nanna*, napose kad se obraćaju djeci - autor čuvenoga putopisa bilježi kako je, pješačeći Sirijom, prolazio "pokraj vrtova, ispod palmi koje su s desne i lijeve strane štitile prolaznika od sunca, dok su trgovci u njihovoj sjeni prodavali kruh i datulje". Sjena u tome kraju nagoviješta blaženstvo.

Mnogo su raznih kruhova mijesile neumorne ruke arapskih žena i pekara: kruh pečen ispod pepela, *hubzu-l-melle*, poznat od najstarijih vremena, sličan onome koji se spominje u Starome zavjetu, u «Izlasku»; bijeli kruh od srži pšeničnoga žita, *hubzu-l-huvvara*; kruh od sitnoga brašna, *hubzu-l-semid*, nazivan naprosto *semid*; kruh od neprosijana brašna,

"Može se sve na svijetu voljeti, ali se sjemenom kruhu ne može odoljeti", zapisao je pjesnik El-Me'muni. U djelu naslovljenom "Škrtice" (*El-Buhala*), El-Džahiz je nazvao kruh "kraljem svih jela"

hubzu-l-huškar, jeftin kao i onaj obični kruh koji se pravi za čaršiju ili suk te naziva *hubzu-s-suk*; skuplji je od njega kruh sa sezamom, "rasutim poput zlatne prašine", po riječima pjesnika Ibn Haddad Huseina. Sačuvalo se mnogo prezimena u kojima je korijen *habbaz* - pekar. Kronike spominju hljebove od sočivice, od "alesa" slična pšenici ali drukčijega ukusa, od maka, žira, boba, rogača, leblebije, od suhih smokava i samljevenih datulja te napose od smjese raznovrsna sjemenja: "Može se sve na svijetu voljeti, ali se sjemenom kruhu ne može odoljeti", zapisao je pjesnik El-Me'muni. U djelu naslovljenom "Škrtice" (*El-Buhala*), El-Džahiz je nazvao kruh "kraljem svih jela".

Daleko bi odvelo nabrajanje vrsta kruha i lepinja po arapskim pokrajinama, to više što od mjesta do mjesta izgovori nisu jednaki, a i sama imena nisu ista. Sjetimo se ovom prilikom sufijske predaje, derviša i fakira te njihove askeze koja se odlikuje voljom da se odupru poroku pohlepe. Jeli su ponekad samo mrvice, tek koliko je potrebno da se preživi u molitvi i zanosu.

Nomadi su oduvijek bili u težem položaju od sjedioca, beduini od stanovnika gradova i sela. U pustinji nedostaje drva za vatru, a ni devina izmeta, koji sagori i stvori žeravicu, nema dovoljno. Goniči i jahači strpljivih životinja umiju otkriti, zameteno u pijesku, korijenje neobične biljke zvane *alfa* ili *halfa*, koja brzo plane i pretvori se u ugarke. Sladokusci preporučuju da se, prije nego što se tijesto stavi na zagrijanu kamenu ili pješčanu podlogu, na istom mjestu ispeče janjeći ili kozji but - kako bi lepinje dobile bolji okus. Kušao sam ih zajedno s malom karavanom u Tunisu, na putu od mora prema Kejruanu i Gafsi. Dijelove koje preostanu od objeda beduini spremaju u kožne vrećice obješene o sedlo, zajedno s duhanom, solju, čajem. Malo dalje u unutrašnjosti afričkoga kontinenta susrećemo i Tuarege, također nomade. Jezik im je bliži berberskom nego arapskom, ali im je vjera ista.

Njihove žene, tamne puti, ogrnute plavim ili crvenim suknom, prepuštaju svojim muževima da se bave kruhom, kozama ili muflonima koji ponekad prate karavanu. Vodič mi je preveo dio pustinjske pjesme koji glasi: "Daj mi devu, sedlo i šator, i ja ću biti sretan čovjek". Različit je njihov pojam sreće, ali ne vrijedi manje.

U pokrajinama koje su zauzele, arapske su vlasti donosile zakone i odredbe u vezi s kruhom i žitom te nadzorom nad njihovom proizvodnjom i raspodjelom. U razdoblju od nekoliko stoljeća nastala su djela posvećena prehrani, među kojima se često navode "Knjiga o kuhanju" (*Kitabu-t-tabh*) koju je sastavio El-Verrak Nasr bin Sejjar iz četvrtoga stoljeća po hidžri, "Etika trpeze" (*Adabu-s-sufra*) iz pera Es-Sindi bin Muhammeda, "Rasprava o poštivanju kruha" (*Risaletun f-ihtirami-l-hubz*) koju je napisao ugledni Abdulgani en-Nablusi nekoliko stoljeća kasnije.

U staroj Kordobi, uz obalu Gvadalkivira, postojalo je u vrijeme arapske vlasti predgrađe pekara, *Rebedu-l-rekkakin*. Tu se mijesio najbolji kruh u Andaluziji. U blizini se nalazila "trgovina blagoga bazilika", *Havanitu-r-rejhan*, a do nje "vrt

čuda" – *Munjetu-l-'adžeb*. Kordobljani su tuda prolazili s razdraganošću i željom da nabave dobra kruha. Prali su ruke na obližnjim česmama i ispirali usta svježom vodom prije nego što su ga kušali. Odlamali su od njega komad po komad, zalogaj za zalogajom, nisu ga rezali. Bilo je više od dvadeset predgrađa u nekadašnjoj Kordobi, uz veliku rijeku, za vladavine Umevija, prije nego što je grad razoren u mjesecu ševvalu 633. godine po Hidžri, 1236 po kršćanskome kalendaru. Predgrađe pekara bilo je na glasu. U nj se ulazilo kroz vrata od Saragose, *Bab Saragusta*. Tuda je nekoć prolazio "Ebu-l-Valid Muhammed ibn Ahmed ibn Muhammed ibn Rušd – trebalo je cijelo stoljeće da to ime postane Averoes", tako piše naš nedavno preminuli suvremenik u neobičnoj knjizi naslovljenoj "Alep". Napominje da su filozofovi preci "došli iz pustinja Arabije te je on sam volio slušati klokot voda... ili pak šumove fontane koji dopiru iz nekoga nevidljivoga vrta". Susjedne su pekarnice sigurno bile poznate Averoesu. U njih je zalazio i Moše ben Maimonides, rođen u Kordobi, hebrejski filozof koji je tu na arapskom jeziku napisao prve stranice svoga tumačenja "Mišne". I u kruhu su se najvjerojatnije našle arapske i židovske sastavnice.

Tanka i providna lepinja preživjela je razaranja grada i izgone iz njega. Sačuvala se na drugoj obali, u marokanskome Tatuanu, nadomak mora. Tisuće i tisuće Arapa, zvanih Morisci, sklonile su se tamo, a i stanovit broj Sefarda pošao je tim putem, idući dalje. O Tatuanu se pripovijedalo kao "odalisci Andaluzije", ljepotici "polegnutoj u cvjetnu postelju", "s licem prekrivenim bijelim Poslanikovim burnusom". Oko Kazbe još se vide ostaci starih utvrda, španjolskih po gradnji, "mudeharskih" po stilu. I tu se ulazi, kao i u Kordobu, s raznih strana, kroz vrata koja nose stara imena – Babu-l-Mekber, Babu-s-Sa'ida, Babu-r-Ramuz, Babu-n-Nevadir. Čini se da ni jedan grad, osim možda Fesa, nije sačuvao toliko andaluskih obilježja. Na suku Garsa Kebira prodaju se sve vrste kruha, pogače, lepinje. Kušao sam neke od njih. Takav je sigurno bio i kruh u Kordobi prije nego što su je napustili posljednji Morisci i Sefardi.

Ibn Haldun je u svojoj slavnoj raspravi, naslovljenoj *El-Mukaddima,* prevođenoj

Filozof je nastojao objasniti i Poslanikov odnos prema plugu i način na koji je prepričan u nekim hadisima: Ibn Haldun pretpostavlja da Poslanik Allahov nije prezreo plug kao sredstvo rada, nego kao način na koji se izrabljuju oni koji se njime služe

kao "Prolegomena", sažeo uz ostalo znanja o poljodjelstvu. Mudrac je u svom rodnom Tunisu vidio vlast Hafsija, u Maroku upoznao Merinije, njihov dvor i zatvor, u Egiptu je susreo Memalike i Fatimije, u Grenadi Nasirije, u Kairu je predavao na El-Ezheru, a u Damasku pregovarao s mongolskim osvajačem Tamerlanom - stekao je iskustva kakva nije imao možda ni jedan od njegovih suvremenika. Napominjao je, jednostavnim riječima, kako gajenje žitarica i uvjeti prehrane bitno ovise o postupcima i sredstvima koji ih prate i pomažu. "Zadaća je poljodjelstva da proizvede žito i hranu - a za to je potrebno ne samo obraditi zemlju, zasijati je i nadzirati, žeti klasje, vršiti ga te iz njega izdvojiti zrno..., jer čak i običan dnevni obrok žita iziskuje upotrebu pomagala i posuda, suradnju triju zanatskih tijela - kovača, drvodjelaca, lončara". Filozof je nastojao objasniti i Poslanikov odnos prema plugu i način na koji je prepričan u nekim hadisima: Ibn Haldun pretpostavlja da Poslanik Allahov nije prezreo plug kao sredstvo rada, nego kao način na koji se izrabljuju oni koji se njime služe.

Ibn Haldun je ostavio neobičan zapis u kojem uspoređuje kvasac s amajlijom: "Amajlija je nalik na kvasac (*hamira*), koji je sastavljen od elemenata zemaljskih, vodenih, zračnih i vatrenih. Kadar je promijeniti sve ono u čemu se nađe svojom biti i oblikom svojim. Može se usporediti s eliksirom (*el-eksir*)".

Mnogi su jezici u mediteranskome okružju odavno iščeznuli. Aramejski je potisnuo hebrejski. Novi se grčki udaljio od staroga. Latinski se rasuo u romanskome svijetu. Arapski se jezik bolje održao od ostalih - Kur'an je ostao uzorom književnom jeziku svih Arapa. Jezik je kruh naroda, reče mudrac. Ne živi se samo od njega, ali se bez njega ne može. ■

MOJ ZAGREB

Piše: Fadil Hadžić

Može li se grad u koji ste stigli zavoljeti na prvi pogled? Možda netko može, ali ja, dolazeći u Zagreb, prije šest i pol desetljeća nisam bio te sreće.

Prisjećam se iznajmljene sobice u Vinogradskoj ulici od šest kvadrata gdje sam među stiješnjenim zidovima oprezno koračao uz ormarić, mali prozor i uski krevet. Nužnik i kupatilo je bilo u hodniku, a kupanje odobreno samo jednom tjedno. Ipak, kad je vani pljuštala kiša ili bila cička zima, bio sam sretan da imam krov nad glavom. Sreća najčešće zavisi od okolnosti, ako niste u još gorem, onda je vrlo dobro.

U Zagreb sam stigao na studij i živio poput onih pariških slikara s početka 20. stoljeća koji su bolovali od tuberkuloze, dugovali stanodavcima, grickali što su imali i uživali u slikanju.

Dakle, u veliki grad sam stigao sasvim ogoljen, praznih džepova i bez utjecajnih rođaka koji bi me u startu pogurali pa sam studentski šljakao što sam stigao da se socijalno uravnotežim.

Zagreb sam zavolio polako, natenane i prvo mi se svidio Zrinjevac u kojem još i danas znam rasterećivati dušu ispod onih visokih platana glatke srebrene kore. Predlažem psihijatrima da svoje depresivne pacijente vode tamo, neka prošeću i uživaju u arhitekturi austrougarskih fasada sa anđelčićima, u igri svjetlosti ispod širokih krošnji i više će im to pomoći od tableta koje inače gutaju.

Ovu zrinjevačku terapiju i danas koristim kada mi se učini da je dan bio suviše oblačan, ne zbog oblaka, nego zbog mrzovoljnih ljudi s kojima znam biti ponekad okružen.

Zagrepčanin se postaje postupno, dan za danom. Kad sa Zagrebom stupite u brak, nemojte uživati u tome da budete njegov dežurni opozicionar ili prgavo gunđalo kojem sve smeta. Ako imate neprilika, egzistencijalnih ili poslovnih, nije kriv grad, možda ste vi sami napravili neke krive korake pa ne tražite krivce okolo nego preslušajte prvo kritički sebe.

Ja sam imao stotinu prilika da se naljutim na Zagreb jer me je moja radoznala priroda odvela u razne pustolovine. Pokretao sam listove, kazališta, imao brojne premijere vlastitih komedija i filmova, bilo me je svuda, pa kad vas novine za nešto pohvale uvijek se nađe i onih dokonih suvremenika koji, onako kavanski brzo iz voleja pljunu po vama.

Umjetnički rezultati se ne mogu izmjeriti preciznim štopericama kao u sportu, gdje onome tko uspješno pretrči sto metara nitko ne može negirati rekordnu brzinu.

Mislim da su gradovi i njihova klima upravo ono što motivira autora u životnoj trci. U Pariz su pristigli Španjolci, Rusi, Talijani, nema nacije koja nema tamo svog intelektualca ili umjetnika i svi su oni danas Parižlije, građani Francuske, osobe koje ništa nije omelo da zavole grad kojih ih je katapultirao u svijet umjetnosti. Ni kritike recenzenata, ni francuske žene s kojima su imali nesretne brakove, ni

odbijanje salona da izlože prvo djelo, a onda kad su prošli kroz taj mračni pustolovni tunel – oni su Picasso, Miro, Daly, Modigliani, Schagall... i tako dalje, a na pitanje koji je grad najviše za njih učinio, vjerujem, svi bi odgovorili jednoglasno korski: Pariz!

Zagreb još nije Pariz, a neće ni biti, jer kako Zagreb narasta i Pariz postaje još veći, ali Zagreb je sigurno Pariz ovog našeg dijela Europe.

Kad bi se mogli mijenjati rodni gradovi (moj je krševiti gradić Bileća u Hercegovini) ja bih ga zamijenio sa Zagrebom. U rodnom gradiću sam proveo svega tri mjeseca, a ovdje sam već dvije trećine života. Zagreb i ja se dobro razumijemo, zapravo volimo, kažem volimo jer je i on sigurno mene volio, inače ne bih tu mogao isprobati sve moje prirodne znatiželje. Čak i neke sulude ideje koje sam sanjao ovdje sam ostvario, primjerice, pokrenuo sam dva nova kazališta iz ničega i još danas uspješno rade, a prohujalo je već pola stoljeća.

Na obiteljskoj nadgrobnoj ploči na Mirogoju gdje leže moji roditelji (Marta i Šukrija) već piše «Kad se smijah, tad i bijah». Tko prođe kraj grobnice možda će se nasmiješiti, nije loše, zašto biti patetičan kad svete knjige kažu da se tamo gore živi rajski i bez problema.

Možda je vedri duh koji se krije iza mog često sumornog lica, razlog da sam preskočio stotine zamki i prepona, sam kriv, dosta sam radio pa sam stekao i nešto oponenata.

Jedino Zagrebu koji me udomio nisam nikad ništa zamjerio. Bio sam s njime u prisnim odnosima kao i onaj Stjepan plemeniti Miletić, prvi i najbolji intendant HNK (1894.-1898.) koji je brutalno otjeran sa svog radnog mjesta. Nije ga potjerao Zagreb nego neka ufitiljena gradska gospoda filisteri u polucilinderima čija imena više nitko ne pamti, a plemeniti Miletić je iz ljubavi prema Zagrebu samo u četiri godine udario temelje modernom teatru putujući po europskim kazalištima i trošeći svoj vlastiti novac za izradu kulisa i kostima u HNK.

U Zagreb sam stigao na studij i živio poput onih pariških slikara s početka 20. stoljeća koji su bolovali od tuberkuloze, dugovali stanodavcima, grickali što su imali i uživali u slikanju. Dakle, u veliki grad sam stigao sasvim ogoljen, praznih džepova i bez utjecajnih rođaka koji bi me u startu pogurali pa sam studentski šljakao što sam stigao da se socijalno uravnotežim

U toj istoj intendantskoj fotelji ja sam se našao 1980., kad je HNK proživljavao najmračnije dane, pa su dramski prvak i primadona opere imali upola manju plaću od činovnika u gradskoj kulturi. Dao sam ostavku nakon godinu i pol jer su me gradski filistri vozali od sastanka do sastanka i licemjerno ponavljali da država nema novaca, a u stvari nisu voljeli vlastiti grad, ni svoju glavnu nacionalnu kazališnu kuću.

U svakom gradu postoje neki takvi prolazni važni ljudi koji su kastriranih osjećanja, koji žive samo za goli osobni interes, a kako su odlučujuće zvjerke u njihovom mandatu grad zaraste u korov.

U Zagrebu se nađe i ponešto u zadnje vrijeme što ne volim, primjerice, maloljetni ulični terorizam. Dječaci skriveni mrakom šaraju nebulozne crtarije po čistim tek obojenim fasadama. Nemaju mašte i ambicija da nacrtaju nešto lijepo ili ispišu duhovitu i pametnu poruku, kad su već riješili da se dopisuju na mjestima koja tome ne služe, nego samo zagađuju zidove da ih se prolaznici stide pogledati.

Stranci, turisti zure u te zidove odgonetajući što te nacrtane škrabotine znače. Sorry, ne znači ništa ni na jednom jeziku. Ima toga, znam, u svim većim gradovima po svijetu, ali ne u centru grada, nego po periferiji, a naši «hrabri momci, jurišnici» zauzeli su na prepad sve bolje fasade centra i isprljali ih svojom vandalskom nepismenošću. Je li to makar njima lijepo? Nije, ne može biti, ali je to ona ista frustriranost kao kod pobješnjelih navijača kluba koji bacaju vatrene petarde herostratski uživajući jer su sami sebi heroji manijakalnog rusvaja.

Ima i mnogo mjesta u Zagrebu gdje se može u miru odmoriti duša. Gornji grad, stari, dobri Maksimir, cvjetni Bandićev park uz jezero Bundek, egzotična oaza bilja Botaničkog vrta pa ako hoćete i najljepši trg sa svježim aranžmanima oko zgrade HNK, zatim šetalište uz Savu s modernim skulpturama tamo kod Boćarskog doma gdje možete prošetati usamljeni, tamo je svatko sebi najbolje društvo. Tamo ispod Sljemena je travnati Cmrok odakle se dobro vidi Zagreb i tu je šetajući sabirao misli naš već pokojni poznati pisac.

Pišući ove zaljubljene retke o Zagrebu pokušavam mu vratiti dug. On mi je, kad sam u njega stigao prije šezdeset i pet godina bio potpuno nepoznat, dokotrljao sam se u sporom putničkom vlaku iz Bosne. Sad mi je on više od rodnog grada iako sam u njemu doživio tolike neprilike da bi ih do sutra mogao nabrajati. Pa zašto ga onda toliko hvalim?

Zato što se jedino kritičkim odnosom ide provjerenije dalje, naučiš se izbjeći grebene, prepoznati prave prijatelje, zavoliš ljude koji su te potapšali kad si već mislio da toneš. U vratolomnom umjetničkom poslu mnogo je

takvih nervoznih situacija koje drugi ne vide dok se kuhaš u vlastitom loncu rezignacije, dok odgonetaš dnevne dileme i sumnje u vlastite ideje.

Sjećam se dobro da sam jednog jutra, bilo je to prije pedesetak godina, kada sam proživljavao jednu od takvih intimnih nedoumica otišao u Botanički vrt, sjeo na klupu ispod drveta na kojem je na latinskom pisalo njegovo ime i zemlja gdje raste, pa sam jedan sat vodio unakrsni rat sam sa sobom. Dva sata kasnije bio sam u redakciji «Vjesnika» i dao otkaz, potpuno miran, siguran da dobro činim. Pobjegao sam iz novinarstva, vrlo lijepe profesije koju samo treba napustiti na vrijeme. Bio je to presudan trenutak da se «presiječe», a ono egzotično drvo je ostalo jedini svjedok gdje sam to učinio i kako sada vidim, bio je to pravi trenutak. Da nisam pobjegao iz novinarstva, ne bi bilo ni toliko komedija, ni filmova, ni kazališta koja sam osnovao, ima toga još, pa zahvaljujem upravi zagrebačkog Botaničkog vrta da su mi na trenutak dali azil u svom carstvu prirodne opuštenosti. Tamo veselu cvrkuću ptice kao u planini, ali čim izađeš tu je željeznička postaja i zaglušna buka grada.

Zagreb u kojem je Matoš na početku stoljeća kritizirao pretežno njemačka imena firmi po Ilici, a meni je danas previše engleskih, je ipak dobar grad, sve u svemu vrlo dobar i ako ga volite uzvratit će vam duplo.

Jedini grad, od onih koje znam u kojem su podigli spomenik izmišljenom potepuhu, veseljaku, eno ga stoji sa tamburom na Dolcu. Taj Kerempuh, taj nacereni zamišljeni, podrugljivi kajkavac je inspirirao Krležu da napiše svoju najbolju knjigu.

Tamo uz Savu je zgrada krem boje, Sveučilišna nacionalna biblioteka sa krcatim trezorima hrvatske pameti. Ako niste tamo bili, skočite jednom i sjednite gore u čitaonicu, ni muha se ne čuje, imate dojam da ste iskopčali sve veze sa svijetom, a ispod vas, na dohvat ruke, su pohranjene povijesne poruke, vapaji, bune i preporodi, žučne polemike i priče prošlih stoljeća. U posebnom trezoru sa sedam brava je ono što ne smije uništiti ni jedna elementarna nepogoda, najdragocjenije stare knjige, tu se rijetko ulazi ali se ništa ne iznosi.

Zagrepčanin se postaje postupno, dan za danom. Kad sa Zagrebom stupite u brak, nemojte uživati u tome da budete njegov dežurni opozicionar ili prgavo gunđalo kojem sve smeta. Ako imate neprilika, egzistencijalnih ili poslovnih, nije kriv grad, možda ste vi sami napravili neke krive korake pa ne tražite krivce okolo nego preslušajte prvo kritički sebe

Želio sam o tome mom Zagrebu snimiti zaljubljeni dokumentarni kritički film, ali nije prošlo. Tada sam već imao osamdeset godina pa je valjda netko rekao – što taj starac, koji nije ni rođeni Zagrepčanin, može reći o Zagrebu.

Ni to me ne smeta, u mom skladnom braku sa Zagrebom bilo je podosta razmirica kao što je imao i onaj arhitekta Herman Bolle (1845.- 1926.) rođen u Kölnu, inače Bečlija, kojeg su pozvali u Zagreb i tu je ostao do kraja života. Obnovio je katedralu, projektirao niz javnih i sakralnih objekata, a arhitektonski osmislio mirogojsko groblje, sagradio čak i onaj meteorološki stup i vodoskok na Zrinjevcu, volio je Zagreb više od rodnog grada.

Rodni list ne daje nikom pravo da svojata svoj grad, mora se nešto i napraviti za njega, da bi bili punopravni građani.

Vlaho Paljetak je Dalmatinac, a autor je trajnih zagrebačkih evergrina, pa Arsen Dedić, pa i jedan vrlo uglađeni zagrebački gospodin uvijek sa kravatom, renomirani slikar Omer Mujadžić, rodom iz Bosanske Gradiške, mogu još nabrajati brojna pridošla imena čiji se autorski otisci prstiju mogu naći na kulturnim i znanstvenim dostignućima grada, a imali su samo jedan alat pri ruci - voljeli su ovaj grad i nikada se nisu osjećali stranci. ■

Spjev "Derviš" Stiepe Đurđevića

Piše: Nasko Frndić

U hrvatskoj baroknoj poeziji XVII. stoljeća lirsko-dramski spjev "Derviš" Stiepe Đurđevića jezičnom osebujnošću i sadržajnim izazovima usamljeno je književno ostvarenje. Ovaj dubrovački pjesnik nadahnuto je posegnuo u susjedni bošnjački jezični idiom, a s nakanom izraziti sasvim dubrovački lirski i dramski sadržaj, čak, štaviše, odabranoj temi dati jaku parodijsku intonaciju, s mjerom kolebajući između uživljavanja u ljubavne zanose svoga junaka i distanciranja od njegovih pretjeranih, namjerno kićenih ljubavnih epiteta, na taj način iskazujući pripadnost i kritički odnos prema lirskom petrarkističkom naslijeđu dubrovačkih pjesnika XV. i XVI. stoljeća.

Da je u XVII. stoljeću i kasnije bio "Derviš" poznat i prihvaćen među čitalačkom elitom, dokaz je i legenda koja je zapisana o nastanku ovog spjeva. Ta je legenda vezana za burnu biografiju Stijepa Đurđevića. Mihovil Kombol kaže, da je Đurđević "...bio u mladosti jedan od onih vlasteličića kojima mač nije služio samo za ukras, kako se vidi iz zapisnika dubrovačkih sudova. Dva puta u kratko vrijeme dopada tamnice zbog izgreda, a jednom je čak osumnjičen i radi ubojstva..." Doskora je upleten u akciju vojvode od Savoje iz Mantove oko podizanja ustanka protiv Turaka na Balkanu, i dubrovačka ga vlada, znajući opasnost takva pothvata, kažnjava "četirigodišnjim progonstvom", navodi Kombol u svojoj "Povijesti hrvatske književnosti do preporoda" (Matica Hrvatska, Zagreb, 1945.).

A legenda o nastanku "Derviša" vezana je za jedan autorov boravak u zatvoru. Na izlasku iz tamnice, u dubrovačkom Kneževu dvoru, bradatog zatvorenika ugledala je kneževa kćerka pa iznenađena neobičnim susretom, uskliknula: "Gle kakav je, kao neki derviš!" Stijepo Đurđević čuo je taj ženski usklik, okrenuo se, ugledao prekrasnu djevojku i na prvi pogled se zaljubio. Odlučio je svoje osjećaje prenijeti u srce i misao pravog derviša.

Tako ovu legendu navodi dr. Rafo Bogišić u svom "Zborniku stihova XVII. stoljeća" (Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica Hrvatska i ZORA, Zagreb, 1967.). Taj susret između zatvorenika Đurđevića i kneževe kćerke zaista se mogao dogoditi u Kneževu dvoru, u čijem sjeveroistočnom kutu prostranog atrija i danas se nalaze vrata od nekadašnje tamnice. A kneževa ljepotica mogla je silaziti niz kamene stepenice iz gornjih kneževih soba, i pogled s tih stepenica usmjeren je ravno prema vratima nekadašnjeg zatvora. Eto, već sama ova legenda nosi izražajnu dramsku sliku, koja bi se mogla autentično dočarati, ako bi nekom kazališnom redatelju bilo ponuđeno scenski oživotvoriti Đurđevićeva "Derviša".

Međutim, nisu dramske vrijednosti primarne u ovom spjevu, nego su to njegove pjesničke posebnosti. U "Dervišu" je sadržana stvaralačka dvojnost Naime, pjesnik je očito bio iskreno zaljubljen u svoju odabranicu, i to je u spjevu iskazao svom puninom ljubavnog zanosa. Pa ipak je njegov pjesnički govor dvoznačan, jer u isto vrijeme uzdiže privlačnu ljepoticu, sve njene fizičke pa i duhovne čari, ali se na usta derviša i ruga njenoj krutoj naravi, koja šutnjom prima ljubavno udvaranje, a ponašanjem odbija da se ljubavna igra završi fizičkim kontaktom i ljubavnim užitkom. To je svakako i bio razlog zbog kojeg je Đurđević svoj ljubavni pjesnički zanos posudio jednom dolutalom bošnjačkom dervišu.

Već svojom prvom strofom u šest osmeraca autor iskazuje baroknu razvedenost svog pjesničkog govora: *"Ja sam Dedo ašik derviš / ki ti izranjen padam prid dvor; / izid', džanum, da me vidiš / i da čuješ moj razgovor / je li sladak, a, što veliš? / ja sam Dedo smamljen derviš!"* Evo, prvim stihom je predstavio neobičnog momka – svog dvojnika u čijem se liku skriva pjesnik, koji već u drugom stihu priznaje osobnu zaljubljenost *"ki ti izranjen padam prid dvor"*, a onda opet bježi u posuđeni lik i govor derviša: *"izid', džanum (dušo), da me vidiš"*. U trećem i četvrtom stihu javlja se parodija, ismijavanje petrarkizma: *"i da čuješ moj razgovor / je li sladak, a, što veliš?"*. Šesti stih je barokno variranje prvog stiha: *"Ja sam Dedo smamljen derviš!"*

Prvom je strofom autor sažeo suštinu čitava spjeva, koji se odlikuje prije svega originalnom kombinacijom dvaju govora – pjesničkog dubrovačkoga i aljamiado-bošnjačko-muslimanskog, što je ilustrativno za prvu polovicu XVII. stoljeća, kada je Dubrovnik održavao bogate trgovačke i respektabilne diplomatske odnose s turskim carstvom na konavoskim granicama. Đurđevićev "Derviš" plod je tolerantnog onodobnog prožimanja dviju kultura, koje su i na planu religije imale u samom Dubrovniku jedan spomenik suživota, a to je bila u starom gradu muslimanska bogomolja – džamija, koja je postojala sve do potresa 1667., namijenjena

Legenda o nastanku "Derviša" vezana je za jedan autorov boravak u zatvoru. Na izlasku iz tamnice, u dubrovačkom Kneževu dvoru, bradatog zatvorenika ugledala je kneževa kćerka pa iznenađena neobičnim susretom, uskliknula: "Gle kakav je, kao neki derviš!" Stijepo Đurđević čuo je taj ženski usklik, okrenuo se, ugledao prekrasnu djevojku i na prvi pogled se zaljubio. Odlučio je svoje osjećaje prenijeti u srce i misao pravog derviša

musafirima-putnicima muslimanima koji su dolazili u Dubrovnik trgovačkim poslovima, a ti su dodiri imali i svoje kulturološke ref lekse. Tako se Stijepo Đurđević u samom Dubrovniku mogao upoznati i oduševiti bošnjačkim muslimanskim oblikom ašik-poezije, a koju je tako skladno stopio s dubrovačkom lirikom u jedinstvo pjesničkog govora u svome "Dervišu". Upravo u tom XVII. stoljeću na tlu Bosne i Hercegovine bila je u punom cvatu muslimanska aljamiado-poezija, čiji sedmerci i osmerci nose iste pjesničke naboje barokne kićenosti, pjesničkih ukrasa, među ostalim i ponavljanjem udarnih stihova, koji su nosili poruku i vjersko-moralističku pouku.

Ne možemo zbog "Derviša" Đurđeviću pripisati sklonost Turcima, zbog kojih je 1612. kažnjen četvorogodišnjim progonstvom, "...jer je pomogao bratu Jakovu i prijatelju Jakovu Ristiću, protuturskim zavjerenicima, a talijanskim pouzdanicima, da pobjegnu iz zatvora" (R. Bogišić, "Zbornik stihova XVII. stoljeća", str. 83). Iako je autor odabrao jedan bizaran bosanski lik, bradatog pripadnika islamskog derviškog reda, za svog pjesničkog udvaračkog portparola, nije mu oduzeo ništa od njegove autentičnosti, a dodao mu je svoj meditativan i kritički način mišljenja i tumačenja osjećaja, doživljaja, duhovnog i fizičkog shvaćanja svijeta i odnosa među pojavnostima. Tako je već u drugoj strofi Đurđevićev derviš kićeno ironičan i pjesnički elokventan: *"Od repate ljepša s' zvizde* (bosanska ikavica, pr. N. F.) / i *od sunca i od zore, / punija si dike / gizde / negli čičak posred gore, / a sva u licu ružom captiš / ja sam Dedo smamljen derviš!"*

Pjesnik apozicijama zvijezda, sunce i zora patetično uzdiže ljepoticu u nebesa, a onda je ironijom spušta na priprostu čičkovitu zemlju usporedbom, da je punija "dike i gizde / negli čičak posred gore". U finalu iste strofe pjesnik odaje ipak svoju zaljubljenost: *"a sva u licu ružom captiš / ja sam Dedo smamljen derviš!"* Tom jezičnom i sadržajnom akrobatikom prožet je čitav spjev, kao dopadljiva barokna igrarija, kojom je prekrivena bol zaljubljenog neutješenog udvarača. Autor jasno kaže, da ga njegova privlačna odabranica ne prihvaća: *"moje od mene srce baška / bez milosti svakčas držiš / uvrijeđen sam Dedo derviš"*. Zbog odbijanja zaljubljeni stradava: *"nu đuzeluk* (ljepota) *tvoj me kolje / i veoma jadno prli, /.../ zlovoljan sam Dedo derviš!"*

Neki su književni povjesničari Đurđevićeva "Derviša" svrstali u žanr specifičnog ljubavnog romana (Bogišić), a neki tom spjevu pripisuju dramske osebujnosti. Svakako, ima romaneskne poetičnosti u "Dervišu", a ima i dramskog nijansiranja i suprotstavljanja, pa i obrtanja raspoloženja više samog derviša nego njegove drage, koja ostaje nijema i hladna, ali nije odsutna, nego naprotiv, njena je šutnja znakovita, vrlo prisutna i upravo dramatična, jer je u njoj sadržano iščekivanje – da li će onaj koji se u ljepoticu zagledao, pružiti joj riječima i djelima ono što ona smatra dovoljnim, da bi uzvratila na njegovo udvaranje. Đurđevićev "Derviš" je zapravo beckettovska monodrama s dva lica, od kojih jedno šuti, a drugo govori cijepajući svoje biće na dva antagonistička dijela, nuđajući ljubav i poništavajući je, izazivajući dramu i stradajući u njoj. Ljubavni solilokvij naslovnog junaka pršti emocijama i pjesničkom smjelošću racionalnih usporedaba. Autor je "Derviša" dobro natopio eterom produhovljene parodije, da bi se distancirao od petrarkističke jednolične opijenosti ljubavnim uznesenjem. Ironija kojom Đurđevićev derviš svoju dragu uspoređuje s nakićenim čičkom, prizemljuje ovaj spjev, dajući mu vrijednost višeznačnog pjesničkog ostvarenja.

Uživljujući se u psihologiju odbijenog smiješnog udvarača, Đurđević budi u svom dvojniku spoznaju da je to sve šala: *"Što se tužnim Dedom šališ, / slatka moja haramzado"*. U Škaljićevom rječniku turcizama značenje riječi *haramzada* pod jedan je *kopile, vanbračno dijete*, a pod dva *harambaša, gorska haramija*. I jedno i drugo značenje je diskreditantno za čarobnu vilu, kojoj se autor obraća u liku derviša, iako bi se to mjesto moglo shvatiti kako pjesnik iz milja atribuira svoju dragu zločestim epitetima. U slijedećoj strofi autor

svoje usporedbe draži ljepotice spušta na razinu kulinarskih pučkih užitaka: *"Od pilava draža s' meni / i od masla i od meda"*. A zatim artističkim uznesenjem iz prizemnih asocijacija Đurđević diže odabranicu u nebeske visine: *"Ti si rajski melek* (anđeo) *lijepi / koji sletje zgara s nebi, / ki me opoji i zaslijepi / da već ne znam ništa o sebi"*.

Takvim oscilacijama između zemlje i neba, uzdizanjem i prizemljenjem svoje vile, Đurđević stvara dinamiku pjesničkog jezika i sadržaja u spjevu "Derviš". Ako se ljepotica ne oglašava riječima, ona ipak daje znake svoga prisustva očima: *"tvojijem slatkijem kad pogledom / pečaona* (žalosna) *me oporaviš / ja sam Dedo trudan derviš!"* Zatim u nekoliko osmeračkih sekstina Đurđević otkriva neutaženu čežnju svog junaka za djevojkom, koja udvarača pomiluje pogledom, ali ništa dalje ne dopušta, iako vidi kako on pati nastrijeljen ljubavlju: *"zlatnom strijelom... džiger sveđ moj raniš"*. Derviš upravo vapi za dodirom: *"Pomiluj me radi Boga, / o gizdava, o pridraga / haramijo srca moga"*. Kad drugog izlaza nema, derviš poseže za svojim čarolijama: *"Hamajliju* (amulet, talisman) *već ću nosit, / kom ću tebe moć usilit, / kad ti ljubav dođem prosit"*.

Iako pokušava različitim načinima pridobiti ljepoticu, derviš zna tko je i kakav je, fizički zapušten i traljavo odjeven, te se opravdava pred djevojkom: *"Zbabljen, zgrbljen nu ako sam / ne imam vele ja godišta / moju mlados poharo sam / ne hajući za me ništa"*. Ali još je u njemu ostala snaga: *"ali u meni nu vidjet ćeš / veću snagu neg u lava, / k tebi ako me ti pripustiš / jakostan sam Dedo derviš!"*

Nije Đurđevićev derviš pjesnički brbljivac i ljubavna neznalica, jer je već imao muških iskustava. Njega je *"...sveđ ljubila / đuzel Mare iz Cernice"*, a to mu je, misli derviš, smetnja uspjehu kod ohole Dubrovčanke: *"zacijeć česa na me mrziš? / ja sam Dedo gizdav derviš!"* Na tom mjestu iz njega bukne otpor i ponos njegova plemenitog podrijetla: *"Nijesam čoban ni kopile, / jok, ja nijesam kiridžija, / od kadune* (ugledne gospođe) *ja sam vile / s kom me rodi čelebija* (otmjen gospodin); / *da čemu me već ne grliš? / plemenit sam Dedo derviš!"*

Đurđevićev neposredni utjecaj sadržajem "Derviša" prepoznajemo u satiričnoj "Pjesni godišnicam od ulice" Antuna Gledjevića, koji se rodio 24 godine nakon Đurđevićeve smrti. U navedenoj Gledjevićevoj pjesmi kao da nalazimo Đurđevićevu pučanku iz Hercegovine – đuzel Maru iz Cernice, koja je ljubila derviša. Kod Gledjevića ljubavno udvaranje između Bošnjaka muslimana i Dubrovčanke otišlo je nešto dalje, a to doznajemo nakon uvodnih stihova: *"Babka u bijeloj pocjelici / vodi kolo po ulici. / U tom kolu Anka bosa / i š njom Kate kukonosa /.../ Lucija se bani i kreće / i nogami uz gunj meće, / a prknjača pro-Tomaša / s Prijekog ih gleda i sluša. / Kolovođa dočim gazi, / padoše joj puni spazi: / uzeše se njom rugati, / ona im roge omicati / veleći im"* (i sad dolazi detalj koji podsjeća na "Derviša"): *"Ja sam vila / scijenjena od svih vazda bila; / mene hodža jes dvorio / i za ljubu svu prosio"*.

S dubrovačkim "godišnicama" (služkinjama) lakše se izlazilo na kraj nego s gosparskim kćerima, pa je Đurđevićev derviš na pravim mukama. Tražeći načina kako se približiti ljepotici, bio se odlučio: *"vala ću ti dar darovat / ki podoban jes za paše"*. Ali Dedo nema zlata ni dragulja, koji bi impresionirali uznositu Dubrovkinju. On je muslimanski derviški redovnik, te u osobnoj neimaštini može ljubljenoj ženi ponuditi: *"me tekije lijepu zgradu / i oko nje sve livadu, / svoj teferič da tuj staviš / dobrostiv sam Dedo derviš!"* I to je samo šaljiva domislica zaljubljena, neutješena udvarača, jer tekija, derviška zgrada, u kojoj se obavljaju obredi, javno je dobro ili po islamu vakufski, to jest zakladni, zavjetni neotuđivi imetak. Tih je tekija bilo najviše u Sarajevu, ali i po drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Derviši su bili svrstani u nekoliko redova ili derviških tarika. Razlikovali su se po načinu vršenja pobožnosti u specijalnim obredima. Prvi derviški red Kaderije ili Kadirije osnovan je u Maloj Aziji u XII. stoljeću, za vladavine ujedinitelja turskih plemena Seldžuka. U Sarajevu je bila poznata tekija reda Halvetija, koja je imala i svoj hanikah, to jest internat ili konvikt za derviše u sastavu vakufskih dobara Gazi Husrevbegove, u Sarajevu najveće džamije. Drugi poznatiji sarajevski derviški red bili su Mevlevije, čija je tekija bila malo izvan centra – na Bentbaši uz rijeku Miljacku. Poznat derviški red izvan Sarajeva bili su Nakšibendije, koji su imali svoje tekije u Travniku, Visokom i na Oglavku.

Sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Ševki Bašeskija ostavio je zapise o mnogim uglednicima od sredine XVIII. do početka XIX. stoljeća, a među njima ima i derviša. Evo, kako je opisao jednoga: "Zvao se Kuranija (Kurani), čiji je pjesnički pseudonim (bio) *Mejli,* kosati derviš u ćulahu (bijela kapica slična albanskoj) od ugledne porodice, učen i obrazovan, odličan pjesnik – piše Bašeskija – tako da mu ravnog nije bilo u čitavoj Bosni... Bješe neženja, bijele brade, pametan, bistra pamćenja, odgojen i učen. Bio je i slikar. Konačno, iako bijaše dobar poznavalac arapske gramatike i sintakse, nije se isticao kao poznavalac arapskog jezika. Krasno je pisao pismo talik." Nisu svi derviši bili vjerski intelektualci. Među njima je bilo i običnih građana. Evo, kako je Bašeskija jednog takvog opisao: "Hadži Ahmed Prešljo, trgovac duhanom, poludio od pića. Nakon ozdravljenja stupio je u derviški red; obuče hrku (topli gornji haljetak), ćulah, zanemari ovaj svijet i postade pravi derviš. Redovno je obavljao namaz (molitvu s klanjanjem), dobar čovjek, ostario je i umro." I još jedan Bašeskijin suvremenik, bliskog nam zanimanja: "Hadži Salih, knjigovezac, koji u svom zanatu bijaše pravi majstor... Bio je... potpuni sofija (mistik),

Ne možemo zbog "Derviša" Đurđeviću pripisati sklonost Turcima, zbog kojih je 1612. kažnjen četvorogodišnjim progonstvom, "...jer je pomogao bratu Jakovu i prijatelju Jakovu Ristiću, protuturskim zavjerenicima, a talijanskim pouzdanicima, da pobjegnu iz zatvora" (R. Bogišić, "Zbornik stihova XVII. stoljeća", str. 83). Iako je autor odabrao jedan bizaran bosanski lik, bradatog pripadnika islamskog derviškog reda, za svog pjesničkog udvaračkog portparola, nije mu oduzeo ništa od njegove autentičnosti, a dodao mu je svoj meditativan i kritički način mišljenja i tumačenja osjećaja, doživljaja, duhovnog i fizičkog shvaćanja svijeta i odnosa među pojavnostima

ljubitelj derviša i bogougodnika, a i sam je bio bogougodnik. Nosio je na glavi čatal-turban... Iako nije bio učen, ipak se vladao po nauci. Imao je nježan glas i govor." (Svi citati iz Bašeskije, prema prijevodu s turskog Mehmeda Mujezinovića u knjizi Mula Mustafa Ševki Bašeskija: *Ljetopis* (1746.-1804.), Sarajevo, 1968.

Uvjerljivost Đurđevićevih slika i živo dočarana psihologija bošnjačkog Dede derviša s izvornim jezičnim i etničkim kompendijem asocijacija nudi nam pretpostavku, da nije samo legenda o autorovu susretu s ljepoticom u Kneževu dvoru bila dovoljnom kao poticaj za ovaj spjev, nego je vjerojatno u nastanku "Derviša" bio i jedan impresivan pokušaj ljubavnog zbližavanja lijepe Dubrovkinje i muslimanskog, možda bradatog derviša ili nekog pjesnički nadahnutog putnika namjernika, koji je Đurđeviću bio dobro došao za bizarnu fabulu i za njenu parodijsku interpretaciju. Jer, Đurđevićev derviš je toliko samosvojan i autentičan, da se vidi kako neposredno rastvara svoju bošnjačku dušu, natopljenu aljamiado pjesničkom poetikom, u kojoj je vrlo izražajno ašikovanje – ljubavno udvaranje. A riječ ašik – ljubavnik, u varijantama ašiklija i ašikluk bile su u ta stara vremena prešle iz poezije u život dotle, da se u Sarajevu jedna mahala (kvart) i danas zove Ašikovac.

Đurđević svoj spjev počinje pravim aljamiadskim ašiklijskim osmercem: *"Ja sam Dedo ašik derviš"*, koji ne žali svojoj dragoj dati *"kožu kaplan-posta"*, tj. tigrovu kožu *"kom se rese sve delije, / da njom pendžer svoj uresiš"*. Da pridobije naklonost Dubrovkinje, derviš će joj dati još jednu intimnu dragocjenost: *"Tikvica ti na dar ova / majstorije puna svake, / koju mi hodža moj darova i još na bradi ne imah dlake"*. Dervišima su bile bliske čarolije, pa je mogla tikvica koju spominje derviš biti neka vrsta bosanske čarobne lampe, ili jednostavno to je bila urešena posuda za jelo, jer u slijedećoj strofi derviš nastavlja: *"Još kašiku imam i štap / i to ću ti darovati! / benum džanum* (dušo moja) *činmo hesap"* (trgujemo).

Ali sve mu je *"zain oldi"* – uzalud, jer *"na plač moj gluha stojiš"* i na pozive *"Djel* (dođi) *na čardak"* i *"ukaži mi se da me utješiš"* nema odaziva. Derviš ako drugo ne pomaže, nudi i viteško rješenje: *"čik mejdane"* (izađi na dvoboj) i *"đure šelum"* (pohrvimo se). Groteskna dramatika dalje raste jer derviš, koji se osjeća "zatočenik", "uhiljen" (ojađen), "ucviljen", pripravan je i na samouništenje: *"Mnokrat uzmem britvu u ruku / ter izrežem vas sam sebe"*. To fizičko ranjavanje bilo je dio vjerskog rituala derviša u Bosni. Oni su prema predaji koja postoji u narodu, zabadali sebi duge tanke igle kroz oba obraza, da nije potekla kap krvi, i time su impresionirali puk i pridobivali nove sljedbenike. Ovaj Đurđevićev derviš, iako "jarali oldum" (izranjavan) po tijelu, osjeća da su brojnije one rane u srcu, pa predbacuje svojoj dragoj: *"a ti nečme da ozdraviš / ja sam Dedo bolan derviš!"*

Važnija od korištenja bosanskog jezika je činjenica, da Đurđević kreativnim pjesničkim osjećajem i doživljajem stapa dva srodna govorna idioma i ostvaruje spjev trajne vrijednosti, koji i danas zrači značenjem i smislom produbljene sklonosti i prožetosti hrvatskoga katoličkoga i bošnjačkog muslimanskog naroda, a koje su bile prednosti Đurđeviću u XVII. stoljeću, da svoje pjesničke emocije povjeri muslimanskom bradatom redovniku

Zatim se derviš još dublje spušta u fizičko i ljubavno stradanje, prijeteći: "...u *krvi vas podušen / kad se smrtno ja izrežem / u pokrovcu ter poružen / kukajući ti prid dvor ležem"*, s nakanom izazvati pozornost prolaznika: *"/ zavikam medet* (milost), *a oni* (dakle, publika spontanog teatra na otvorenom prostoru) *u gorku me videć vaju, / proplaču se nada mnome / i paka me upitaju: / Čemu taj plač, Dedo, tužiš? / ja sam Dedo nebog derviš"*. Tu se pretapa dubinski osjećaj tragičnog stanja jednostrane zaljubljenosti i monodramsko glumljenje, to jest derviševo uživljavanje u takvo osjećanje i razmišljanje, pri kojem spominje i huktanje (*"hukajući ti pri dvor ležem"*), a to je također dio poznatog rituala bosanskih derviša, koji su zborno u svojim tekijama, sjedeći na tepisima s podvijenim nogama, satima do omamljenja huktali, trzajući glavom na desnu pa na lijevu stranu, uz dramatičan zborni ritam "hu-hu-hu-hu!" I kad su došli do određenog stupnja transa, nastavljali su ostali ekstatični derviški ritual.

Očito je i ovaj Đurđevićev derviš stupnjevao svoje ljubavno iskazivanje, od verbalnog individualnog do animacije zajedničkog zbornog angažiranja, jer oni koji su do malo prije bili neutralni, sada pitaju derviša: *"Čemu taj plač, Dedo, tužiš"*, a on, da ih glumački pridobije, da ih općini svojom sudbinom, odgovara: *"...roneć suze / eto Dedo veće gine, i eto ahar* (konjušnicu) *za stan uze / a čul* (kostrijet) *za haljine"*. Da još jače svoje gledatelje veže uza se, derviš bešćutnoj ljepotici prinosi najčudniji ljubavni dar, verbalnu žrtvu u krvi: *"Ne, zvjerinja od nijednoga / neg ti malo kurban tvorim / od pečena srca moga / ki u plamenu svakčas gorim / er pogledom sveđ me prljiš / izgorjen sam Dedo derviš!"*

U vođenju kroz različita psihička stanja, spustivši se do dna naturalističke slikovitosti svog derviša, Đurđević kao pjesnički vitalni artist zatim uspravlja svog junaka-glumca od kurbanske žrtve vlastitog srca do pjevača sa čengijom (neka vrsta harfe) u rukama. Dakle, sve je igra i gluma, monodramsko sugestivno zazivanje, da bi se ganula duša i omekšalo srce tvrde ljepotice: *"Pod čengiju beit* (stih) *tužan / kliknem mnokrat... tvoj sam suzanj"*. Derviš ovdje i Alaha upliće u svoju tužaljku: *"Alahise verse* (za ljubav Božju).../.../ *o gizdava ma sultano! / vrijeme da tvoj gnjev utažiš / pogubljen sam Dedo derviš!"*

Koliko god sadržaj spjeva kazuje svu pjesničku slojevitost autorova doživljaja svijeta, u "Dervišu" Đurđevićev jezik je posebno bogatstvo, sastavljeno od dvaju živućih pjesničkih izvora – hrvatskog dubrovačkog i muslimanskog bosanskog govora u pjesnički plodnom XVII. stoljeću. Dok u Dubrovniku cvjeta barokna kićenost i parodijska duhovitost, dotle u bosanskim gradovima, u derviškim tekijama, na muslimanskim teferičima i sijelima, te u noćnim momačkim i djevojačkim stihovanim razgovorima cvjeta aljamiado-poezija, protkana romantikom sevdaha, i bogobojaznim poukama, ali i duhovitim humorističkim dosjetkama. U noćnim sevdalinskim satima između momka i djevojke bila je na prozoru drvena rešetka (mu-šebak), koji je pružao zaštitu od direktnog dodira, i dvoje mladih mogli su samo šaptati i u stihovima otkrivati

treptaje svojih žudnji, pa je i ta okolnost pomagala da se uskraćeni dodir pretvori u ljepotu i bogatstvo pjesničkog govora.

Jedan takav zaljubljenik neostvarenih snova zaista se mogao naći u Dubrovniku i Đurđeviću biti živim poticajem za stvaranje "Derviša", jer jezik ovog spjeva, koliko i sadržaj na to nas upućuju. Većinu ključnih riječi u svojim osmeračkim sekstinama Đurđević je uzeo iz bosanskog muslimanskog jezičnog fundusa, na primjer: "Ja sam Dedo *ašik derviš,* / izid' *džanum* da me vidiš, / nu *đuzeluk* tvoj me kolje, / slatka moja *haramzado,* / Ti si rajski *melek* lijepi, / molju ti se *ćeremejle,* / er hoće *adet* da ga grliš, / *Hamajliju* ja ću nosit, / od *kadune* ja sam vile, / s kom me rodi *čelebija,* / pod *čengije* da se pjeva, / i *beitim* da se slaviš, / me *tekije* lijepu zgradu, / tvoj *teferič* da tuj staviš, / dat ću t' kožu *kaplan-posta,* / da njom *pendžer* tvoj uresiš, / *benum džanum* čim'mo *hesap,* / *Djel* na *čardak,* / Ma bojnice, *čik mejdane,* / *dure šelum,* slatko dosti, / *Jarali oldum* sa svih strana". U spjevu je i Ramazan, muslimanski mjesec posta, i mesno jelo ćebab (zapravo ćevap), i mehćema (sudnica) i pašmaga (papuča), i zulum, i ćafir (nevjernik) itd.

Važnija od korištenja bosanskog jezika je činjenica, da Đurđević kreativnim pjesničkim osjećajem i doživljajem stapa dva srodna govorna idioma i ostvaruje spjev trajne vrijednosti, koji i danas zrači značenjem i smislom produbljene sklonosti i prožetosti hrvatskoga katoličkoga i bosanskog muslimanskog naroda, a koje su bile prednosti Đurđeviću u XVII. stoljeću, da svoje pjesničke emocije povjeri muslimanskom bradatom redovniku.

Ljubavno jadovanje u "Dervišu" iz petrarkističke je poezije, i Đurđevićevo pretjerivanje u tom smjeru epitet je barokne bujnosti. Pjesnik svog derviša vodi kroz labirinte emotivnog preživljavanja i racionalnog dovijanja, uz evokaciju ljubavničke žudnje s psihičkim i fizičkim stradanjima neutješenog zaljubljenika: *"Svaka rados benden djiti* (pobježe od mene) / *er sveđ imam na pameti* / *gordost od tve oholosti;* / *benum rahum* (dušo moja)... / *čemeran sam Dedo derviš!"* Zatim slijedi još jedna varijanta fizičke muke derviša, jer mu ni glumačko cviljenje pred publikom nije pomoglo, te nemilost ljubljene *"vas moj život izbastisa* (izgazi)... / *ja sam Dedo skončan derviš!"* Tijelo mu se lomi i fizički kopni: *"od ljuvene gorke bijede* / *Dedo hljeba ni ćebaba* / *nelagodan već ne jede,* / *a ti zlom se mojijem gojiš".*

I kad bi tužna drama mogla prerasti u nesreću, pjesnik Đurđević priskače parodijom u pomoć dervišu, koji u monodramskoj glumi, zazivajući sućut gledalaca *"ni se igra ni raduje* / *neg se u prsi stijenom lupa".* Zatim, smiješna situacija postaje satiričnom: *"Plačan Dedo već ne ruča* / *niti veće kafu srka,* / *neg gologlav, bez papuča* / *po najvećem snijegu trka* / *cić plamena kim ga goriš".* Možda se najbolje Đurđević na usta derviša narugao naivnostima petrarkističke ljubavne poezije strofom: *"Samo pijem i noć i dan* / *ljuti šerbet mojih suza,* / *er se ćutim jaoh probadan* / *od ljuvenih tvih mamuza,* / *kim nada mnom ti gospodiš* / *izboden sam Dedo derviš!"* Tu ima i jedna anticipacijska slika, koju je s istim smislom koristio poneki boemski pjesnik našeg vremena između dvaju svjetskih ratova, opijevajući kako se po barovima u ljubavnom transu ispija opojna tekućina iz male lakirane ženske cipelice. Evo, kako je Đurđević dočarao tu ljubavnu harlekinsku domislicu: *"Ja bih htio, moja draga,* / *cić ljubavi tve jedine* / *da mi e čaša tva pašmaga* (papuča) / *kom bih činio tebi aškine* (zdravice)".

Nakon rugalačkog parodijskog, Đurđević vraća svog junaka u pravi dramski krešendo, u prihvaćanje i najtežih moralnih katarzi i fizičkih muka, pod uvjetom obostranog ljubavnog užitka: *"Nu ako mi ć' obećati* / *k tebi da me ć' ti prigrlit,* / *za te ću se đaur* (kršćanin) *zvati,* / *za te rezat, za te prlit,* / *tač ako me obeseliš* / *nesretan sam Dedo derviš!"* U ovoj strofi se Đurđević dodiruje s bosanskim muslimanskim pjesnikom Mehmedom s kraja XVI. stoljeća, koji također u osmercu ima poznatu aljamiado pjesmu "Ah, nevista, dušo moja". Drugi njen stih glasi: *"daj mi da se obeselim"*, a u Đurđevića taj dodirni stih glasi *"tač ako me obeseliš",* pa i ova sličnost nudi pretpostavku, da je Đurđević upoznao u Dubrovniku, jer nije poznato da je putovao u Bosnu, pravog derviša pjesnika, ili Bošnjaka ljubitelja i kazivača aljamiado-poezije koji mu je postao medijem za pisanje "Derviša". U citiranoj Mehmedovoj pjesmi sa šest kvartina ima udvaračkog aljamiadskog trpljenja u ljubavnom iščekivanju: *"doklam ne izišla mi duša,* / *daj mi da se poveselim* /... / *Ne mori me, prosim tebe,* / *izgubil sam ja sam sebe".* Bilo bi zanimljivo istražiti kako su u muslimansku aljamiado pjesmu iz XVI. stoljeća dospjeli kajkavski oblici "prosim" i "izgubil sam".

Finalnih pet sekstina "Derviša" u znaku su monodramskog obrata, u kojem Đurđevićev zaljubljenik iz temelja mijenja raspoloženje. Od atributa "nesretan" u posljednjoj strofi sentimentalnog moljakanja naklonosti ljepotice, derviš se mijenja u osviještenog i samouvjerenog subjekta: *"ja sam Dedo gnjevan derviš!"* I još dalje ide u preciziranju svog izmijenjenog odnosa prema nedohvatnoj vili: *"Ćafir dušman sad mi jesi".* Zatim u stilu barokne didaktike na usta derviša Đurđević izriče osudu ženske oholosti naspram onih koji naivno hlepe za čarovitom ljepotom: *"Proklet svaki čovjek da je* / *ki se u žensku glavu uzda* / *ka za ljubav hič ne haje;* /

S dubrovačkim "godišnicama" (sluškinjama) lakše se izlazilo na kraj nego s gosparskim kćerima, pa je Đurđevićev derviš na pravim mukama. Tražeći načina kako se približiti ljepotici, bio se odlučio: "vala ću ti dar darovat / ki podoban jes za paše". Ali Dedo nema zlata ni dragulja, koji bi impresionirali uznositu Dubrovkinju. On je muslimanski derviški redovnik, te u osobnoj neimaštini može ljubljenoj ženi ponuditi: *"me tekije lijepu zgradu / i oko nje sve livadu, / svoj teferič da tuj staviš / dobrostiv sam Dedo derviš!"*

zato, Dedo, volju obuzda' / dokle bolje ti promisliš / slobodan sam Dedo derviš!".

I to bi bilo dovoljno za poantu, jer je autor svog junaka proveo kroz šibe uzaludne ljubavne žudnje, i mučenje njegova duha i tijela, da bi privolio odabranicu na ljubavni čin, ali utaman, do konačne snage za gnjev i za spoznaju da nakon svega ostaje ono što je najvrednije: *"slobodan sam Dedo derviš!"* Pa ipak, Đurđević dodaje još jednu strofu u završnici spjeva, kojom vrši inventuru preostalih osjećanja njegova junaka. Prvo utvrđuje, da se je spram ljepotice sasvim ohladio: *"Već za tebe ne uzdišem"*, a kad je tako, onda će se lako riješiti tereta koji je bio na se natovario: *"veće te se kurtališem"*. I kad se je spasio od neplodnih ljubavničkih muka, u dervišu, odnosno u autoru spjeva Đurđeviću, javila se potreba apostrofirati i neku kaznu, koju zaslužuje ljepotica srca kamenoga: *"idem na te dozvat teptiš"* (kaznu), jer od svih velikih emocija i maštovitih ašiklijskih nadahnuća, da bi se ganulo srce okrutnice, ostalo je tek ljuto-gorko osjećanje: *"rasrčen sam Dedo derviš!"*

Iako je sadržaj motorna snaga "Derviša", jezik ovog spjeva je njegov ures i ukras, kvalitet, koji i danas privlači lingvističku i aktualnu političku pozornost, jer Đurđevićev spjev iz XVII. stoljeća spomenik je interferencije dvaju srodnih jezičnih i pjesničkih idioma – dubrovačkog hrvatskog postpetrarkističkog baroka i bosanskog muslimanskog aljamiado pjesničkog izraza, u kojem je uz ljubavni i religizno-didaktički karakter bila naglašeno prisutna i svijest o povezanosti s "nevirnicima", svojom domovinskom braćom u Bosni i šire. Sve do danas nitko bolje od Đurđevića nije taj aspekt iskazao jezikom i sadržajem kakav je u "Dervišu". Zbog toga Đurđevićev spjev sam sebi stvara mjesto i u bosansko-hercegovačkoj muslimanskoj književnosti.

Ovo djelo nadživjelo je svoje vrijeme pa i nadmašilo barokne okvire hrvatske i bosanske muslimanske poezije XVII. stoljeća likom simpatičnog antijunaka, ljubavnog Don Kihota, koji svoju zaljubljenost odijeva u klaunsku tužnu sudbinu, toliko blisku europskom duhu XIX. i XX. stoljeća. Derviš asocijativno ima svoju subraću u Paglliacciju Ruggiera Leoncavalla i u Cyranu de Bergeracu Edmonda Rostana, s tim, što je Đurđević dva stoljeća prije europskih pjesnika svom dervišu dao osebujne atribute autoironijskog zaljubljenika i dramski izbrušenog subjekta, koji je znao ne samo humorom nego i samouvjerenom snagom oduprijeti se degradaciji svojih bogatih emocija i otkrivenih prostora duše i tijela.

Đurđevićev "Derviš" u stilu dubrovačke varijante književnog baroka ima izrazite atribute krasnorječivosti s obiljem ukrasa, patetike koja nosi dramske naboje, ali kojih se autor s lakoćom oslobađa, razvijajući bogatu skalu sadržajnih i jezičnih obrata, artificijelnih skokova iz jednog psihološkog stanja u drugo. Jezična osmoza između dubrovačkog i bosanskog govora značajno je barokno iznenađenje, pomoću kojeg je u "Dervišu" Stijepo Đurđević promišljeno marinistički impresionirao svoje suvremenike.

Kao što se u baroknoj arhitekturi XVII. stoljeća u gradnji dvoraca i crkava ponavljanjem ukrasnih stupova stvara dojam bogate kićenosti, tako i Đurđević u gradnji svog spjeva, u stvaranju osmeračkih sekstina s blagim varijantama razlika ponavlja iz strofe u strofu svoj početni kićeni stih *"Ja sam Dedo ašik derviš!"* U spjevu ima petnaest varijanti tog stiha, koje se kao puzavice oko stabala obavijaju oko osmeračkih stupova, na kojima čvrsto stoji ova barokna pjesnička palača. Iako se služi istom formom, u svaki taj noseći stih Đurđević inkorporira baroknu nijansu razlike, pa se osnovnoj sintagmi *"Dedo ašik derviš"* dodaju ili mijenjaju atributi koji pobliže dočaravaju psihološko i fizičko stanje naslovnog junaka. Tako je on prvo *ašik*, zatim *smamljen*, pa *uvrijeđen, zlovoljan, jadni, žalostan, zanesen, trudan, bijedan, ustrijeljen*, potom *suzan, mučan, jakostan, tamašan, sharan, gizdav, plemenit, razuman, milostiv, dobrostiv, blagodar, ljubežljiv, praznoruk, uhiljen*, (tj. ojađen), te *plačan, zatočnik, umoren, izranjen, bolan, poražen, pravoduh, poružen, nebog, poginuo, izgorjen, tužan, pogubljen, čemeran, skončan, otrovan, lačan, pogrđen, urušen, izboden, žalostan, nesretan, gnjevan, jedovit*, i, na kraju, *slobodan* i *rasrčen*.

U jezičnom i sadržajnom bogatstvu ima u "Dervišu" i prazne krasnorječitosti, i glumljene patetike; ima ukrasa na štetu sadržaja i jasnoće; ima kićenosti i bombastičnog razmetanja riječima i figurama, ali ta sva manirističke obilježja pjesničkog baroka XVII. stoljeća Đurđević je dao s mjerom, u kojoj je prevagnula izvorna umjetnička inspiracija. Jer, osebujni, Đurđevićev zaljubljenik služi se lirskim i produhovljenim misaonim iskazima, da bi razbudio ukipljenu ljepoticu. Zatim ironičnim i satiričnim domišljajima, patetičnim prijetnjama ranjavanja svog tijela, i gladovanjem hoće izazvati sućut ne samo odabranice, nego i prolaznika, do finalnog proklinjanja ženske glave *"ka za ljubav hič ne haje"* i srditog odustajanja od svog utopijskog posla. U tome je i barokni raspon od lirskog zanosa do naturalističkog otkrivanja duše i tijela. Sve to s humomim i parodijskim retušom kontrastno dramski intonirano rezultiralo je djelom, u kojem je autor, nastojeći se distancirati postao dvojnikom vlastitome liku, i u tome je posebna umjetnička zanimljivost i vrijednost "Derviša", koji se kroz kalupe i klišeje barokne poezije XVII. stoljeća probio do spjeva općeljudske žudnje za ljepotom koja je nedohvatna. U toj estetskoj i filozofskoj spoznaji leži i Đurđevićev dug petrarkistima i njihovoj temi neuslišane ljubavi. Tu temu Đurđević je na originalan način u "Dervišu" osvijetlio u isto vrijeme čeznući za ljubavnim ostvarenjem, i smijući se tragikomičnom stanju neutješenog zaljubljenika. ■

Izvori:

Mihovil Kombol: "Povijest hrvatske književnosti do preporoda", Matica hrvatska, Zagreb, 1945.

Rafo Bogišić: "Zbornik stihova XVII. stoljeća", Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1967.

Mula Mustafa Ševki Bašeskija "Ljetopis", Sarajevo, 1968.

Kršćani i muslimani – što kažu jedni o drugima?

Piše: **William Stoddard** Preveo: **Asim Delibašić**

Bernard Kelly /engleski katolički filozof, 1907.-1958./: *Dominican Studies*, 1954.
"Posvemašnji sekularizam modernog svijeta otvorio je vrata bujici pometnje koja zatire obrise duha. Tradicionalne norme priskrbljivale su kriterije kulture i civilizacije. Zato je tradicionalna ortodoksija preduvjet baš svakog razgovora među samim Tradicijama."

Ahmed el-'Alevî /alžirski šejh, 1869.-1934./:
"Istina se topi poput snijega u rukama onoga čija se duša ne topi poput snijega u rukama Istine."

Kršćanski stavovi prema islamu

Evanđelje po Mateju, 8, 10-11:
"Mnogi će s istoka i zapada doći i sjesti za stol s Abrahamom, Izakom i Jakovom u kraljevstvu nebeskom."

Djela apostolska, 10, 34-35:
"Petar reče: Sada uistinu shvaćam da Bog nije pristran, nego – u svakom je narodu Njemu mio onaj koji Ga se boji i čini pravdu."

Papa Pio XI /1857. – 1939./: *L'Ultima*, apostolskom delegatu u Libiju, 1934.
"Ne misli da ideš među nevjernike. Muslimani dosežu spasenje. Putevi Božiji su bezbrojni."

Papa Pio XII /1876. – 1959./ 1950-tih:
"Kako je samo utješno znati da diljem cijelog svijeta, milioni ljudi, pet puta na dan, ničice pred Bogom padaju."

Kardinal Nikola Kuzanski /1401. – 1464./: *De Pace Fidei*, 6, 1450.
"Različitim zemljama Ti si poslao različite poslanike i različite učitelje, jedne u jedno vrijeme, druge u drugo… Pa čak i ako je nemoguće ukloniti razliku u obredima, i ako ova razlika čak može biti poželjna utoliko što potpiruje pobožnost / svaka religija se veže sa mnogo gorljivosti za svoje obrede kako bi na taj način više ugodila Tvome Veličanstvu/, ipak, pošto si Ti samo Jedan i Jedini, onda u krajnjemu postoji samo jedna vjera i jedna molitva."

Kardinal Tisserant /prefekt Il Collegio Cardinalizo/: *Cahiers Sioniens, VI*, 1951.
"Neka primjer vjere Abrahamove da hrabrosti onima koji su je naučili cijeniti — jevrejima, kršćanima i muslimanima — nadahnjujući ih nepobjedivom vjerom u svemogućnost Onoga koji samo želi da odgovori molitvama onih koji Ga mole."

Sveti Augustin /biskup iz Hipa, 354. – 430./: *Poslanice*, 102: 11, 12, & 15, *De vera religione*: X, 19
"To što se danas naziva religijom kršćanstva postojalo je još među drevnim narodima, i nikada nije ni prestajalo postojati od samog početka ljudske rase, sve do

vremena kada je Krist osobno došao i kada su ljudi počeli nazivati kršćanstvom istinsku religiju koja je i ranije postojala."

Nigerijski rimokatolički biskupi u prvom Pastoralnom pismu: Catholic Herald, 1960.
"Mi iskazujemo osjećanja bratske ljubavi prema našim muslimanskim sugrađanima. Mi cijenimo njihov duboki duh molitve i njihovu zapanjujuću vjernost pokajničkom postu. Jedinstveni smo u borbi protiv materijalističkih i sekularističkih stremljenja."

Adelhard iz Batha /engleski benediktinski monah, XII stoljeće/:
"U strahu da se ne bi pomislilo da je neznalica poput mene iznjedrila ove misli, ja svjedočim da se one izvode iz mojih izučavanja arapa. Možda će neke moje riječi biti neugodne izvjesnim ograničenim umovima, međutim ja ih ne želim dovoditi u neugodnost, jer znam jako dobro šta istinski mudar čovjek može očekivati od većine obična svijeta. Stoga sam se pobrinuo da ne govorim za sebe; ja govorim jedino za arape."

Alberto Denti di Piraino /Guverner Tripolija 1941./: *A Cure of Serpents*, 1957.
"Paša nikada nije odbijao dati milodar prosjaku, ali ako bi ga prosjak oslovio sa *Sidi* /'moj gospodaru'/, on bi tada odgovorio: 'Tvoj Gospodar, i moj Gospodar, jest Allah.' Iako nije bio bogat čovjek, svakog dana, u njegovoj kuhinji, pripremila bi se hrana za barem četrdeset siromaha… Često sam znao upitati Biskupa o njegovom prijateljstvu s Pašom, nastojeći, u svojoj radoznalosti, da otkrijem na čemu je ono bilo zasnovano. Što sam više upoznavao arapskoga plemića više sam otkrivao njihove zajedničke osobine – na primjer, njihovu ravnodušnost u pogledu bolesti, njihovo potpuno neuvažavanje novčanih i materijalnih pitanja, njihovo duboko razumijevanje za ljudsku patnju i jad, i njihovu milosrdnost, koja je bila neokaljana egoizmom i koja nije znala za granice. Obojica su se prepuštala višoj Volji slijepom vjerom djeteta… U jednom trenutku sam shvatio da baš kako različiti elementi mozaika tvore jedinstven dizajn kada se sastave, da su tako i mentalni stavovi ove dvojice prijatelja bili dio jedinstvene duhovne koncepcije koju sam na kraju uspio prepoznati."

Angus Macnab: *Spain under the Crescent Moon*, 1999.
"Priznata i službena uloga Templara, zasigurno, proizilazila je iz križarstva; ali prilično je bjelodano da je postojao i veliki broj drugih zasebnih službi koje su mogli obavljati jedino Templari. Međudjelovanja između najviše kršćanske i najviše islamske duhovnosti /sufizma/ u kasnom srednjevijekovlju zahtijevala su posve vrhunaravan red, koji bi se postavljao iznad kraljeva i biskupa, i koji ne bi bio podložan uobičajenim zabranama ili izopćenjima, i koji bi bio spreman, ukoliko je potrebno, zagovarati za obje civilizacije ili obnašati ulogu posrednika i arbitra među njima. Takva je bila uloga Templara, i njezin blagotvorni učinak pokazao se više nego jednom u povijesti srednjevijekovne Španije."

Martin Lings: *Muhammed: his life based on the earliest sources*, prenosi svjedočanstvo sirijskog monaha Behira iz 6. stoljeća:
"Abu Talib, ujak Muhammedov, ponekada bi ga vodio sa sobom na putovanja. Jednom prilikom, kada je Muhammedu bilo devet, ili, prema drugima, dvanaest godina, zaputili su se karavanom sve do Sirije. U Busri, nadomak jednog od odmorišta, gdje je mekkanska karavana uvijek zastajala, bila je kelija u kojoj je, iz naraštaja u naraštaj, živio po jedan hrišćanski monah. Kada bi jedan monah umro, drugi bi se nastanio u keliju i naslijedio bi sve što se nalazilo u njoj, uključujući i neke stare rukopise. Među ovim rukopisima bio je i spis koji je sadržavao predviđanja dolaska Poslanika arapima. Behira, monah koji je tada živio u keliji, bio je dobro upoznat sa sadržajem ove knjige, koja ga je zanimala sve više jer je predosjećao da će se dolazak ovog Poslanika zbiti još u toku njegovog života.
Često je viđao mekkanski karavan kako se približava i zastaje ne preveć daleko od njegove kelije. Ali, kada je ova karavana došla u njegov vidokrug, pažnju mu je naglo privuklo nešto što nikada ranije nije vidio: maleni oblak lebdio je nisko i kretao se polakao nad njihovim glavama,

tako da je uvijek bio između Sunca i jednog ili dvojice putnika. S velikim zanimanjem gledao je kako se približavaju. Ali najednom, njegovo zanimanje pretvorilo se u zbiljsko čuđenje: jer čim je karavana stala, zastao je i oblak, stojeći nepomično iznad drveta pod koje su se smjestili, a ovo drvo, u tom trenutku, nadvilo je svoje grane nad njima, tako da im je davalo dvostruku hladovinu. Behira je znao da je takav znak, iako nenapadan, morao biti od najvišega značaja. Jedino je velika duhovna prisutnost mogla objasniti takvo čudo, i on se odmah prisjetio očekivanog Poslanika. Da li bi to moglo značiti da je on napokon došao, i da je čak među ovim putnicima?

Kelija je nedavno bila napućena svakakvim namirnicama, i sabirući sve što je imao, pozvao je karavanu: 'O ljudi Kurejša, vama sam pripremio hranu, i volio bih da dođete k meni, baš svaki od vas, bio mlad ili star, rob ili slobodan čovjek.' I oni potom dođoše u njegovu keliju, ali i unatoč onome što je rekao, ostaviše Muhammeda da se brine za njihove kamile i prtljagu. Kako su se približavali, Behira je pažljivo razgledavao njihova lica, jedno za drugim. Ali na njima nije vidio ništa što bi odgovaralo opisu iz njegove knjige, a niti se činilo da je među njima bilo ijednoga čovjeka koji bi mogao biti dostojan veličine onih čuda. Biće da nisu svi došli. 'O ljudi Kurejša,' rekao je, 'neka niko od vas ne ostaje postrani.' 'Niko nije ostao,' odgovorili su oni, 'izuzev jednog dječaka koji je najmlađi od nas.' 'Ne postupajte tako s njim,' reče Behira, 'nego ga zovite, i neka s nama bude za ovom trpezom.' Abu Talib i drugi počeše koriti sebe zbog svoje nerazboritosti. 'Odista smo krivi,' reče jedan od njih, 'što je sin Abdullahov ostavljen i što nije doveden da sa nama dijeli ovu trpezu,' i nakon toga on ode po njega, zagrli ga i dovede da sjedne s ljudima.

Jedan pogled na dječakovo lice za Behiru je bio dovoljan da razjasni razloge onih čuda; i gledajući u njega pozorno, tokom jela, on je zamijetio mnoge odlike, i lica i tijela, koje su odgovarale onome što je stajalo u njegovoj knjizi. I kada su završili s objedom, monah je prišao najmlađem gostu i počeo ga ispitivati o njegovom načinu života i njegovom spavanju, kao i o njegovim poslovima općenito. Muhammed ga je rado obavijestio o svemu ovome, jer ovaj čovjek je bio častan, a njegova pitanja uljudna i dobronamjerna; i stoga on nije oklijevao da odgrne svoj ogrtač na molbu monaha da mu pogleda leđa. Behira je već bio siguran da je riječ o Poslaniku, ali sada je bio dvostruko uvjeren u to, jer je među njegovim ramenima našao upravo onaj znak kojeg je očekivao vidjeti, baš onakav kakvim je bio opisan u njegovoj knjizi i baš na onom dijelu tijela na kojem ga je našao kod Muhammeda. Zatim se okrenuo Abu Talibu i upitao: 'U kakvom je srodstvu ovaj dječak s tobom?' 'On mi je sin,' odgovorio je Abu Talib. 'On nije tvoj sin,' odvratio je monah, 'nije moguće da otac ovog dječaka bude živ.' 'On je sin moga brata,' reče Abu Talib. 'Pa gdje je onda njegov otac?', upitao je monah. 'Umro je,' odgovorio je, 'dok je dječak još uvijek bio u majčinoj utrobi.' 'To je istina,' rekao je Behira. 'Vodi ga nazad u zemlju iz koje dolazi, i čuvaj ga dobro od jevreja, jer, tako mi Boga, ako ga oni vide i o njemu doznaju ono što ja znam, zlo će mu učiniti. Velike stvari su određene za ovog sina brata tvoga.'"

Išjob /nestorijanski patrijarh, vladao 649.-660./:
"Ovi arapi ne bore se protiv naše kršćanske religije; ne, oni brane našu vjeru, oni poštuju naše svećenike i svece, i darivaju naše crkve i manastire."

Steven Runciman: *Schism*, 1953. prenosi riječi grčkog patrijarha Mihaela III koji je vladao 1169-1177.
"Neka musliman bude moj gospodar u vanjskim stvarima, radije nego da latin mnome vlada u stvarima duha. Jer ako sam potčinjen muslimanu, on me barem neće tjerati da uđem u njegovu vjeru. Ali ako bih morao biti pod franačkom vlašću i ujedinjen s rimokatoličkom crkvom, morao bih se rastaviti od Boga."

Arthur J. Arberry /profesor arapskog jezika, Cambridge University, 1905.-1969./: *The Koran Interpreted*, 1955.
"Morali smo se itekako namučiti da prostudiramo zamršene i bogato razuđene ritmove koji — uz samu kur'ansku poruku — tvore neporicivi dokaz zašto Kur'an spada u red najvećih književnih remekdjela čovječanstva. Ova veoma osebujna odlika — 'ta neoponašljiva simfonija', kako je naziva Pickthall, 'čiji sami zvuci tjeraju čovjeka na plač i zanos' — bila je skoro posvema zanemarena od strane ranijih prevoditelja."

Johann Wolfgang Goethe /1749.-1832./: *Westöstlicher Diwan*
"Španija"
Najveličanstvenije učini Orijent
Skok preko mediterana.
Jedino onaj koji voli i zna Hafiza,
Razumije ono o čemu je Calderon pjevao.

"Sveobuhvatnost"
Božiji je Istok!
Božiji je Zapad!
Sjeverne i južne zemlje
Mirno počivaju u Rukama Njegovim.
Samo je On Pravedni,
I pravdu za sve namišlja.
Od svih Njegovih stotinu Imena,
Neka je ovo najslavljenije! Amen.

Thomas W. Arnold /protestantski misionar/: *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*, 1896.
"O bilo kakvom organiziranom pokušaju da se izvrši prisilno obraćenje u islam nemuslimanskog stanovništva, ili sustavnom djelovanju na zatiranju kršćanske religije, ne znamo ništa. Da su prve halife bili odlučili usvojiti drugačiji kurs djelovanja, mogli su zbrisati kršćanstvo jednako lako kao što su Izabela i Ferdinand prognali islam iz Španije."

Gustave Le Bon: *La Civilisation des Arabes*, 1884.
"Sila nije imala udjela u širenju Kur'ana, jer su arapi uvijek dopuštali osvojenim narodima da zadrže svoju religiju... Daleko od toga da se nametao silom, Kur'an se širio isključivo svojom 'uvjeravajućom snagom'. Jedino je ova snaga mogla ponukati narode koji su kasnije pokorili arape, kao što su turci ili mongoli, da prihvate islam… Lažnost optužbe da se islam širio mačem odlučujuće je prikazana činjenicom da je stanovništvo Grčke i Španije /koje su bile pod muslimanskom vlašću nekoliko stoljeća/ ostalo kršćanskim. Monaška zajednica Planine Athos u sjevero-istočnoj Grčkoj zamašno se razvijala u vremenu kada je Grčka bila pod turskom upravom, ali od trenutka kada su turci bili protjerani iz Grčke, monahe Planine Athos počela je ozbiljno ugrožavati nacionalistička i sekularistička grčka vlast."

Mary O'Shaughnessy /episkopalna župa New York/:
"Nakana sv. Franje bila je da živi među ljudima koji su bili oslikani kao zli i kao 'neprijatelji Kristovi'. Sv. Franjo je, međutim, našao Božiji Duh kao živ i djelujući u muslimanskom narodu; divio se njihovom javnom i stalno ponavljanom proslavljanju Boga i njihovom pozivu na molitvu / ezan/, i cijenio je duboko posvećenje kojeg su imali prema svojoj svetoj knjizi, Kur'anu. Dok je osnovni trend kršćanskih propovijednika toga vremena bilo vatreno propovijedanje protiv islama, sv. Franjo je zabranjivao svojoj braći da sudjeluju u ovakvim aktivnostima. Prvo i osnovno što je sv. Franjo tražio od svoje braće bilo je to da naprosto žive sa i među saracenima."

René Grousset: *The Epic of the Crusaders*, 1970.
"Saladinova darežljivost i njegova pobožnost lišena svakoga fanatizma — taj cvijet liberalnosti koji je uzor naši starih historičara — donijela mu je ništa manju slavu među križarima od one koju je uživao među saracenima."

Titus Burckhardt /1908.-1984./: *Fez – City of Islam*, 1992.
"U srednjevijekovnoj Španiji, muslimani, kršćani i jevreji živjeli su u miru jedni pored drugih, osim onda kada bi iskrsnuli čisto politički problemi. Za mavarske vladare, ovakvo stanje stvari bilo je sasvim prirodno, pošto je toleriranje jevreja i kršćana duboko ukorijenjeno u islamskom Zakonu; ali i kršćanski kraljevi, na koje se ovaj Zakon nije odnosio, počesto su svojim muslimanskim i jevrejskim potčinjenicima davali ista prava. Ovo ni u kome slučaju nije bilo plod religijske ravnodušnosti, jer u tome vremenu religija je imala prednost nad svim ostalim. Čini se da je upravo iskustvo vodilo u ovo međusobno uvažavanje, u predosjećanje da se iza nebliskih pojavnosti drugih religijskih oblika krije ista Božanska Istina i u spremnost da se sud o ovim stvarima prepusti Samome Bogu… Znakovito je i to da su duhovne razmjene između kršćanskog i islamskog svijeta stale onog časa kada se pojavio racionalizam i Renesansa, i da je u isto to vrijeme započela i netolerantnost apsolutističke Španske monarhije: jevreji su bili nasilno konvertirani ili proganjani, a mavari protjerivani."

Nicolau d'Oliver: *La Catalogne à l'époque romane*, 1932., o Biskupu iz Gerone i Princu Al-Hakamu iz 10. stoljeća:
"Jedna od ponajbolje osmišljenih predrasuda da zatomi razumijevanje razvitka kulture u Katalanskoj regiji, ogleda se u vjerovanju da između kršćana i muslimana tu nije bilo nikakvih drugih kontakata osim onih na bojnome polju. Ratno stanje nije bilo ni trajno ni općenito... a same bitke nikad nisu bile vođene u cilju istrebljivanja neprijatelja, nego uglavnom radi oduzimanja najvažnijeg ratnog plijena. Trgovinski odnosi između kršćana i muslimana bili su neprestani. Gotmar II, koji je bio biskup Gerone u razdoblju od 940. do 954. godine, posvetio jedno od svojih djela Princu Al-Hakamu, sinu Halife 'Abd ar-Rahmana III. Taj rad se zvao *Chronica gesta Francorum*, ili preciznije genealoški nizovi od Klovisa do Luja IV d'Outremera /481.–939./, u kojem pisac ulaže poseban trud kako bi naznačio događaje koji su stajali u uskoj vezi sa muslimanskom historijom. Napisan 940. godine, pronašao ga je osam godina kasnije, u Fustatu u Egiptu, arapski historičar Al-Massade, koji ga je sažeo u 35. poglavlju njegovih *Zlatnih pašnjaka*. Izvjesno je da prijateljstvo između Biskupa Gotmara i obitelji Umajada potječe još iz vremena kada je biskup posjetio Kordovu. Zadivljujući kovčeg, optočen izrezbarenim srebrom i ukrašen caklinom, koji je sačuvan u katedrali grada Gerone i koji na sebi nosi ime Al-Hakam, vjerovatno je bio izraz prinčeve zahvalnosti za biskupov historijski rad."

Samuel Hoare: *Ambassador on Special Mission*, 1946.
"'Svi smo mi mavari', jednom mi je rekao /Colonel Juan Beigbeder, Španski ministar vanjskih poslova/. S vremena na vrijeme, vjetrovi Afrike prodrli bi u zagušljivu vrućinu Madrida i usred rasprave o visokoj politici, započeo bi učiti na arapskom iz iluminiranog Kur'ana koji je uvijek stajao na njegovom stolu."

Sestra Mary Campion: *Medical Missionary*, 1961.
"Zbogom, Karači!... Slijedeća stvar koja će mi nedostajati jeste dnevni poziv na molitvu /ezan/ čiji je eho tako sjetno odzvanjao kroz muslimanski grad, posebice onaj jutranji, u samu zoru, kada većina svijeta spava, i kada mi ustajemo da izreknemo svoju jutarnju molitvu, Prime. Ovaj jutarnji ezan, koji se razlijegao sa minareta džamija prigodno je završavao riječima 'Molitva je bolja od spavanja.' I bilo je sasvim uobičajeno da kada zamaknemo iz ugla u bolnici da odjenom nabasamo na gospođu na sedždi / klanjanje ničice, dio rituala mislimanske molitve/ koja izgovara 'Bog je velik!' Ili vidjeti našega chowkedara /portira/ kako u sumrak stoji tiho pod palminim drvetom, ruku skrštenih u molitvi, nebo koje bi tamnilo davalo je savršen prizor."

William Stoddard: *Kršćani i muslimani – što kažu jedni o drugima?*
"Bilježi se da je u ranim danima islama halifa Omer odbio poziv jeruzalemskog pravoslavnog patrijarha da obavi molitvu u crkvi Svetoga Groba, iz straha da muslimani, u kasnijim vremenima, to ne bi uzeli za razlog da obrate ovu crkvu u džamiju."

William Stoddard: *Kršćani i muslimani – što kažu jedni o drugima?*
"Ovu kuću, u blizini Efeza u Turskoj, mnogi muslimani i kršćani smatraju mjestom gdje je Djevica Marija živjela, zajedno sa sv. Ivanom Krstiteljem, izbjegla iz Jeruzalema da bi umakla gnjevu jevreja. Na turskom, naziv kuće je 'Meryem Ana Evi /Kuća majke Marije/' ili 'Panaya kapulu / Kapela Svesvetosti/'. U današnjim vremenima, za vrijeme turskih državnih praznika, ovu kuću posjećuju autobusi prepuni turskih muslimana – uključujući i autobuse prepune djece. Mnogi od njih polagano hodaju oko kuće izgovarajući tihe molitve. U kući se nalaze mnogi zavjetni darovi i spomeni koje tu ostavljaju muslimani, katolici, i pravoslavci, koji su, nakon pijenja vode s ovog izvora, ili donošenja molitvi na Djevicu, primili neobične darove ili postali izliječeni. Bazilika izgrađena u čast sv. Ivana koja sadržava njegovu grobnicu, smještena je nedaleko od Kuće, baš kao i drevna džamija koju nazivaju Džamijom Gospodina Isusa."

William Stoddard: *Kršćani i muslimani – što kažu jedni o drugima?*

"Godine 827. Arapi su prodrli u Siciliju iz Sjeverne Afrike, i postepeno, do 843. godine, preuzeli su svu vlast nad otokom, preotimajući ga od bizantijskoga cara. Italijanski historičar Vincenzo Salerno bilježi da je pod arapskom vlašću zavladala kultura religijske tolerancije i da prisilna obraćenja na islam nisu vršena; on spominje da je manjinskim zajednicama / kršćanima i jevrejima/, muslimanska administracija nametnula izvjesne poreze, ali smatra da su mnogi sicilijanci vjerovatno pozdravljali ovu promjenu, pošto su prethodno bili opterećeni preteškim porezima bizantijskoga vladara… Pod Arapima, Sicilija je postala višejezična zajednica; na nekim područjima govorio se grčki, dok se u drugima pretežno govorio arapski. Džamije su stajale uporedo sa crkvama i sinagogama. Islamski utjecaj bio je osobito vidljiv u umjetnosti. Mnogi su primjeri umjetnosti iz ovog razdoblja sačuvani i danas, i to osobito u arhitekturi / izrezbarena pločica na kojoj su upisani stavci iz Kur'ana smještena na jednom od stupova katedrale u Palermu/. Zanimljivo je ustanoviti da je opća funkcionalna pismenost na Siciliji bila veća 870. godine, u vrijeme arapske vlasti, nego li 1870., pod Italijanima… Normani su osvojili Messinu 1061. godine, i dosegnuli kapije Palerma jednu dekadu kasnije, svrgavajući sa vlasti mjesnoga emira, ali poštivajući pri tome arapske običaje. Normansko sicilijansko kraljevstvo bilo je srednjevijekovni epitom multikulturalne tolerancije. Normanski kralj Ruđer I /1031.-1101./ uveo je rimokatoličanstvo na otok, ali je nastavio muslimansku politiku plodotvornog supostojanja dviju vjera — ili radije triju vjera, jer je latinski kralj i grčku pravoslavnu zajednicu promatrao s odobravanjem. Od kasnog XI pa sve do kraja XII stoljeća trajalo je zlatno doba kršćansko-islamskog suživota pod kršćanskom vladavinom.

William Stoddard: *Kršćani i muslimani – što kažu jedni o drugima?*

"Monaška zajednica planine Athos u sjevero-istočnoj Grčkoj još uvijek čuva izvorne statute i povelje koje su turski sultani dodijelili Planini Athos. Ovi dokumenti pisani su arapskim kaligrafskim pismom, i uvijek otpočinju riječima: 'S Imenom Boga, Milostivog, Samilosnog.' Oni jamče monasima religijske slobode, i također neovisnost monaškog rukovodstva. Monaška zajednica cvjetala je pod turskom vlašću, i čim su turci bili istjerani iz Grčke, monahe Planine Athos počele su ozbiljno ugrožavati modernističke i sekularističke grčke vlasti."

Islamski stavovi prema kršćanstvu

Kur'an, "Trpeza": V, 82:
"Ti ćeš naći da su najbolji prijatelji vjernika /muslimana/ oni koji govore: 'Mi smo kršćani.' To je zato što među njima ima svećenika i monaha i što se oni ne ohole."

Kur'an, "Trpeza": V, 68:
"O narode Knjige! Nećete imati vjere sve dok se ne budete pridržavali Tore i Evanđelja i onog što vam se objavljuje od Gospodara vašega."

Kur'an, "Trpeza": V, 69:
"Usitinu, oni koji vjeruju /muslimani/, i oni koji su bili jevreji, i Sabijci, i kršćani, i oni koji u Posljednji Dan vjeruju i dobra djela rade: njima straha nema i oni očajavati neće."

Kur'an, "Obitelj Imranova": III, 64:
"O Narode Knjige! Hodite k Riječi zajedničkoj i nama i vama, tako da nikome osim Bogu ne robujemo."

Kur'an, "Pčele": XVI, 36:
"Doista, Mi smo svakome narodu poslanika poslali, pa je provijedao: "Bogu se klanjajte i lažnih božanstava se klonite."

Kur'an, "Vjerovjesnici": XXI, 91:
"/Sjeti se one/ koja je djevičanstvo svoje sačuvala; Mi smo u nju nadahnuli od Duha Našega, i nju i sina njezina učinili znakom narodima svim."

Kur'an, "Merjema": XIX, 16-21:
"I spomeni u Knjizi Merjemu /Mariju/, kada se ona od ukućana svojih u udubinu smještenu na istočnoj strani /Hrama/ povuče, pa uze jedan pokrov da se od njih zakloni. I Mi smo k njoj Našeg Duha poslali, pa se on pred njom ukaza u liku muškarca savršena. I ona reče: 'Ja od tebe utoka tražim u Svemilosnom. Ako se Boga bojiš.' On reče: 'Ja sam samo izaslanik tvoga Gospodara,

da ti podarim sina bezgrješnoga.' Ona reče: 'Kako ću ja imati sina kada me ni jedan smrtnik dodirnuo nije, niti sam bila nečasna?' On reče: 'Tako će biti! Gospodar tvoj je rekao: To je Meni lako! I Mi ćemo ga učiniti čovječanstvu objavom i milošću od Nas. To je stvar određena.'"

Kur'an, "Trpeza": V, 47:
"Neka sljedbenici Evanđelja sude prema onome što Bog u Evanđelju objavio je!"

Kur'an, "Trpeza": V, 47:
"Oni vjeruju u ono što je objavljeno tebi / Muhammede/, i oni koji su jevreji, kršćani, Sabijci — svi koji u Boga vjeruju i dobra djela čine — zasigurno njima pripada nagrada njihova kod Gospodara njihova. Njima straha neće biti i oni neće tugovati."

Kur'an, "Pauk": XXIX, 46:
"Sa narodom Knjige ne raspravljajte... Naš Bog i vaš Bog je jedan Bog."

Kur'an, "Merjema": XIX, 33 **/riječi koje Kur'an pripisuje djetetu Isusu/:**
"Neka je mir na mene na dan kada sam se rodio, na dan kada budem umro, i na dan kada iz mrtvih budem ustao."

Kur'an, "Krava": II, 256:
"U vjeri nema prisiljavanja."

Poslanik Muhammed:
"Ko prevari nemuslimanskog građanina, ili oduzme njegov posjed, takvom ću ja biti tužitelj na Danu Suda."

Poslanik Muhammed:
"Ko god posvjedoči da nema boga osim Boga, koji jedini sudruga nema, da je Muhammed Njegov rob i Njegov poslanik, da je Isus Njegov rob i poslanik, sin Njegove sluškinje, Njegova Riječ koju je On u Mariju nadahnuo i Duh od Njega, i da su raj i pakao istina, njega će Bog pustiti u raj ma šta uradio."

Poslanik Muhammed /u pismu potpore monasima manastira Sv. Katarina na gori Sinajskoj 628./:
"Ovo je poruka od Muhammeda ibn Abdullaha, kao ugovor s onima koji su prihvatili kršćanstvo, diljem svijeta; mi smo uz njih. Uistinu, ja, služitelji, pomagači, i moji sljedbenici štitimo kršćane jer oni su moji sugrađani; i tako mi Allaha, ja ih štitim od svega što im je nemilo. Niti će njihove sudije biti maknute sa svojih položaja, niti njihovi monasi iz svojih manastira. Niko neće uništavati kuće njihove religije, niti im nanositi bilo kakvu štetu; nijedan musliman neće uzeti nešto iz njihove kuće i odnijeti to u muslimansku kuću. Kada bi iko učinio bilo šta od ovoga, narušio bi ovaj ugovor i bio bi nepokoran svome Poslaniku. Zaista, kršćani su moji saveznici, i oni imaju moju riječ i povelju koja će ih štiti od svega što mrze. Niko ih neće prisiljavati da putuju, niti primoravati da ratuju. Muslimani će se boriti za njih. Ako se žena kršćanka bude udavala za muslimana, to neće biti bez njezine volje i dozvole. I neće joj se priječiti da posjećuje crkvu i izvršava molitvu… Njihove crkve će biti poštovane. Kršćanima se neće zabranjivati da ih popravljaju, niti će se narušavati svetost njihovih zavjeta. Nijedan musliman ne smije narušiti ovaj ugovor sve do kraja svijeta."

Muhji'd-Dîn ibn 'Arabî /1165.-1240./: ***Tarjumân al-Ashwâq /Tumač Ljubavi/, XI, 13-15***
"Moje srce se raskri za oblik svaki: ono postade pašnjakom gazelama, samostanom kršćanskim monasima, hramom idolima, Kaabom hodočasnicima, pločicama Tore i knjigom Kur'ana. Religiju Ljubavi ispovijedam ja. U kojem god pravcu njezina karavana krene, religija Ljubavi biće moja vjera i moje uvjerenje."

Muhji'd-Dîn ibn 'Arabî: ***Al-Futûhât al-Makkîya /Mekanska otkrovenja/, II, 64-65***
"Pečat svetosti, iznad koje nema druge svetosti, jeste naš gospodin Isus."

Dželâl'ud-Dîn Rûmî /1207.-1273./: ***Mesnevije***
"Ja nisam ni kršćanin ni jevrej ni zoroaster ni musliman. Ja nisam ni od Istoka ni od Zapada, ni od kopna ni od mora... Dvojnost sam ostavio postrani i uvidio da su dva svijeta jedan. Ja tražim Jedno, ja spoznajem Jedno, ja vidim Jedno, ja prizivam Jedno. On je Prvi, On je Posljednji, On je Vanjski, On je Unutarnji."

Abu Na'im al-Isfahânî: Hilyat al-auliyâ /Hronike svetaca/, prenosi riječi Ibrahima ibn Edhema iz 8. stoljeća:
"Spoznaju */ma'rifah/* sam učio od monaha zvanog Otac Simeon. Jednog dana nađoh ga u njegovoj ćeliji i rekoh: 'Oče Simeone, koliko dugo boraviš u ovoj ćeliji?' On mi odgovori: 'Već sedamdeset godina.' Upitah ga: 'Šta je tvoja hrana?' A on odvrati: 'O Hanefi, šta te natjera da me upitaš to?' Pa zatim nastavi: 'Jedno zrno slanutka svake noći.' Upitah ga: 'Šta te ispunjava u tvome srcu, pa ti je ovo zrno dovoljno?' On odgovori: 'Svake godine, u jednom danu, ljudi mi dolaze i ukrašavaju ovu ćeliju, pohode me, i tako mi iskazuju poštovanje; i kad god moj duh malaksa u molitvi ja se prisjetim toga, i iznesem napor jedne čitave godine zbog samo jednog časa. Da li si ti, o Hanefi, spreman iznijeti napor samo jednog časa, u slavu čitave vječnosti?' U tom trenutku spoznaja siđe u moje srce."

Titus Burckhardt /1908.-1984./: ***Fez – City of Islam*****, 1992., prenosi riječi marokanskog šejha iz prve polovine 20. stoljeća:**
"Mulay 'Alî je pokazao na sebe i rekao: 'Ako bi se naš gospodin Isus vratio na zemlju prije moje smrti, ja bih odmah ustao i slijedio ga!'" ■

Mudrost na razmeđu: zgode iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva

U dubrovačkom arhivu sačuvano je toliko vijesti iz Istanbula da bi se od njih mogla skrojiti jedna sasvim posebna povijest Osmanskog Carstva

Piše: **Vesna Miović**

Dubrovačka Republika između Istoka i Zapada

Dubrovnik prije osmanskih prodora

Takozvana "dubrovačka komuna" širila je svoje posjede od 13. stoljeća do tridesetih godina 15. stoljeća. Od 1205. bila je pod mletačkom vlašću, koje se oslobodila 1358. Tada je postala samostalna i našla se pod zaštitom ugarsko-hrvatskih kraljeva. Dubrovčani su im plaćali godišnji danak od 500 dukata. Tijekom prve polovine 16. stoljeća dubrovačka komuna prerasla je u Dubrovačku Republiku.

Republikom su, kroz tri vijeća, upravljali dubrovački plemići. U Veliko vijeće primani su svi punoljetni plemići. Tu su bili birani u preostala dva vijeća: Senat, koji je predstavljao vladu, i Malo vijeće koje je bilo izvršna vlast. Svim vijećima predsjedavao je knez. Međutim, uloga mu je bila simbolična a mandat mu je trajao samo mjesec dana. Od 13. stoljeća Dubrovčani su vrlo uspješno razvijali kopnenu trgovinu, trgovačku mornaricu, obrte, naročito tekstilnu manufakturu. Dubrovnik je postao glavna istočnojadranska luka. Dubrovačka Republika razvijala se i postajala sve bogatija, ali u isto vrijeme, s Istoka joj se počela bližiti ozbiljna opasnost, Osmanlije.

Do konca 14. stoljeća Osmanlije su podčinili značajni dio Balkana. Dubrovčani su s osmanskim vlastodršcima u blizini Republike već tada uspostavili dobre odnose, uglavnom zbog trgovine. Vezu sa središnjom osmanskom vlašću, to jest s Portom, Dubrovčani su uporno izbjegavali. U to vrijeme još su se uvijek nadali da će kršćanski protuosmanski savezi uspjeti zaustaviti napredovanje osmanske vojske i natjerati je na uzmak. Zapadne europske zemlje zaista jesu dizale halabuku i pozivale na jedinstvo protiv Osmanlija, a zapravo nisu bile sposobne poduzeti uspješne korake. Bile su suviše razjedinjene i vojske im se nisu mogle mjeriti s osmanskom vojnom spremnošću. Osim toga, nekima od njih i nije bilo do ratovanja, jer su našle interese u dobrim odnosima s Osmanskim Carstvom.

Direktno ugrožene zemlje osjećale su se izdano i napušteno. Činile su sve da Zapadu objasne kakva opasnost prijeti od Osmanlija. Pokušavale su ga protresti ciničnim i uvredljivim riječima. Hrvati, na primjer, odapinjali su otrovne strelice:

"Mađar otima na silu, Španjolac pljačka, Nijemac pije, Čeh hrče, Poljak drijema, Talijan se predaje pohotljivima nasladama, Francuz pjeva, Englezu je stalo da se do sita najede, Škotu da se časti i veseli. Vojnika, koji bi svojim čitavim ponašanjem vojnik bio, teško ćeš naći. Vidite s kakvim vam neprijateljem predstoji borba, kakve vojskovođe morate izabrati, kakvu vojsku takvu neprijatelju suprotstaviti. Jer, ako pri imenovanju zapovjednika i izvođenju vojnika u bojne redove budete više držali do sjajnih naslova negoli do hrabrosti, kako se to često događalo, ako budete skupljali vojnike iz bludilišta, koji danima i noćima pijančuju po krčmama, ako pred sva svoja djela ne postavite Boga, što u prvom redu čine pogani, volio bih da se nečim drugim bavimo, kako se općoj nesreći ne bi priključila i sramota."

Dubrovčane su morile iste brige i isti osjećaji. Bilo im je sve jasnije da su prepušteni sami sebi i da moraju pronaći vlastiti put preživljavanja. A kad je na vlast stupio sultan Mehmed (1451.) i osvojio Istanbul (1453.), znali su: "Onaj koji je taj grad osvojio, začas će se naći i na našim vratima." Tu scenu bilo im je lako zamisliti jer su iz Bosne na područje Republike, bježeći pred osmanskom konjicom, već desetljećima stalno pristizali užasnuti ljudi. Dubrovčani su se zato odmah bacili na dodatno utvrđivanje Grada i cijelog područja Dubrovačke Republike.

Sultan Mehmed Osvajač i začetak osmansko-dubrovačke veze

Strah Dubrovčana bilo je sasvim utemeljen. Mehmed Osvajač ih je zaista htio napasti. Srećom, o tome ih je smjesta obavijestio njihov susjed i veliki prijatelj, bosanski sandžakbeg Isa-beg Isaković. Dubrovačka vlada kratko se kolebala a onda sultanu uputila poklisare, dvojicu plemića. Sultan je, naravno, zatražio harač. Htio je 10.000 zlatnika godišnje. Dubrovački diplomati već tada su se iskazali kao vješti

pregovarači, te su iznos uspjeli sniziti na 1500 zlatnika. Ali, taj uspjeh Republici nije donio mir. Dubrovčani su strepili tijekom cijele Mehmedove vladavine. Naime, sultan im je stalno povećavao iznos harača i tako im iskušavao granice izdržljivosti. U isto vrijeme, preko svojih vazala u Hercegovini, sugerirao im je da se dobrovoljno podvrgnu osmanskoj vlasti. Znalo se da sanja o osvajanju Rima, a Dubrovnik bi mu u tom slučaju poslužio kao dobro vojno uporište. Znalo se da je položaj države koja osmanskom sultanu plaća harač prelazna faza do potpunog podvrgavanja osmanskoj vlasti. Sultan Mehmed bio je "specijalist" baš u ukidanju te prelazne faze. Sve ove činjenice govorile su da se premišlja što se više isplati, ostaviti Republiku na životu ili je pretvoriti u osmansku provinciju.

Godine 1481. na vlast je stupio miroljubiviji sultan, Bayezid II., koji je iznos dubrovačkog harača ustalio na 12.500 zlatnika godišnje. Nestala je opasnost koja se nadvijala nad Dubrovnikom, a ostali su temelji vrlo neobičnih osmansko-dubrovačkih odnosa, zacrtani u Mehmedovo vrijeme. Naime, Dubrovčani su imali puno sreće u vrijeme utvrđivanja odnosa s Osmanlijama. Njihova Republika tada je bila upravo ono što su Osmanlije trebali. Koliko god zvučalo nemoguće, zastrašujući vojni div trebao je usluge maloga mrava.

Osmanlije su trebali vješte i sposobne trgovce, a dubrovački trgovci bili su upravo takvi. Osmanlije su preko dubrovačke neutralne luke mogli trgovati sa zapadnim kršćanskim zemljama i u vrijeme kada s njima ratuju. Dubrovačka Republika je imala odlične političke i trgovačke veze sa zapadnim zemljama. Osmansko Carstvo trebalo je i "procijep" kroz koji će primati informacije o zapadnom svijetu, a dubrovačka obavještajna služba o tom je svijetu znala sve.

Očito, Dubrovačka Republika mogla je Osmanlijama puno pružiti, ali pod jednim uvjetom. Morala je ostati neutralna. Drukčije rečeno, trebalo je da je svi, uključujući i Zapad, smatraju neutralnom, što ne bi bilo moguće da su je Osmanlije sputali uobičajenim vazalnim ograničenjima. Zato su postupili na neuobičajeni način. Dubrovčanima su ostavili slobodu, i tu činjenicu dali zapisati u osmansko-dubrovački međudržavni ugovor:

"Dubrovnik ostaje u svojoj slobodi..., u njega može doći tko god želi, bilo s kopna, bilo s mora, bio sultanov prijatelj, bio neprijatelj..."

Osmanlije su se bezbrižno odlučili na ovaj potez, jer im Republika nije predstavljala nikakvu prijetnju. Smatrali su da je mogu osvojiti kad god zažele. Od 1482. godine graničila je s Osmanskim Carstvom (Hercegovačkim sandžakom) duž cijele svoje kopnene granice.

VIŠEGRADSKI UGOVOR, izdan 27. svibnja 1358. godine, kojim Dubrovnik dolazi pod zaštitu ugarsko-hrvatskih kraljeva. (Državni arhiv u Dubrovniku)

Interes Istoka = Interes Zapada

Zapadne kršćanske zemlje osuđivale su vezanost Dubrovčana za Osmanlije. Međutim, Dubrovčani se nisu dali zbuniti i otvoreno su tvrdili: "Turčin nas brani u svakoj stvari i od njega ne trpimo nikakvih zuluma, osim onih koji su uobičajeni. A da graničimo s bilo kojim kršćanskim vladarom, taj nam nikad ne bi dao mira. Zato, ne čudite se što se držimo Turčina, jer tako čuvamo slobodu" Ove osude bile su licemjerne, jer su kršćanskim zemljama, na isti način kao i Osmanlijama, trebale obavještajne usluge Dubrovčana i njihova neutralna luka.

Za jasni dokaz takvom stanju stvari može poslužiti sveopća zaštita Dubrovačke Republike. Drukčije rečeno, Osmanlije su bili glavni, ali ne i jedini dubrovački zaštitnici. Sve do 20-ih godina 16. stoljeća, Dubrovačka Republika imala je dvojicu zaštitnika kojima je plaćala tribut, Osmansko Carstvo i Ugarsko kraljevstvo. Kao što je već rečeno, na temelju ugovora sklopljenog 1358., ugarsko-hrvatskim kraljevima plaćala je 500 dukata godišnje sve do sloma njihova kraljevstva u bitki protiv Osmanlija na Mohaču 1526. godine. Sljednici propalog kraljevstva pozivali su Dubrovčane da im nastave plaćati tribut. Služeći se biranim diplomatskim isprikama, Dubrovčani su odbili. Na taj način izvukli su se iz nepovoljnih spona s državom koja je u to vrijeme bila glavnim ciljem osmanskih napada.

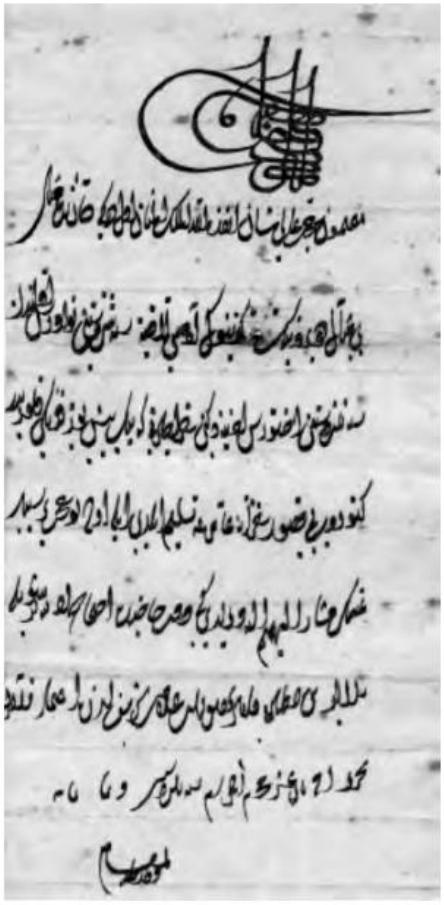

FERMAN SULTANA MEHMEDA OSVAJAČA: potvrda o prvom uplaćenom dubrovačkom haraču u iznosu od 1.500 zlatnika, izdana 12. Muharrema 863. godine (19. prosinca 1458.). Ovaj ferman je najstariji sačuvani spis na osmanskom turskom jeziku u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Dubrovčane su štitili i Španjolci. Recimo, 1539. godine, usred rata Svete lige (Papinske države, Španjolske, Venecije, Genove i Napuljskog kraljevstva) protiv Osmanlija, Republici je prijetila opasnost od mletačkog napada. Tada je u Dubrovnik stigao španjolski vojni stručnjak i pomogao Dubrovčanima da bolje utvrde svoj grad. Zašto? Zato što je Španjolska trebala dubrovačke usluge. U 16. stoljeću Dubrovačka Republika bila je jedna od najbogatijih europskih zemalja. Imala je jednu od najjačih sredozemnih trgovačkih flota sa 180 brodova velike nosivosti koji su plovili Crnim Morem, Sredozemljem, Atlantikom do engleskih luka. Usluge te goleme trgovačke flote, pod neutralnom zastavom, Španjolci su obilato koristili.

Osim Osmanlija i Španjolaca, Dubrovčane su štitili i pape. Konkretno, tijekom dva rata Svete Lige protiv Osmanlija (1538. - 1540. i 1570. - 1573.), Mlečani su Republiku htjeli uvući u ligu, uništiti joj neutralnost i odvući je ravno u propast. Na nagovor Dubrovčana, pape su se oba puta tome suprotstavili. Zašto? Zato što su i oni trebali usluge Dubrovčana. Od njih su primali vijesti o Osmanlijama. Dubrovčani su na Porti uspješno štitili interese hercegovačkih katolika.

Bilo sami, bilo u sklopu nekog saveza, Mlečani su vodili više ratova protiv Osmanlija. Svaki takav rat pokušavali su iskoristiti za uništenje Dubrovačke Republike. Osmanlijama su na uho šaptali da Dubrovčani surađuju s protuosmanskim ratnim savezima. S druge strane, u protuosmanskim savezima optuživali su ih za izdaju kršćanstva i zagovarali stav da takav grijeh Dubrovčani mogu okajati jedino sudjelovanjem u borbi protiv Osmanlija. Dakle, svaki protuosmanski rat u kojemu su sudjelovali Mlečani, predstavljao je potencijalnu opasnost za Republiku. Mlečani su bili najveći dubrovački neprijatelji. Imali su iste gospodarske ciljeve kao i Dubrovčani. Dubrovačka Republika bila im je konkurencija koju su svim sredstvima pokušavali uništiti. Dubrovčani su zato morali i dalje dodatno utvrđivati svoj grad i graditi nove tvrđave.

SULTAN MURAT III. (1574.-1595.) vlastoručno je u zlatni krug ispisao "neka bude onako kako je uobičajeno". Time je dubrovačkim poklisarima izdao uobičajenu dozvolu za kupovinu 1538 tona (3000 muddi) pšenice i 1538 tona (3000 muddi) prosa za potrebe Dubrovčana. (Državni arhiv u Dubrovniku)

Neutralnost i sloboda bile su vrlo skupe...

Sloboda zvana "harač"

Osmanske podanike, muslimane i nemuslimane, suvremenim bismo jezikom zvali državljanima Osmanskog Carstva. Ako nije drukčije navedeno, spomen osmanskog podanika u ovom radu podrazumijeva islamskog vjernika.

Posebni status Dubrovačke Republike u odnosu na Osmanlije bio je vidljiv i u povlasticama koje su dubrovački trgovci uživali na osmanskom tlu. Dok su strani trgovci tamo plaćali 5% carine, osmanski podanici nemuslimani 4%, muslimani 3%, Dubrovčani su davali samo 2%. Osmanski carinici bili su zbog toga potpuno zbunjeni. Neki od njih dubrovačke su trgovce smatrali strancima i od njih tražili 5% carine. Drugi su ih smatrali osmanskim podanicima nemuslimanima, jer su sultanu plaćali harač, pa su im pokušavali naplatiti 4%. Ali, nisu samo carinici bili u nedoumici. Ni osmanski pravni stručnjaci nisu bili sigurni kojoj bi kategoriji, u skladu s islamskim pravom, Dubrovčani trebali pripadati. Generalno gledajući, Osmanlije uopće nisu imali jasan odgovor na to pitanje, i nije ih bilo briga. Osmansko Carstvo bilo je država, koja je, kao i svaka druga država na svijetu, postupala u skladu sa svojim političkim i gospodarskim interesima.

Plaćanje harača na vrijeme i vjernost Carstvu bile su jedine dvije obveze Dubrovčana prema Osmanlijama. S plaćanjem su često kasnili, a nisu bili ni vjerni jer su se bavili dvostrukom špijunažom. Sultani su im ipak sve opraštali. Očito su zakašnjele uplate i nevjera bile nevažne u usporedbi s koristi koju su Osmanlije imali od Dubrovčana. Harač Osmanlijama bio je jedna od najboljih investicija u povijesti Dubrovačke Republike. Zbog harača, sultani su prisezali da će Dubrovčanima pružati zaštitu koja se nije odnosila samo na Mlečane i druge dubrovačke neprijatelje. Dubrovački poklisari tražili su i sultanovu zaštitu od gladi, a osmanske vlasti dopuštale su im da po Carstvu kupuju ogromne količine žitarica. Dubrovački mesari redovito su odlazili u Bosnu i tamo slobodno kupovali neograničene količine stoke. Preko dubrovačke luke prolazile su ogromne količine trgovačke robe. Kad god bi se pojavila konkurencija, recimo kad bi Mlečani pokušali otvoriti luku u blizini Republike, dubrovački poklisari na Porti i u tom su slučaju tražili, i dobivali zaštitu. Dubrovačka Republika je iz svog jedinstvenog položaja stoljećima izvlačila veliku korist. Ali, da bi taj položaj održala, morala je neprekidno balansirati i uvjeravati i Istok i Zapad u nužnost svojeg postojanja. To je stvarno bilo iscrpljujuće. Članovi dubrovačkog Senata zasjedali su skoro svaki dan, dugo vijećali, dugo raspravljali, do pucanja napinjali moždane vijuge, pažljivo vagali svaki istup, svaki potez. Bilo im je jasno da nejake mišiće mogu nadomjestiti jedino dobro promišljenim diplomatskim metodama.

Stupovi dubrovačke diplomacije

"Novac za harač cijedimo iz vlastite krvi"

Dubrovčani su imali nešto ratnih brodova i vrlo dobre zalihe oružja i streljiva, ali samo za slučajeve krajnje nužde. Glavnu ratnu strategiju Republike predstavljala je njena diplomacija. Dubrovčani nisu ratovali. Oni su zarađivali na ratovima drugih. Primjerice, kad su Mlečani i Osmanlije ratovali jedni protiv drugih, u isto su vrijeme međusobno trgovali preko neutralne dubrovačke luke. Preko Dubrovnika su tada prolazile ogromne količine trgovačke robe, a dubrovačka carinarnica zarađivala je peterostruko više nego u mirnim vremenima. Podaci o zaradi carinarnice bili su strogo povjerljivi. Dubrovčani su ih krili kao zmija noge. I inače, nikada se nisu bahatili, ni obijesno rasipali novac. Dokaz tome je svaka gradska kuća i palača. Nijedna ne strši, nijedna nije neumjereno raskošna, a ni siromašna. Dubrovčani su pogodili pravu mjeru i stvorili grad sklada. Dubrovčani su znali da se jedino tako

mogu zaštititi od osvajačkih apetita koji su na njih vrebali sa svih strana. Zato je skrivanje bogatstva iskazivanjem tobožnjeg siromaštva bilo jedan od glavnih stupova dubrovačke diplomacije.

Kad se radilo o odnosu prema Osmanlijama, najbolji primjer za takvu diplomatsku metodu bilo je plaćanje harača. Harač su u Istanbul nosila dvojica dubrovačkih plemića, takozvani "poklisari harača". Oni su ujedno imali i ulogu diplomata koji su na svojim plećima nosili lavovski dio odgovornosti za dobre odnose Dubrovnika i Porte. Odlazak poklisara harača na put u Istanbul bio je javni obred s jasnim porukama: poklisari jašu u pratnji tumača za osmanski jezik - "dragomana", liječnika brijača, svećenika, dvojice janjičara i odreda svečano odjevenih dubrovačkih vojnika. Prolaze ispred Kneževog dvora pod čijem trijemom sjedi knez i članovi Malog vijeća. Načas zastaju i klanjaju im se. Zastaju i ispred crkve sv. Vlaha, dubrovačkog zaštitnika, gdje se pomole za uspjeh misije. Dolaze do istočnog izlaza iz Grada, opet se nakratko zaustavljaju, okreću i šalju posljednji pogled prema crkvi sv. Vlaha.

Obred odlaska iz Grada promatra dubrovački puk i osjeća se zaštićeno. Plemići su gospodari Republike i baš zato snose najveću odgovornost i izlažu se najvećim rizicima. Sada idu na teški, opasni i daleki put kupiti slobodu, sigurnost i miran život za svakog Dubrovčanina. Putovanje poklisara u Istanbul obično je trajalo oko dva mjeseca jer su putem obilazili dubrovačke trgovačke kolonije i krišom mijenjali novac za harač. Naime, tečajevi novca u Dubrovniku i u raznim osmanskim gradovima nisu bili isti. Kako maksimalno uštedjeti na haraču najbolje su znali dubrovački rizničari, čuvari državne riznice koja se nalazila u katedrali. Točno su znali koju će vrstu novca dati poklisarima i izdavali im precizne upute gdje će ga i kako mijenjati. Zahvaljujući dobro planiranom mijenjanju novaca, ušteda na haraču u 17. stoljeću iznosila je oko 10%, a kasnije i do 40%. "Za harač od 12.500 zlatnika i uobičajene troškove i darove na Porti, dajemo vam vrijednost od 10.000 zlatnika' - duhovita je rečenica zapisana u državnim uputama mnogim poklisarima iz 18. stoljeća.

Jedan dubrovački harač u 17. stoljeću vrijedio je oko 42 kilograma zlata. U 18. stoljeću za njega se moglo kupiti 12.500 krava. Nije malo, zar ne? Ipak, Dubrovčanima harač nikad nije bio preveliko opterećenje. I ta činjenica bila je strogo povjerljiva. Uz svaku predaju harača, poklisari su izgovarali uvijek istu jadikovku: "Ništa nemamo. Novac za harač iscijedili smo iz vlastite krvi". Početkom 18. stoljeća Dubrovčani su podsjećali ministre Porte na nevolje koje su pogodile Republiku i bacile je na koljena. Spominjali su snažni potres 1667., ratove u kojima su Mlečani blokirali cijelu dubrovačku granicu, skupi sukob s velikim vezirom Kara-Mustafom 1676./82. Lažno su tvrdili: "možemo jedino priklati sami sebi grlo da našom krvlju platimo ono što ne možemo platiti novcem!' Silno su se trudili i na kraju uspjeli izboriti sultanovu milost da harač plaćaju svake treće godine "dok god se vrlo loša materijalna situacija u Dubrovniku ne popravi'. Nedugo potom uspjeli su isposlovati čak i plaćanje harača u srebrnjacima, umjesto u zlatnicima.

Poklisari harača vješto su lagali i glumili, ali to je bio tek dio njihovog diplomatskog zadatka. Vlasti su od njih tražile da i vlastitim primjerom na svakom koraku pokazuju koliko su navodno siromašni. Recimo, Istanbulom nisu smjeli jahati skupocjene konje: "Naši preci uvijek su pazili da se ni tu ni drugdje ne ohole sa skupocjenim konjima i konjskim ukrasima. Pazili su da se ne ističu na bilo koji drugi način. Uvijek im se prikazivala bijeda i tvrdilo da smo za harač jedva skupili od onoga što imamo. Zato, kad budete išli po Istanbulu ili na Portu, nemojte koristiti uočljive i skupocjene konje i konjske ukrase. Budite skromni da izbjegnete govorkanja i neugodnosti." Ovo nije bila tek preporuka, nego pravi zakon za čije se kršenje plaćala kazna od 500 cekina. I stvarno, poklisar Šimun Beneša morao ju je platiti jer su vlasti otkrile da se 1563. godine po Istanbulu šepirio sa skupocjenim konjima.

Iz istog razloga dubrovačke vlasti nikada nisu htjele izgraditi rezidenciju u Istanbulu. Poklisari su stanovali u unajmljenim kućama, koje su u pravilu bile bijedne i premalene. Dubrovačke vlasti jedino su pristale "investirati" u namještaj za opremanje unajmljene kuće. Riječ je bila o tri duga stola, dvije velike svijeće, rotundi za svijeće, dva veća i dva manja mangala

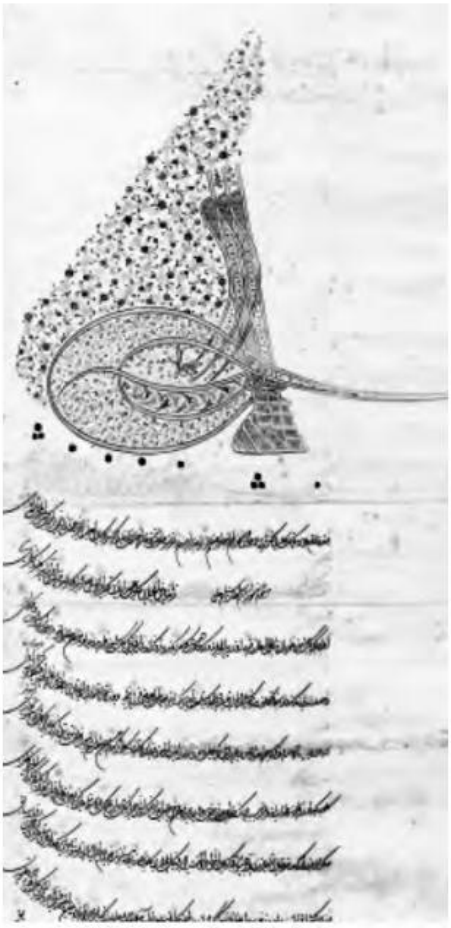

Osmansko-dubrovački međudržavni sporazum ili "DUBROVAČKA AHDNAME", izdana u mjesecu Muharremu 983. godine (svibanj 1575.), kojom sultan Murat III. potvrđuje dubrovačke povlastice i obveze prema Osmanlijama. Svaki novi sultan izdavao je svoj primjerak dubrovačke ahdname. Do danas su sačuvana samo tri primjerka koje su izdali sultani Murat III., Mehmed III. (1595.-1603.) i Mehmed IV. (1648.-1687.) (Državni arhiv u Dubrovniku)

(žeravnika), žari, vrču za umivanje, 8 demižana, 18 zavjesa od bijelog platna, 32 sanduka, 12 dasaka za tri postelje.

Vino i naočale

Poklisari su u Istanbul stizali ne samo s haračem već i s povećom količinom službenih poklona, skupocjenih tkanina i srebrnih plitica za sultana i dostojanstvenike Porte. Donosili su još i mnoštvo drugih darova. Najčešće je bila riječ o rijetkostima ili pomodnim predmetima kao što je umjetno cvijeće, lijekovi, čuveno dubrovačko vino malvasija, satovi, lornjoni, naočale, a naročito koraljni

tespisi (brojanice islamskih vjernika). Kad god su predavali takav dar, poklisari bi istaknuli da daju "zeleni list." Taj izraz u turskom jeziku označava dar čovjeka, koji je toliko siromašan da može darovati jedino sa stabla netom ubrani list. Dubrovački darovi zaista jesu bili "zeleni listovi" u usporedbi s darovima drugih zemalja. Ali, bili su dobro promišljeni. Dubrovački diplomati trudili su se saznati što koji osmanski dostojanstvenik priželjkuje. Ako su saznali da, naprimjer, želi dubrovački tespih od koralja, bilo je lako moguće da će mu on značiti više od skupocjenih tkanika, koje će dobiti od poklisara neke velike europske zemlje. A bit će i svjestan navodnog dubrovačkog siromaštva.

Portom su iz sjene vladale moćne žene, koje su svi strani diplomati, osim Dubrovčana, obilno darivali. Odnos dubrovačkih diplomata prema tim ženama bio je u najmanju ruku čudan. Naime, darivali su samo one sultanove sestre i kćeri koje su bile udane za vezire. I ne samo to. Davali su im upadljivo skroman dar koji se sastojao od nešto svijeća, slatkiša i malo tkanina. Štoviše, tijekom prve polovine 17. stoljeća pokušali su ih pridobiti da, umjesto mletačkih, prihvate firentinske tkanine koje su manje cijenile i uvrijeđeno odbijale. To je bila opće poznata činjenica. Drukčije rečeno, pokušali su uštedjeti baš u doba najvećeg ženskog utjecaja na Porti.

Sultanija Kosem, jedna od najutjecajnijih žena u povijesti Carstva, vodila je na Porti glavnu riječ od 20-ih do 40-ih godina 17. stoljeća. Ipak, dubrovački poklisari nisu joj ništa htjeli pokloniti. Tek nakon što ih je veliki vezir jedva natjerao, dali su joj 12 komada skupocjenih tkanina, dvije velike svijeće i nekoliko kutija slatkiša, i to u samo dva navrata. Izgleda da Dubrovčani, koliko god lukavi bili, nisu mogli pojmiti da i žene mogu biti vrlo utjecajne.

Dubrovačka banka informacija

Tijekom 16. stoljeća na Sredozemlju je bilo pedesetak dubrovačkih konzularnih predstavništava. Broj im je vremenom stalno rastao, tako da ih je sredinom 18. stoljeća bilo više od 80. Dubrovački brodovi pristajali su u sve značajnije sredozemne i atlantske luke. Dakle, i dubrovački konzuli i dubrovački pomorci imali su priliku doći do najrazličitijih novosti i vijesti. Osim njih, vijesti su po svijetu skupljali i diplomati i trgovci i svi drugi Dubrovčani koji bi se našli na stranom tlu i procijenili da će ono što su čuli i vidjeli koristiti vlastima u Dubrovniku. Knežev dvor bio je banka informacija, kojima su dubrovački plemići rukovali kao pravi bankari.

Ta banka, istaknimo opet, bila je jedan od glavnih razloga zašto Osmanlije nisu doveli u pitanje opstanak Republike. Dubrovačke informacije bile su toliko dragocjene, da su ih na znanje primali sultani i najviši dostojanstvenici Porte osobno. Postupak je bio isti kao onaj s haračem. Nakon predaje harača, Dubrovčani bi dobili priznanicu u obliku sultanovog fermana. I nakon predaje vijesti dobili bi priznanicu u kojoj je, recimo 1571. godine, u ime sultana Selima II., stajalo napisano:

"Ponosima kršćanskih vladara, dubrovačkim begovima: kad vam stigne uzvišeni carski znak, znajte da sam primio podatke koje ste poslali o 65 manjih mletačkih galija, 10 velikih galija i još 10 brodova, koji su prošli pored Dubrovnika, te o još 30 galija koje su otplovile prema Kandiji. U skladu s vašom odanošću mojem slavnom prijestolju, i dalje šaljite sposobne špijune među neprijatelje, spoznajte koje su im zle misli i neostvarive želje, što je s njihovom flotom i obavještavajte precizno o svemu što doznate..."

Naklonosti i prijateljstva pojedinaca uvijek su bila, jesu i bit će presudna u diplomatskim odnosima. Nerijetko, dubrovački poklisari sklapali su na Porti prijateljstva koja su nadilazila okvire golog političkog interesa. Najiskreniji prijatelji bili su im dostojanstvenici rodom iz Bosne i Hercegovine. S Dubrovčanima su se susretali rašrenih ruku, srdačno se pozdravljali, radosno razgovarali na materinjem jeziku

Osmanlije su stalno računali na dubrovačke vijesti o zbivanjima u zapadnom svijetu. Na Porti se podrazumijevalo da će poklisari harača imati sve podatke o zbivanjima na Zapadu. Primjerice, 1619. godine veliki vezir ih je dočekao s pitanjima: "koliko je snažna i velika španjolska flota, kakva je mletačka, postoji li mogućnost da se ujedine, spremaju li Francuska i Flandrija svoje flote, koliko bi brodova Flandrija mogla naoružati.." Dubrovčani su svaku takvu priliku koristili da istaknu svoju vjernost Porti: "Mi ne plaćamo jedan, već dva harača, jer stalno i puno trošimo držeći ljude posvuda u svijetu da doznamo što se zbiva i o tome obavijestimo blagoslovljenu Portu."

Dubrovački diplomati trgovali su vijestima i novostima kao s pravom trgovačkom robom: godine 1655. veliki vezir im je odbio dati dozvolu za kupovinu osmanskih žitarica koje su tada Dubrovniku bile vrlo potrebne. Predomislio se čim su mu ponudili detaljne podatke o kretanju francuske flote. Slično tome, u kolovozu 1714. godine stanovnici Bosne tražili su od bosanskog namjesnika Numan-paše Koprulu da Dubrovčanima zabrani kupovinu stoke. Dubrovačke su vlasti paši smjesta poslale dragomana Luka Lučića "da spriječi propast koja je zaprijetila Republici'. Luko je zatražio tajnu audijenciju u kojoj je pašu potanko izvijestio o kretanju mletačkih galija, broju mušketa, količini streljiva, čak i dvopeka. Zauzvrat, smjesta je dobio pašinu pismenu dozvolu za slobodnu kupovinu stoke na području Bosne.

Vijesti o Zapadu u Istanbul su donosili poklisari harača, a iz Istanbula odnosili vijesti o Osmanlijama. U prikupljanju podataka imali su više pomagača. Dubrovački dragomani točno su znali gdje će i kako doći do novosti. Poklisari su vijesti čak i kupovali, katkad od domaćih ljudi, katkad od osoba dubrovačkog podrijetla, recimo vanbračnog sina dubrovačkog plemića Pavla Caboge koji je živio u Istanbulu gdje je prihvatio islamsku vjeru. Poklisari harača pisali su dubrovačkim vlastima o svemu: o zbivanjima na Porti, intrigama, ženidbama i udajama, o naravi, sklonostima i planovima sultana i njegovih ministara, o zbivanjima u osmanskim pokrajinama, o trgovini i monetarnim tečajevima, o urodu i cijenama žitarica, o bolestima, smrtima, požarima, o kretanjima osmanske flote i vojske, ratovima i bunama. Ukratko, u dubrovačkom arhivu sačuvano je toliko vijesti iz Istanbula da bi se od njih mogla skrojiti jedna sasvim posebna povijest Osmanskog Carstva. Naravno, te se vijesti mogu naći i u arhivima Vatikana, Austrije, Španjolske - zemalja, kojima su Dubrovčani slali novosti o osmanskom svijetu.

I Istok i Zapad znali su da su Dubrovčani dvostruki obavještajci, pa bi ih ponekad zasuli bijesnim i ljutitim prijetnjama, ali ništa više od toga. Bili su svjesni da im dubrovačka špijunaža, pa neka je i dvostruka, pruža više koristi nego štete. Treba istaknuti da dubrovačke informacije nisu bile isključivo špijunske. Često su to bile novosti kojima su Dubrovčani, kao preteče reportera s radija i televizije, ispunjavali prazni medijski prostor u ovom dijelu svijeta. Stotinama godina razni su se kritičari rugali ovoj vještini Dubrovačke Republike, optuživali je za prevrtljivost, neiskrenost i spremnost da bilo kome pruži špijunsku uslugu. Stari dubrovački povjesničar Lujo Vojnović odvratio im je duhovito i precizno: "nisu oni krivi što su nevjerni, kriva je geografija'. Na krpici tla između dva svijeta, Dubrovčani su se borili za goli opstanak.

Vratolomije dubrovačkih diplomata

Od suza do samoubilačke tvrdoglavosti

Dubrovački poklisari harača samo su se jednom suočili s preteškom nevoljom. Ta nevolja zvala se Kara-Mustafa. Kara-Mustafa je uzeo Dubrovčane na zub još u vrijeme kad je bio zamjenik velikog vezira, jer mu nisu dali dar kakav je tražio. Za osvetu je iskoristio prvu priliku, najtežu dubrovačku tragediju.

Dana 6. travnja 1667. godine Dubrovnik je pogodio strahoviti potres. Poharao je cijelo područje Republike, srušio dobar dio grada i pobio polovinu stanovništva. Dubrovčani su se othrvali i ovom jadu. Odmah nakon potresa uspostavili su privremenu vlast, takozvanu "Kriznu vladu". Već u lipnju, institucije državne vlasti djelovale su normalno premda je u potresu izginulo vrlo mnogo plemića. Dubrovčanima je slijedio oporavak od teškog šoka, oplakivanje mrtvih, obnavljanje razorenog grada (koje će trajati desetljećima). Kao da to nije bilo dosta i previše, na Porti ih je dočekao novi šok. Baš na temelju posljedica potresa, Kara-Mustafa skovao je plan kako iz Dubrovnika izvući novac. Imajući na umu izginule dubrovačke plemićke obitelji, sjetio se zakona po kojemu imovina osmanskih podanika, umrlih bez nasljednika, prelazi u vlasništvo osmanske države. Za imovinu izginulih plemića napamet je odredio protuvrijednost u iznosu od 150.000 talira (oko 5,5 dubrovačkih harača). Dubrovčani su mu uzvratili protuargumentom: "dosad su svi sultani jamčili da imovina Dubrovčana umrlih na području Carstva ni u kojem slučaju ne može pripasti osmanskoj državi. A sad, polaže se pravo na imovinu Dubrovčana umrlih u Dubrovniku!' Uzalud. Kara-Mustafa nije odustajao i nije ga imao tko zaustaviti. Njegov gospodar, veliki vezir Ahmet Koprulu, već je godinama ratovao na Kreti. Sultan Mehmed IV. uglavnom je živio u svom dvorcu u Jedrenima, lutao okolnim šumama i lovio divljač.

Dubrovački diplomati bili su u stanju lijevati rijeke suza u pravom smislu riječi kad god i koliko god je bilo potrebno. Lijevali su ih po naređenju, slijedeći uputstva Senata, koji bi im točno odredio pred kim, kada i uz koje riječi trebaju početi plakati: "Bacite se velikom veziru pred noge i briznite u plač moleći ga da vam radije odrubi glave nego da vas otpusti s kobnom odlukom o uništenju nesretnoga i siromašnog grada. Naglasite da će za godinu dana doći novi poklisari koji će svojom krvlju i životima također potvrditi istinu o strašnom dubrovačkom siromaštvu, poznatom i Bogu i cijelom svijetu. Takvim i slišnim riješima pokažite da ste potpuno smeteni, da se ne možete podići na noge i da ćete radije umrijeti nego u Grad donijeti zlokoban glas koji će ucviliti državu toliko privrženu sultanu."

Nekoliko mjeseci nakon potresa, na Portu su pristigli poklisari harača Nikolica Bona i književnik Jaketa Palmotić (Palmotta), dvojica vrlo hrabrih ljudi. Bona je bio član spomenute "Krizne vlade" u koju su bili birani najsrčaniji plemići. Palmotić je bio poklisar harača 1665. Vijesti o potresu zatekle su ga na putu povratka s tog poslanstva. Stigavši u Dubrovnik, shvatio je da na svijetu više nema nikoga. Pod ruševinama svoje kuće našao je mrtva tijela supruge i sve četvero djece. Već dva mjeseca kasnije opet je morao u Istanbul.

Čim su Palmotić i Bona stigli u Jedrene, dočekao ih je Kara-Mustafa, bijesan, jer mu nisu donijeli onih 150.000 talira: "Sličio je na Etnu koja je iz ognjišta svojih očiju rigala vatru, neobično je bio nalik nekoj furiji stigloj iz pakla, jer je njegovo crno lice postajalo u ljutnji još crnje i strašnije, a svojom bezobličnošću ono je prestravljivalo nazočne'!

Dubrovačke vlasti naredile su Boni i Palmotiću da za sultana pripreme govor, koji će mu opsjednuti i dušu i misli. Poklisari su tako i učinili. Jaketa Palmotić tada je bez sumnje napisao svoje najbolje književno djelo, govor nad govorima, izgovoren sa suzama u očima, koji je duboko dirnuo sultana:"Primogući, pričestiti, nepridobitni milostivi care, koga slavnomu imenu sve četir strane od svijeta sa svojim kraljim klanjaju se,... umiljeno te molimo za veliko veličanstvo tvoje za slavne duše svijeh roditelja, djeda i pradjeda tvojeh, za čestite zakletve i njihove i tvoje pomiluj nas, pomozi nas, zahrani nas pod krilom tvojem milostivi care, da se opeta naš Grad ponovi, da ti vjeran bude u vijeke ko ti je i dosle bio. Izvan što će carstvo tvoje ovako milostivijem djelom ugoditi i nebu i svijetu i od Istoka do Zapada slavnijem glasom vjekovito učinit ime svoje, mi zaviše tvoji vjerni haračari sa svijem pukom i rusagom našijem nećemo pristat moleći Gospodina Boga da te uzvisi u svakom dobru i u dugu životu i da dopusti da Veličanstvu tvomu vas saj svijet robuje i sve ohole glave neprijatelja tvojeh da pod slavnijem carskijem nogami splešane i za vas vijek satrene ostanu..!'

Govor je preveo dubrovački dragoman. Cijeli dvor netremice je slušao. Potreseni sultan prekinuo je šutnju i naredio Kara-Mustafi da upita poklisare žele li još štogod reći. Odvratili su da je velikom i mudrom sultanu dovoljno i pola riječi da shvati tragediju jadnih Dubrovčana. Kara-Mustafa morao se povući. Iako je bio vrlo utjecajan, tada se još nije usudio vršiti svoju volju do kraja.

Palmotić je kasnije ovo dramatično poslanstvo detaljno opisao u spjevu Dubrovnik ponovljen. U stihovima je prikazao susrete s ministrima Porte, neprijateljstvo Kara-Mustafe, sve muke koje je prolazio zajedno sa svojim kolegom Nikolicom Bonom. Svi dubrovački poklisari harača, nakon završenog poslanstva, bili su dužni napisati takozvani završni izvještaj o razgovorima koja su vodili na Porti. Dobar dio Palmotićeva spjeva možemo smatrati preciznim završnim izvještajem poklisara napisanim u stihu.

Godine 1676. Kara-Mustafa je postao veliki vezir čijoj moći više nije bilo kraja. Odmah je lažno optužio Dubrovčane da su tijekom nedavnog Kandijskog rata osmanskim trgovcima naplaćivali carinu višu od dogovorene. Na ime odštete zatražio je 2.150.000 talira, čija je vrijednost iznosila otprilike koliko 70 dubrovačkih harača.

Njegova optužba uistinu je bila lažna, ali ta činjenica nije vrijedila ništa. Dubrovačke vlasti znale su da im jedino preostaje pregovarati i pokušati maksimalno smanjiti iznos navodne odštete. S Kara-Mustafom su pregovarali sveukupno osmorica dubrovačkih poklisara, pri čemu su upoznali najstrašnije osmanske tamnice, iskusili najgora mučenja, prijetnje i poniženja. Za nevolju, među osmanskim dostojanstvenicima nije bilo ama baš nikoga da se za njih založi. Svi su ih vrijeđali i bili nemilosrdni. Evo što se dogodilo kad je poklisar Marojica Caboga pokušao isprositi milost od Kara-Mustafe.

Kara-Mustafa: "Van, kauri!"

Marojica Caboga: "Milost, gospodaru!"

Kara-Mustafa: "Van! Rasrđen sam suproć vami jer činite inad, košulja je na vami od laža vragovi kaurski. I da lazite trbuhom golijem po zemlji i bez ruka i bez noga veće vam se ne vjeruje ništa'.'

Marojica Caboga: "Gospodaru, ja se u Dubrovnik ne smijem vratiti dok ne završimo posao jer će mi dubrovačka gospoda glavu odsjeći'"

Kara-Mustafa: "A ti, ako ne smiješ otiti, ostani, ter se poturči"

Poklisari su iskušavali sve moguće pregovaračke taktike i metode. Čak su i plakali. Dubrovački diplomati bili su u stanju lijevati rijeke suza u pravom smislu riječi kad god i koliko god je bilo potrebno. Lijevali su ih po naređenju, slijedeći uputstva Senata, koji bi im točno odredio pred kim, kada i uz koje riječi trebaju početi plakati: "Bacite se velikom veziru pred noge i briznite u plač moleći ga da vam radije odrubi glave nego da vas otpusti s kobnom odlukom o uništenju nesretnoga i siromašnog grada. Naglasite da će za godinu dana doći novi poklisari koji će svojom krvlju i životima također potvrditi istinu o strašnom dubrovačkom siromaštvu, poznatom i Bogu i cijelom svijetu. Takvim i sličnim riječima pokažite da ste potpuno smeteni, da se ne možete podići na noge i da ćete radije umrijeti

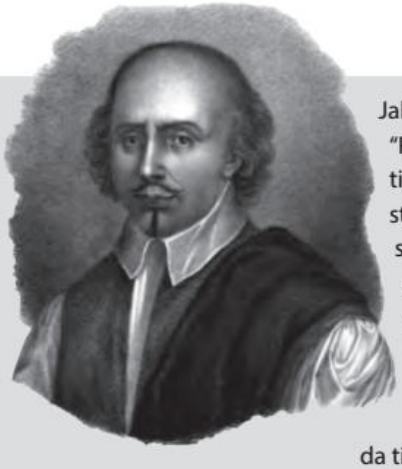

Jaketa Palmotić:

"Primogući, pričestiti, nepridobitni milostivi care, koga slavnomu imenu sve četir strane od svijeta sa svojim kraljim klanjaju se,... umiljeno te molimo za veliko veličanstvo tvoje za slavne duše svijeh roditelja, djeda i pradjeda tvojeh, za čestite zakletve i njihove i tvoje pomiluj nas, pomozi nas, zahrani nas pod krilom tvojem milostivi care, da se opeta naš Grad ponovi, da ti vjeran bude u vijeke ko ti je i dosle bio.

Izvan što će carstvo tvoje ovako milostivijem djelom ugoditi i nebu i svijetu i od Istoka do Zapada slavnijem glasom vjekovito učinit ime svoje, mi zaviše tvoji vjerni haračari sa svijem pukom i rusagom našijem nećemo pristat moleći Gospodina Boga da te uzvisi u svakom dobru i u dugu životu i da dopusti da Veličanstvu tvomu vas saj svijet robuje i sve ohole glave neprijatelja tvojeh da pod slavnijem carskijem nogami splešane i za vas vijek satrene ostanu..!'

nego u Grad donijeti zlokoban glas koji će ucviliti državu toliko privrženu sultanu."

Sekundo Gozze nesumnjivo je poklisar koji je vještinu plakanja razvio do savršenstva. U vrijeme sukoba s Kara-Mustafom koristio ju je do karikaturalnih razmjera. Plakao je stalno i svugdje. Plakao je toliko da je osmanskim uglednicima doslovno bilo zlo od samog spomena njegovog imena. Kada se po tko zna koji put htio sastati s jednim od njih, taj mu je poručio: "Može, ali ako misli plakati neka mi ne dolazi." Kad se zajedno s još trojicom dubrovačkih poklisara našao pred Kara-Mustafinim zamjenikom, zamjenik je uznemireno pokazao na njega i nervozno upitao: "Je li ovo onaj koji plače?"

Međutim, čim bi se pokazalo da poniznost natopljena suzama ne donosi korist, dubrovački diplomati potpuno bi promijenili taktiku. U trenu bi postali nepokolebljivi i hrabri, spremni žrtvovati vlastiti život. Takvima su se iskazali mnogi, među njima i diplomatski borci protiv Kara-Mustafe: Nikolica Bona, Marojica Caboga, Đuro Buća, i isti onaj plačljivac Sekundo Gozze.

Marojica Caboga, Sekundo Gozze i Đuro Buća dospjeli su u zloglasni zatvor Yedi-kule: "Odvedeni smo u grobnicu za žive, mračnu, bez tračka svjetlosti, punu mokraće i izmeta. Nisu nam dali unijeti ni prostirku. Našli smo se u društvu dvanaestorice razbojnika, koji su tijekom sljedećih nekoliko dana jedan za drugim skončali na vješalima. Oni su nam se prve noći smilovali i dali nam svijeću, vrč vode i jednu prostirku punu izmeta i razne gamadi. Ako uskoro ne otiđemo s ovog neopisivog mjesta, buhe će nas žive izjesti."

Zatočenici nisu pokazivali strah. Nisu htjeli popustiti pod prijetnjama i pritiscima. Držali su se kao ljudi koji se ničega ne straše, jer ionako nemaju što izgubiti. Osmanlijama su poručivali da će stanovnici Dubrovačke Republike zbog postupaka Kara-Mustafe svi zajedno napustiti svoju zemlju, a onda, tko zna što će se dogoditi. Ovakva tvrdnja bila je diplomatska metoda, koju su Dubrovčani koristili samo u kriznim situacijama. I uvijek je palila. Osmanlije su morali znati da dubrovački diplomati pretjeruju, no nisu htjeli ni najmanje riskirati. Uz sve moguće ratove koje su vodili, uz sve probleme koji su u to vrijeme morili osmansku državu, najmanje im je trebalo novo krizno žarište.

Osmanski uglednici koji su podržavali Kara-Mustafu uznemireno su govorili: "Nije potrebno da Dubrovčani bježe iz Dubrovnika, jer valjda vide koliko ih sultan voli. Vi uživate njegovu milost i živite u miru pod krilima njegove zaštite. Nema razloga da na drugim stranama svijeta tražite bolju sreću... "

Dugotrajna tvrdoglavost dubrovačkih poklisara konačno je počela donositi rezultate. Kara-Mustafa je drastično obuzdao pohlepu i pristao uzeti 60.000 talira, iznos 35 puta manji od onoga koji je ispočetka tražio.

U dubrovačkom sukobu s Kara-Mustafom pao je jedan život. Nikolica Bona

završio je u zatvoru u Silistriji. Teško se razbolio i u kolovozu 1678., umro okovan lancima. Senat mu je u znak zahvalnosti dao postaviti spomen-ploču u dvorani Velikog vijeća.

Marojica Caboga, poklisar vrele krvi

Kao što smo vidjeli, Marojica Caboga dao je svoj obol u teškom sukobu s Kara-Mustafom, ali o tom neobičnom dubrovačkom plemiću treba još pripovijedati.

Caboga se rodio 1630. godine i izrastao u krupnog neobuzdanog mladića duge kose i brade. Duhoviti Dubrovčani nadjenuli su mu nadimak "Mrvica". Mrvica je najviše od svega volio bančiti i izazivati skandale. Recimo, jednom je mačem probušio šešir na glavi svećenika samo zato što ga nije pristojno pozdravio.

Caboga je odlično govorio osmanski turski jezik. Često se družio s osmanskim podanicima, koji su ga srdačno i lako prihvaćali. Dolazili su u Cabogin ljetnikovac na rijeci Ombli, gdje bi prvo jeli i pili, a onda zajedno išli u lov. Naravno, vlastima se nije sviđalo što pripiti Caboga i osmanski podanici neobuzdano vitlaju oružjem po dubrovačkom području. Ipak, ništa nisu poduzimale. U to vrijeme, po selima na istoku Republike harali su neki razbojnici iz osmanskog Herceg-Novog.

Jednog dana 1662. godine, Caboga je pozvao u goste baš osmanske podanike iz Herceg-Novog. Kap je prelila čašu kad se pročulo da je jednome od njih darovao pušku. Pozvan je da se smjesta pojavi u Kneževom dvoru i opravda svoje ponašanje. Osedlao je konja i uputio se u Grad, ljut što su mu vlasti pokvarile zabavu. Pred vratima Dvora, sudario se s bratom sestrina muža Nikolom Sorgom, koji je na prethodnoj sjednici Senata oštro kritizirao Cabogino prijateljevanje s osmanskim podanicima. Caboga se zato bacio na njega čim ga je ugledao i smrtno ga ranio. Završio je u tamnici u Kneževom dvoru i tamo čamio pet godina. Tada je gruhnuo onaj strašni potres, protresao Knežev dvor, na Cabogino ćeliji otvorio se procijep kroz koji se, neozlijeđen, provukao i dočepao slobode. Ni na pamet mu nije palo da iskoristi priliku i pobjegne, već se stavio na čelo vojnog odreda zaduženog za održavanje reda i sigurnosti u porušenom gradu. Vlasti su ga imenovale članom Krizne vlade. Opasnost od tamnice više mu nije prijetila.

Marojica Caboga je četiri puta bio poklisar harača, a skoro svako od tih poslanstava obilježio je na svoj način.

Tijekom poslanstva 1659. stavio je na glavu čalmu i pošao gledati sultana Mehmeda IV. kako lovi u blizini Jedrena. Dubrovački Senatori čupali su i perike i kose od bijesa. Kako je moguće da jedan dubrovački diplomat zaboravi na protokol? Kako je moguće da na glavu stavi čalmu, i to samo zato da se što bolje uklopi u svjetinu koja gleda sultana u lovu? Nikako ga nisu mogli shvatiti.

U vrijeme sukoba s Kara-Mustafom (1676.-1682.), poklisari su bili na rubu živčanog sloma i stalno su se međusobno svađali. Naravno, prednjačio je Marojica Caboga. Kad su se svi poklisari vratili u Dubrovnik, vlasti su pokrenule sudsku istragu. Naime, sumnjale su da su pregovori s Kara-Mustafom trajali dugo baš zbog svađa i nesloga među poklisarima. Svjedočili su članovi pratnje, dragomani, sluge i vojnici. Ispostavilo se da su se Marojica Caboga i Sekundo Gozze svađali neprekidno. Ni jadi koji su ih snašli u zatvoru Yedikule nisu im ohladili glave. Tamo su se potukli. Svađali su se i nakon što su izašli iz zatvora. Sekunda je izluđivalo što Caboga i kolega mu poklisar Đuro Buća razgovaraju na osmanskom turskom samo da ih on ne bi razumio. Pokušavao je nagovoriti dragomana Pera Baletina da mu prevodi. Ali, Baletin se Caboge toliko bojao da se nije usuđivao ni riječi progovoriti. Kao što se i moglo očekivati, sukob je jednog dana proključao. Marojica Caboga i Sekundo Gozze isukali su mačeve i navalili jedan na drugoga. Srećom, na vrijeme su ih razdvojili dvojica vojnika i dragoman Baletin. Iz sobe su izveli Sekunda koji je i dalje bio oran za svađu derući se na Cabogu: "lopove, lopove!" Tek kad je prošla opasnost od oružanog sukoba, oglasio se dragoman Baletin posječen preko čela i nosa: "Gospodo presvijetla, mene vlasti nisu ovdje poslale da me vi siječete, pa vas zato molim da me otpustite" Iako su ga skoro ubili a da to nisu ni primijetili, nisu mu dopustili da ode.

Na koncu, vlasti nikoga nisu kaznile, što je bilo i za očekivati s obzirom na strahote koje su u Istanbulu proživjeli. I to ne samo strahote, nego i studen, i žeđ, i glad. Toliko su novaca potrošili na mito da su na kraju ostali bez novčića u džepu: "studen je neviđena, a mi nemamo ni za drvo, ni za ugljen. Ne možemo ni jesti, ni piti jer nam se vino i kruh smrzavaju na stolu. Još samo čekamo da nam se ova trošna kuća koju smo unajmili sruši na glavu".

Naklonosti i prijateljstva pojedinaca uvijek su bila, jesu i bit će presudna u diplomatskim odnosima. Nerijetko, dubrovački poklisari sklapali su na Porti prijateljstva koja su nadilazila okvire golog političkog interesa. Najiskreniji prijatelji bili su im dostojanstvenici rodom iz Bosne i Hercegovine. S Dubrovčanima su se susretali raširenih ruku, srdačno se pozdravljali, radosno razgovarali na materinjem jeziku. O tome što se sve moglo postići kad bi se susreli dvojica prijatelja iz Bosne i Dubrovnika, govori događaj iz 1687. godine. U tijeku je bio austrijsko-osmanski rat. Dubrovčani su vjerovali da će Austrijanci osvojiti Bosnu, pa su austrijskom caru počeli plaćati tribut od 500 zlatnika. Plaćanje tog iznosa proglašeno je nastavkom već spominjane dubrovačke tributarne obveze prema hrvatsko-ugarskim kraljevima od 1358. do 1526. godine. Dubrovčani su poduzeli sve da ovu novu vezu s austrijskim carom zadrže u tajnosti. Međutim, car je u Dubrovnik poslao svojeg rezidenta i time, usred rata, javno dao na znanje da su Austrija i Dubrovačka Republika dvije itekako prijateljske zemlje. Vlasti su morale hitno nešto poduzeti znajući da će Osmanlije početi sumnjati. Čak su razmišljale da rezidenta uklone uz pomoć čašice otrova. U to vrijeme, u Beogradu se nalazio general osmanske vojske, veliki vezir Sulejman-paša, rodom iz Bosne. S Marojicom Cabogom susretao se u Istanbulu i Jedrenima tko zna koliko puta. Postali su dobri prijatelji, a zatim i pobratimi. Sasvim logično, vlasti su izabrale Marojicu da ode u Beograd i opravda ih. Osim te vrlo neugodne i osjetljive dužnosti, zapalo ga je i da veziru pokuša predati harač u novcima loše kvalitete (Dubrovčani su harač u više navrata predali osmanskim generalima u Beogradu). I tako se Marojica zaputio u Beograd da ispita granice Sulejman-pašina prijateljstva. Pokazalo se da je ono bezgranično.

Sulejman-paša nije okolišao: "Zlo ti jutro Marojica, da vi nijeste pridali grad ćesaru?" Marojica mu je odvratio: "Prisvijetli gospodine, da smo to učinili, zar bih ja došao ovdi, pred tvoje noge da mi glavu odsiječeš? Da smo Dubrovnik predali ćesaru, čemu bi moja gospoda sada

čestitomu sultanu harač poslala?" Iako je znao ili barem slutio istinu, vezir je zaključio: "Ja ne znam ništa, ma ako što bi, teško tebi Mrvica, i tvojoj glavi, jer neka mi svi lažu, ma ako uhitim da mi ti, u koga se uzdam i otkrivam ti sve svoje srce, lažeš i najmanju stvar, nastradao si."

Caboga je zatim svojem prijatelju ponudio harač, čija se polovina sastojala od nekvalitetnih dubrovačkih dinarića. Iako je u sebi već znao da će popustiti, vezir se nasmijao: "E, baš bi bilo lijepo da uzmem vaše srebrnjake, u kojima je više bakra nego srebra." Caboga je uporno tvrdio da su srebrnjaci kvalitetni, kao što su i prije bili. "Čovječe, kako ćemo to učiniti, ja tega caru ni smijem rijeti, ni ukazati" - odgovorio je vezir radoznalo iščekujući što li će mu Caboga sada izmudrijati, a onda je čuo: "Sultan nikad neće saznati u kojim smo novcima platili ako ih Vaša Visost uzme i odmah potroši, recimo na plaće vojnicima." Sulejman-paša je zastao, onda opet prsnuo u smijeh, uhvatio Cabogu za ruku i rekao: "Kunem vam se mojom vjerom da ovo ne bih učinio nikome na svijetu, ali zbog naklonosti koju prema vama osjećam, zbog toga što ste se tako bolesni i stari potrudili doći i vidjeti me, ne mogu vas odbiti." Rizničar, koji je slušao cijeli razgovor, stresao se od glave do pete. Veziru je uzrujano rekao da će sultanovu riznicu oštetiti za 2000 zlatnika ako prihvati takav harač. On mu je, međutim, odrezao: "Ovo su moji ljudi i sad ću im oprostit sve ove zlatnike"

Mrvica i Sulejman-paša više se nikad nisu sreli. Tri mjeseca kasnije, Sulejman-paša je pogubljen zbog zanemarivanja vojnih dužnosti. Mrvica je umro 1692. Ali, njihovo prijateljstvo nije umrlo. Nastavili su ga njihovi sinovi Jusuf-beg i Marin Caboga.

Iznimka koja potvrđuje pravilo: diplomatska katastrofa 1606.

Dubrovčani su plemića Marina Getaldića (1568.-1626.) smatrali čudakom. Čak su ga se pomalo i bojali. Ne znamo zašto, zvali su ga "Bete". Šaptali su da je Bete vještac i vilenjak koji živi u morskoj špilji, "Betinoj špilji", ispod svoje kuće. Vjerovali su da tamo "požarnim zrcalima" spaljuje brodove na morskoj pučini. A što je Marin Getaldić ustvari tamo radio? Definitivno nije spaljivao brodove, već je konstruirao parabolično zrcalo, čiji se primjerak danas čuva u Pomorskom muzeju u Greenwichu. Istaknimo da se proslavio i kao matematičar. Njegovo životno djelo nosi naslov De resolutione et compositione mathematica (O matematičkoj analizi i sintezi).

Na ulazu na Getaldićevo imanje stoji natpis, koji u prijevodu glasi:

Budite daleko, zavisti, svađe, taštine, brige!

Mir i spokoj krase pećine, perivoje, hridi.

Očito, ovaj zaneseni znanstvenik od života je tražio samo malo mira i spokoja. Ali, 1606. godine, baš dok je cijelim svojim bićem stvarao djelo Apolonije uskrsli (Apolonije, rođen u 1. stoljeću u gradu Tijani u Kapadokiji, u današnjoj Turskoj, bio je sljedbenik pitagorejske filozofije), vlasti su ga izabrale za poklisara harača.

Tko zna kako se Getaldić osjećao u tom trenutku. Možda se radovao nadajući se da će u Istanbulu naići na Apolonijeva djela prevedena na arapski. Možda je bio užasnut, jer su ga dubrovačke vlasti prekinule u znanstvenom radu. U oba slučaja, nije teško zamisliti na što je mogla sličiti njegova diplomatska misija. Da bi nesreća bila potpuna, u pratnji Getaldića i njegova kolege Jakova Bobalija našao se jedan nevješti dragoman. Naime, te godine vlasti nisu imale profesionalnog dragomana na raspolaganju, pa su dubrovačkog trgovca u Sofiji Nikolu Popovića, koji je znao osmanski turski, silom i prijetnjom natjerale u Istanbul.

Bobali, Getaldić i Popović uputili su se jedne nedjelje predati harač sultanu. Sve je bilo u redu dok nisu došli do vrata sultanove sale za audijencije. Dragoman Popović zateturao je, problijedio i priznao da od treme nema hrabrosti ni ući ni prevoditi. Odgovornost za to dobrim je dijelom ležala na poklisarima. Popovića nisu pripremili za nastup. Nema sumnje da o ceremonijalu pred sultanom nisu ni riječi progovorili. Zbog tog propusta, korak ih je dijelio od diplomatskog skandala, a zatim i od bijesa dubrovačkih vlasti.

Ali, u tom kritičnim trenutku javio se dobri duh, veliki vezir, rodom iz Bosne. Čuvši Popovićev plač, poklisarima je kazao: "Recite sultanu što god hoćete, ja ću vam biti dragoman."

Nakon što su poklisari predali harač, dužnost im je bila da zatraže potvrdu o uplati. Radilo se o uobičajenoj administrativnoj proceduri, ali ni ona u ovom poslanstvu nije prošla kako treba. Osmanski pisar greškom je izdao potvrdu da su platili harač za 1604., umjesto za 1605. godinu. Iako su i poklisari i dragoman dobro znali da tekst potvrde moraju provjeriti, to nisu učinili. Nitko je nije ni pogledao. Srećom, dubrovačke vlasti bile su odavno uvele propis da poklisari potvrdu, čim je dobiju, odmah po hitnom kuriru moraju poslati u Dubrovnik. Kad je potvrda stigla i kad je prevedena, u Senatu je nastala uzbuna. Za to vrijeme poklisari su mirno putovali natrag u Dubrovnik. Hitni dubrovački kurir presreo ih je u Plovdivu i predao im vrlo neugodno pismo Senatora. Morali su se vratiti i ispraviti grešku.

Dragoman ovog poslanstva nije bio dorastao dužnosti, no tim veća bila je odgovornost poklisara. Ne znamo što se to zbivalo u glavi Jakova Bobalija, a sasvim je jasno da se rastreseni znanstvenik Marin Getaldić nije znao snaći. Teško je zamjeriti mu što su ga druge stvari

Znajući da su Dubrovčani dobro obaviješteni o svim zbivanjima, sultan Bayezid II. uputio im je 1482. godine ferman da mu jave sve što doznaju o njegovom odbjeglom bratu DŽEMU. Ferman je posebno vrijedan zato što je pisan talijanskim jezikom. (Državni arhiv u Dubrovniku)

interesirale više od diplomacije. Tijekom poslanstva izmjerio je zemljopisnu širinu Istanbula i predano (i uzaludno) tragao za arapskim prijevodom znanstvenih radova Apolonija, kojim se bavio kad su ga natjerali s haračem u Istanbul.

Vrsni znalac osmanskog turskog jezika: dubrovački dragoman

Dubrovačka dragomanska škola

Diplomatske vještine dubrovačkih poklisara su bile ključne za odnose Dubrovnika i Porte. Ali, jednako su značajne bile i sposobnosti njihovih prevoditelja - dragomana. Svjesne te činjenice, sve europske zemlje koje su kontaktirale s Osmanlijama, domišljale su se kako doći do vještih i vjernih prevoditelja. Većina se odlučila na školovanje domaćih, tek stasalih mladića. Tako su pokušali učiniti i Dubrovčani, i to već polovinom 16. stoljeća.

Kako je teklo školovanje dubrovačkih dragomana?

Dubrovačke vlasti prvo bi raspisale natječaj: "pozivamo mladiće koji žele učiti za dragomana da se prijave u tajništvo Kneževog dvora" Zainteresirani mladići dobili bi detaljnije informacije na licu mjesta. Vlasti su im nudile plaćeno školovanje, pomoć, podršku i uzbudljivo radno mjesto.

Mladići su učili prvo u Dubrovniku, a podučavao ih je učitelj, to jest "hodža". Hodžu bi u Osmanskom Carstvu izabrali i sa sobom doveli dubrovački poklisari harača. Vlasti bi s njim sklopile ugovor na godinu dana i pružile bi mu smještaj u stanu u gradu. Tamo su mladići dolazili svaki dan, učili dva sata ujutro i dva sata poslijepodne pokušavajući svladati arapsko pismo i osnove osmanskog turskog, arapskog i perzijskog jezika. Nažalost, ne znamo ništa ni o pedagoškim metodama hodža, ni o njihovom odnosu prema studentima. Možemo jedino pretpostaviti da je među najuspješnijim i najomiljenijim hodžama bio jedan Omer. Njegova osobnost i mudrost toliko se dojmila Dubrovčana da su ga prozvali "Homer".

Učenike koji su se tijekom učenja u Dubrovniku pokazali nadarenima, vlasti bi službeno imenovale "mladićima jezika", odnosno studentima jezika kako bismo to danas rekli. Zatim bi ih uputile na daljnje školovanje u Osmansko Carstvo. U trenutku kad su napuštali Dubrovnik, imali su 15 do 20 godina. Prve godine studija provodili su u Solunu, Jedrenima, Sofiji, Smirni, Plovdivu, gdje su ih i dalje učili pažljivo izabrani hodže. Stjecali su i znanja o osmanskom pravu, povijesti, zemljopisu, književnosti, naročito o vrlo popularnoj perzijskoj poeziji i prozi. Knjiga im nikad nije nedostajalo. Bilo je dovoljno da jave u Dubrovnik koja knjiga im treba i vlasti bi im odmah poslale novac.

Dubrovački mladići jezika završavali su školovanje u Istanbulu, gdje su stjecali prva praktična znanja. Iskusni dubrovački dragomani vodili su ih sa sobom na Portu, gdje su učili kako funkcionira osmanski dvor, svladavali pravila ceremonijala i stvarali prva poznanstva s osmanskim dostojanstvenicima.

Istanbul: grad u kojemu su mladići jezika gubili pamet

Studij dubrovačkih mladića jezika trajao je od pet do dvanaest godina. Trajanje studija je ovisilo o sposobnostima prilagođavanja, nepokolebljivosti, usredotočenosti. Tu se Istanbul pokazao kao najveći izazov. Naime, u ono doba govorilo se da je taj grad poput zlatne posude koja je puna otrova i da bi, živeći u njemu, posrnuli i sami anđeli.

Prema tvrdnjama dubrovačkog dragomana i konzula u Istanbulu Đura Curića, u drugoj polovini 18. stoljeća tri su najpogubnija poroka bila vino, karte i blud, iza čega je neizbježno slijedilo zapadanje u dugove. Potkrepljujući svoju tvrdnju, Curić je u jednom od svojih pisama ukratko opisao sudbinu dubrovačkog mladića jezika Iva Mitrovića, kojega su dubrovačke vlasti izbacile iz službe zbog nepodnošljivog ponašanja i agresivne naravi:

"Mitrović se dušom i tijelom predao vinu, kartanju i razuzdanosti. Našavši se bez novca za skitnju i poroke, u trenutku beznađa prešao je na islamsku vjeru. Ovdje žive i mnogi drugi raspojasani i besposleni mladi Dubrovčani i ne daj Bože da se ikome od njih dogodi ovo što se zbilo Mitroviću. Ja činim sve što mogu da ih odavde otpremim. Oni, međutim, izmišljaju razne izgovore i tvrdoglavo namjeravaju ostati i besposleno skitati."

Vlasti su često raspravljale o problematičnim mladićima, pa su bogati podaci o njima ostali zabilježeni u raznim arhivskim spisima. Uzorni mladići jezika trudili su se, učili i pristojno ponašali. Zato su nam pojedinosti iz studentskog života takvih mladića nepoznate, osim kratkih komentara: "Mladi Luko Lučić već sad čudesno vješto prevodi na turski".

Tri radna mjesta dubrovačkih dragomana: Dubrovnik, Bosna, Istanbul

Dubrovački dragomani provodili su dio svog radnog vijeka u Turskoj kancelariji koja se, zajedno s ostalim državnim uredima, nalazila u Kneževom dvoru. Tu su svakodnevno pristizali razni osmanski spisi koje je trebalo prevesti i arhivirati. U kancelariju su stalno pristizala i pisma dubrovačkih vlasti Osmanlijama koja je trebalo prevesti na osmanski turski jezik. Dubrovački poklisari vrlo su često išli u susjednu Bosnu. Iako je u Bosni prevladavalo domaće stanovništvo, a i sami namjesnici Bosanskog ejaleta katkad su bili bosanskog podrijetla, službeni jezik bio je osmanski turski pa je dragoman i tamo bio potreban.

Treće važno područje djelovanja dubrovačkih dragomana bila su poslanstva poklisara harača u Istanbul.

Od 1688. godine poklisari harača imali su na raspolaganju još jednog dragomana koji je obavljao dužnost dubrovačkog konzula u Istanbulu. Po svemu sudeći, Dubrovačka Republika bila je jedina zemlja koja je za konzule u Istanbulu postavljala dragomane, što je bio vrlo mudar potez. Jer, dok su dubrovački konzuli na osmanskom turskom opušteno ćaskali s Osmanlijama, konzuli drugih zemalja gušili su se u frustracijama:

"Kroz dragomanova usta govorimo. Njegove sposobnosti određuju uspjeh svakog našeg posla. Sav novac koji potrošimo na Osmanlije prolazi kroz njegove ruke. On, uglavnom djeluje samostalno, sam rješava sporove, sam nastupa kao diplomat, odvjetnik i poslanik. Sve u svemu, teško je reći tko je za državne poslove važniji, konzul ili dragoman."

Za Dubrovčane je posebno važan bio dubrovački konzul u Istanbulu Luka Chirico. Činjenica da je Chirico u isto vrijeme vršio i dužnost engleskog dragomana donijela je Dubrovačkoj Republici veliku korist. Naime, tijekom rata 1714./18., Mlečani su Osmanlijama preoteli područje duž cijele dubrovačke granice. Kad je rat prošao, Dubrovčani su Mlečane htjeli po svaku cijenu ukloniti i opet graničiti samo s Osmanlijama. Ali, na mirovnim pregovorima u Požarevcu nisu imali pravo

na zastupnika. Posrednici između zaraćenih strana (Osmanlija, te Austrijanca i Mlečana) bili su Englezi i Nizozemci. Za dubrovačke interese uspješno se zalagao Luko Chirico kao dragoman engleskog posrednika. Mlečani su se morali povući s dubrovačkih granica.

I još nešto. Da nije bilo Luka Chirica, Dubrovačka Republika nikad ne bi imala zgradu konzulata u Istanbulu. Naime, Chirico je u Peri, u ulici Polonye, koja se sada zove Nuri Ziya Sokagi, dao izgraditi obiteljsku kuću. Godine 1709., kada je proglašen dubrovačkim konzulom, ta je kuća automatski postala dubrovački konzulat. Chirico je na njeno pročelje postavio ploču sa svojim imenom i dužnostima koje je obnašao. U toj kući živjeli su i radili njegov sin Đuro i unuk Frederik, koji su također bili dubrovački konzuli. Tog neobičnog dubrovačkog konzulata danas više nema. Ostala je tek ploča s imenom Luka Chirica, izložena u dvorištu Arheološkog muzeja u Istanbulu.

Sudbina dragomana kukavice

Dubrovačke vlasti su poduzimale sve da svoje dragomane što bolje osposobe. Zauzvrat, od njih su očekivale da savršeno vladaju osmanskim turskim jezikom, da budu sposobni pronicljivo raspravljati i nadmudrivati se, te da svojim nastupom bude simpatije Osmanlija. Vlasti nisu imale ni trunke milosti prema neznalicama i kukavicama, što pokazuje primjer Andrije Andriascija. Andriasci je bio dragoman dubrovačkih poklisara u vrijeme sukoba s velikim vezirom Kara-Mustafom. Krv mu se sledila u žilama kad mu je Kara-Mustafa zaprijetio da će ga okovati na galiji ako mu se još jednom pojavi pred očima. Pobjegao je u smrtnom strahu i poklisare zatočene u tamnici u Silistriji ostavio na cjedilu. Dubrovačkim vlastima je poručio da se teško razbolio i da više ne može raditi. Vlasti su ga pokušale primiriti i urazumiti. Bezuspješno. Zato su ga proglasile izdajnikom i osudile ga na smrt. Raspisale su visoku novčanu nagradu onome koji ga pronađe i ubije. Međutim, Andriasci se tako dobro skrio da ga više nitko nikad nije vidio.

Miho Zarin: kruna među dragomanima

Miho Zarini rodio se u Dubrovniku početkom 18. stoljeća. Proglašen je mladićem jezika u dobi od 25 godina. Školovanje je završio u rekordnom roku, proboravivši u Plovdivu svega tri godine. Kao dubrovački dragoman radio je skoro puna četiri desetljeća (1727./65.).

Tijekom dugog radnog vijeka Zarini je bezbroj puta bio u Bosni. Išao je kadijama kada je trebalo riješiti kakav sukob između osmanskih i dubrovačkih podanika. Išao je hercegovačkim sandžakbezima i bosanskim namjesnicima raspravljati o političkim i trgovačkim problemima. Katkad je pratio dubrovačkog poklisara, češće je odlazio sam. Imao je prijatelje posvuda, a posebno na bosanskom dvoru, gdje su ga smatrali "iskrenim čovjekom koji uvijek radi na dobrobit obiju strana" Mnogi su mu pisali topla i srdačna pisma: "Poštovani i iskreni moj prijatelju, otkako smo se sprijateljili svaki dan se nadam da si dobro i zdravo i čekam tvoje pismo. Danas je konačno stiglo, a s njim i dar koji si mi poslao. Ne mogu ti opisati koliko sam se obradovao... "

Zarini je vrlo uspješno radio i u Turskoj kancelariji u Dubrovniku. Kad je umro, vlasti su posebnu pažnju posvetile njegovim prijevodima osmanskih spisa, tako da su mnogi i do danas sačuvani. U njegovoj ostavštini našlo se i 25 stručnih knjiga, rječnika, priručnika, gramatika, zbirki poezija, djela iz zemljopisa, astronomije i povijesti Perzijanaca, Arapa i Osmanlija. Vlasti su ih otkupile i predale Turskoj kancelariji.

Tijekom četrdeset godina Zarinijeva rada, dubrovački poklisari 13 su puta nosili harač sultanu (jer su ga tada plaćali svake treće godine). Zarini ih je pratio svaki put, što znači da je u Istanbulu proveo četvrtinu svog radnog vijeka. I tamo je uživao nepodijeljene simpatije Osmanlija. Zabilježeno je da se jednoga dana 1744. godine uputio na Portu u društvu dubrovačkog konzula. Tamo su ga srdačno i toplo dočekali. Reis-efendija (ministar vanjskih poslova) kazao mu je: "Dobro, moj dragomane, i tako ste nam opet došli? Čini se da ne možete bez Istanbula i istanbulskih prijatelja?" Zarini mu je odvratio: "Najveća je moja utjeha i sreća što Vaše Gospodstvo nalazim na istom položaju. To znači da ste se oporavili od bolesti. Previšnjemu sam se molio za vaše zdravlje, sreću i blagostanje'! Konzul je uskočio i dodao: "Gospodaru, stalno se za vas raspitivao!" "Siguran sam u to", rekao je reis-efendija ozarena lica, i dodao: "Vrlo sam zadovoljan što ga vidim, jer on je kruna među dragomanima na Porti' A kada je Zarini biranim riječima čestitao na nedavnoj pobjedi u Perziji, nazočni su bili oduševljeni: "Jeste li vidjeli rječitost ovoga dragomana? Blagoslovljen bio! Svi na Porti znaju da se od srca raduje našim pobjedama i rastu sultanove slave!"

Raspravljalo se i o haraču koji su Dubrovčani u 18. stoljeću plaćali u srebrnjacima, umjesto u zlatnicima, uvjeravajući Osmanlije da drukčije ne mogu jer su silno osiromašili. Istina je bila potpuno drukčija. Poklisari su iz Dubrovnika odlazili s bisagama punim zlatnika, koje su putem krišom i po vrlo povoljnim tečajevima mijenjali u srebrnjake. A kada je reis-efendija zatražio zlatnike, Zarini mu je odvratio: "Vaša visosti, nama je zlatnik isto što i Feniks, za njega smo čuli ali ga nikad nismo vidjeli." "Vi ste pravi erudit', zadivljeno je zaključio reis-efendija. Zlatnike više nije spominjao. Znalo se da su Dubrovčani snalažljivi lukavci, koji su sve samo ne siromašni. Reis-efendija bio je svjestan da Zarini radi svoj posao, pa je lako prešao preko njegove laži i odlučio uživati u ugodnom razgovoru.

Premoren od stalnih putovanja, 1763. godine Miho Zarini htio se povući iz službe. Vlastima je uputio molbu:

"Poštovana gospodo, već je skoro četrdeset godina da imam čast služiti vam kao dragoman. Prešao sam šezdesetu, onemoćao sam i izmučen od dugih i teških putovanja. Više ne mogu putovati i nositi se s golemim teretom dragomanskog posla. Uz najveće poštovanje koje vam mogu iskazati, živo vas molim da mi se smilujete i oslobodite me dragomanske dužnosti. Život mi je pri kraju, a cijeloga sam ga posvetio služeći domovini. Htio bih sada ovo malo preostalih dana posvetiti pripremi za susret sa smrću..."

Na svoju nesreću, Zarini je bio previše dragocjen da bi ga se vlasti tek tako odrekle. Dvije godine kasnije, opet su ga imenovale za dragomana poklisara harača. Nije se pobunio. Nije se naljutio. Ništa nije rekao. Napisao je oporuku i spakirao se. U Istanbul je stigao toliko slab da se odmah srušio u krevet. Umro je par mjeseci kasnije, točno onako kako je predosjetio da će mu se dogoditi. ■

Leksikografsko određenje sevdalinke

Piše: **Prof. dr. Munib Maglajlić**

O ljubavnoj narodnoj pjesmi koja je od kraja 19. stoljeća uobičajeno označavana terminom sevdalinka postoji obimna literatura, koja je – u kakvom-takvom kontinuitetu – nastajala u vremenskom rasponu od gotovo dva stoljeća. Naime, prema dosadašnjim uvidima – ako se izuzme davnašnja vijest u izvještaju splitskog kneza mletačkom senatu iz osme decenije 16. stoljeća – literatura o sevdalinci ima svoj "novi početak" godine 1814, u opaskama Vuka Karadžića u njegovoj prvoj, u Beču objavljenoj zbirci narodnih pjesama pod naslovom Mala prostonarodna slaveno-serbska pjesnarica. Sam termin sevdalinka u vrijeme njegovog ranog ustaljivanja u praksi imao je varijaciju u obliku sevdalija (J. Ilić, E. Mulabdić, S. Bašagić), koji će se kasnije koristiti za onog pojedinca koji uživa u ovoj ljubavnoj pjesmi ili živi u znaku onog doživljaja svijeta koji je prispodobiv ovoj vrsti lirske narodne pjesme. Priroda priloga u zamašnoj literaturi o sevdalinci raznolika je i raznovrsna po nekoliko osnova: od usputnih jezgrovitih opaski do zasebnih knjiga, pisanih iz ugla književnih historičara, teoretičara i kritičara, na jednoj, te pogleda na ovu lirsku pojavu iz ugla melografa, muzikologa, etnomuzikologa, na drugoj, odnosno sociologa, psihologa, kulturnih historičara, publicista različitih profila, na trećoj strani. Raznovrsna su i usredsređenja autora iz pobrojanih skupina – i onih koji su pisali na nekom od južnoslavenskih jezika, i onih ostalih – na različita pitanja koja se tiču ove ljubavne pjesme: sredina i vrijeme nastanka (uključujući usredotočenje na samo jednu ili na određenu skupinu pjesama), pjesnici i pjevači, priroda napjeva, oblici instrumentalne pratnje, načini širenja, odnos slavenskog i istočnjačkog (uzimajući u obzir uticaje i veze sa susjednim tradicijama), odnos pjesme i zbilje, život opjevanih pojedinaca u novoj zbilji pjesničke tvorevine, novije pjevanje po uzoru na sevdalinku (kao vjerodostojno usmenoknjiževnu tvorevinu), odjeci u pisanoj književnosti, različiti vidovi obrade ove pjesme i slično. U nešto manjoj mjeri nego usmena balada sa istog prostora, kada je riječ o svekolikoj literaturi nastaloj o ovoj lirskoj pojavi, sevdalinka je imala također "slavnu prošlost", koja se proteže do savremenosti: govorili su i pisali o njoj veliki pjesnici i značajni učenjaci, na njenim motivima razvijali su svoja pjesnička i prozna ostvarenja ugledna književna imena na južnoslavenskom prostoru.

Zasebne leksikografske obrade sevdalinke srazmjerno su novijeg datuma, ali i u starijoj literaturi postoje primjeri usmjeravanja pažnje na teorijsko određenje ove pjesme, najčešće u književnohistorijskim presjecima koji se odnose na južnoslavenske književnosti, kakav je onaj iz pera srpskog književnog historičara Pavla Popovića, koji u Pregledu srpske književnosti iz 1909. godine, u dionici o lirskoj pjesmi, uočava: "Naročito se među tim pesmama ističu tzv. 'sevdaliske pesme', a to su bosanske ljubavne, s puno muhamedanskog elementa, s puno strasti i čežnje, katkad sa nešto duha i osmeha, i koje otkrivaju jedan interesantan život orientalskih trubadura što se vodio valjda krajem 18 veka po Sarajevu i drugde. To je život bogatih ljudi u jednom mirnom vremenu, život mladih i besnih momaka koji su na obalama Miljacke živeli bezbrižno, provodili svo vreme u ljubavi i ašikovanju..." Izrazitije književnohistorijsko i književnoteorijsko određenje sevdalinke od Popovićevog donosi 1911. godine hrvatski književni historičar Dragutin Prohaska u knjizi Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina / Hrvatsko-srpska književnost u Bosni i Hercegovini, Zagreb 1911). Prohaskino razmatranje o ovoj lirskoj vrsti potkrijepljeno je poređenjem jedne ljubavne pjesme iz seoske, zadružne sredine, sa jednom sevdalinkom, na koju se gleda kao na izrazito gradsku tvorevinu.

U trećoj i četvrtoj deceniji 20. stoljeća pojavljuje se u novinama i časopisima, osobito u Sarajevu, čitav niz napisa o

НАРОДНА СРБСКА

ПѢСНАРИЦА,

ИЗДАНА

ВУКОМЪ СТЕФАНОВИЋЕМЪ,

ЧАСТЬ ПРВАГА.

У ВІЕННИ 1815.

У Печатньи Іоанна Шнирера

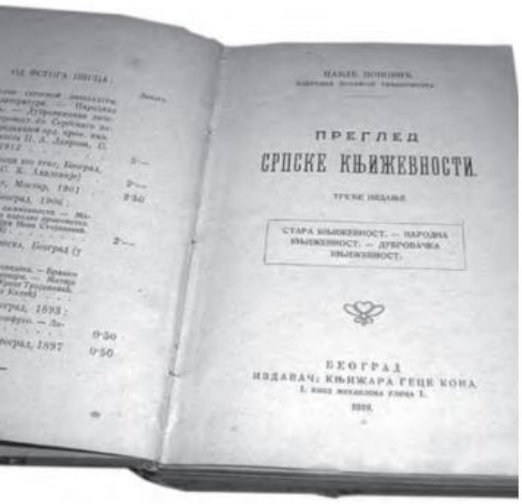
ПРЕГЛЕД

СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ТРЕЋЕ ИЗДАЊЕ

СТАРА КЊИЖЕВНОСТ. — НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ. — ДУБРОВАЧКА КЊИЖЕВНОСТ.

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧ: КЊИЖАРА ГЕЦЕ КОНА

1911.

BILTEN

INSTITUTA ZA PROUČAVANJE FOLKLORA

SARAJEVO

Alija Bejtić: O Miloševićevom proučavanju ravnih pjesama

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF FOLKLORE RESEARCH

SARAJEVO

2

5.56

sevdalinci. Od priloga Hamze Hume Sevdalinke iz 1927. do ogleda Ahmeda Muradbegovića Sevdalinka, pesma feudalne gospode iz 1940. godine nastalo je čak pedesetak napisa o ovoj lirskoj ljubavnoj pjesmi. Neki autori javljali su se i u više navrata. Ovo naglo zanimanje za sevdalinku svakako je znatnim dijelom uzrokovano početkom rada radiostanica, što je nesumnjivo doprinijelo širenju popularnosti ove pjesme. U ovom razdoblju nastaju značajni ogledi o sevdalinci: Sevdalinka na rubu dvaju društvenih sistema Hamze Hume, Sarajevo u sevdalinci Jovana Kršića, O bosanskim sevdalinkama Gerharda Gesemanna, a zatim niz novinarsko-reporterskih napisa Hamida Dizdara i Namika Kulenovića, koji su se bavili pitanjem nastanka nekih poznatih sarajevskih i banjalučkih sevdalinki. Do početka 2. svjetskog rata sa po nekoliko napisa, bez vidljivog književnoteorijskog doprinosa, javili su se još Ivan K. Ostojić, Sait Orahovac, Hasan Kadragić i Dušan Umičević.

Sredinom tridesetih godina 20. stoljeća uslijedilo je življe zanimanje stranaca za sevdalinku. Ova ljubavna pjesma bila je u središtu pažnje češkog muzikologa Ludvíka Kube, u ogledu posvećenom pitanju očitovanja ljubavi u bosanskohercegovačkim narodnim pjesmama: Láska v bosansko-hercegovských písních / Ljubav u bosanskohercegovačkim pjesmama, u knjizi Cesty za slovanskou písní 1885-1929 / Putovanja za slavenskom pjesmom 1885-1929 (Praha 1935). Također, u knjizi njemačkog slaviste Leopolda Karla Goetza o narodnom životu i narodnoj pjesmi kod Hrvata i Srba dotaknuto je pitanje sevdalinke (Volkslied und Volksleben der Kroaten und Serben / Narodna pjesma i narodni život Hrvata i Srba, I-II, Heilderberg 1936-1937). Godine 1937. boravila je u Sarajevu muzikološka ekipa iz Njemačke, sa zadatkom da načini fonografske snimke narodnih pjesama. Ova skupina učenjaka – čijim radom je rukovodio njemački slavist G. Gesemann – posebno zanimanje je pokazala za sevdalinku, koja zauzima značajnu dionicu u snimljenom materijalu. Iste, 1937. godine, u Pragu je izašao iz štampe putopis L. Kube o Bosni i Hercegovini (Čtení o Bosně a Hercegovině / Štivo o Bosni i Hercegovini), u kojem je ovaj znameniti sakupljač i proučavalac narodnih pjesama slavenskih naroda ponovno pisao o sevdalinkama. Godinu dana kasnije, Francuz René Pelletier objavio je antologiju narodne ljubavne lirike: 63 pjesme, preuzete iz rukopisnih i štampanih zbirki sa bosanskohercegovačkog prostora, prepjevane su na francuski jezik, a među njima našao se znatan broj sevdalinki (La chanson d' amour à Sarajevo / Ljubavna pjesma u Sarajevu, Besançon 1938). Ovo nije ostao usamljen primjer prevođenja ovih pjesama na neki strani jezik: jednu sevdalinku prepjevao je na njemački D. Prohaska u spominjanom prijegledu hrvatske i srpske književnosti, niz ovih pjesama prepjevao je na češki L. Kuba, a među 300 pjesama iz repertoara pljevaljskog pjevača Hamdije Šahinpašića – u zbirci koja je dvojezično, na bosanskom i ruskom, objavljena u Moskvi 1967. godine – najviše je sevdalinki (Miodrag A. Vasiljević, Jugoslovenske narodne pesme iz Sandžaka. Po pevanju Hamdije Šahinpašića iz Pljevalja, Moskva 1967).

U razdoblju nakon završetka 2. svjetskog rata nastao je čitav niz priloga koji su doprinijeli izrazitijem teorijskom određenju sevdalinke. Kulturni historičar Alija Bejtić je u opsežnoj radnji tragao za povijesnim identitetom junaka opjevanih u dvadesetak, pretežno sarajevskih sevdalinki i ispitivao okolnosti nastanka pjesama, pozivajući se na arhivske izvore osmanskog razdoblja (Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama, Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo 1953); muzikolog Vlado Milošević objavio je studiju o sevdalinci kao zasebnu knjigu (Sevdalinka, Banjaluka 1964), koja je značajna i za književnoteorijsko određenje ove pjesme, koje će na obuhvatan način ponuditi Muhsin Rizvić u svome Ogledu o sevdalinci (Izraz, 13/1969, 11, str. 454-466). Konačno, njemački slavist Wolfgang Eschker odbranio je 1969. godine doktorsku disertaciju o funkciji jezičkih figura u usmenom prenošenju sevdalinki, koja je nakon toga objavljena i kao zasebna knjiga (Untersuchungen zur Improvisation und Tradierung der Sevdalinka an Hand der sprachlichen Figuren / Istraživanje improvizacije i tradicije sevdalinke na primjerima jezičkih figura, München 1971). Odnos sevdalinke i balade, kao graničnih usmenoknjiževnih oblika, razmatran je u jednom poglavlju knjige Hatidže Krnjević, Usmene balade Bosne i

Hercegovine (Sarajevo 1973), a ista autorica se akademski usredsređeno pozabavila književnoteorijskim određenjem ove pjesme u ogledu O poetskoj prirodi sevdalinke (u zborniku Uporedna istraživanja Instituta za književnost i umetnost, Beograd 1976).

Različiti izbori sevdalinki – koji su nastajali u razdoblju dužem od jednog stoljeća – također su doprinijeli teorijskom određenju ove lirske narodne pjesme. Najraniji takav odabir, pod naslovom Hercegovke i Bosanke. Sto najradije pjevanih ženskih pjesama, sačinio je i u Sarajevu 1888. godine objavio Ivan Zovko, hrvatski učitelj u Bosni, iza kojeg je u rukopisu ostala još i obimna, četverotomna zbirka, u kojoj je zabilježeno 1.000 pjesama (pretežno lirskih, uz nešto balada i romansi), iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine. Najraniji izbor u kojem je ova pjesma već u naslovu označena terminom koji će se tih godina početi odsudno ustaljivati u literaturi, načinio je srpski književnik Janko Veselinović, koji je 1895. godine u Beogradu objavio omanju antologiju (85 pjesama), pod naslovom Sevdalinke. Narodne biser-pesme za pevanje. Početkom 20. stoljeća i u razdoblju između dva svjetska rata Mihajlo Milanović, vlasnik knjižare i papirnice u Sarajevu, koji je djelovao i pod pseudonimom Abdul Hak, objavio je dva izbora ovih pjesama sa znakovitim razlikama u nacionalnoj nominaciji donesene usmenoknjiževne građe (prvi: Muslimanske sevdalinke. Narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1906; drugi: Odabrane srpske narodne pjesme, "sevdahlinke", ljubavne ašiklije, Sarajevo 1920). U razdoblju nakon izbijanja 2. svjetskog rata kulturni historičar, novinar i književnik Hamid Dizdar objavio je u Sarajevu zbirku koja je i naslovom i odabirom pjesama podrazumijevala usmjerenje na sevdalinku (Sevdalinke. Izbor iz bosansko-hercegovačke narodne lirike, Sarajevo 1944). Isto se može primijetiti i za zbirku koju je četvrt stoljeća kasnije priredio i u Sarajevu objavio književnik Sait Orahovac (Sevdalinke, balade i romanse Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1968). Zajednička slabost ovih zbirki-izbora – od Milanovića do Orahovca – jeste odsustvo kritičkog odnosa u njihovom sastavljanju: preuzimanje pjesama bez navođenja izvora, uz nerijetke primjere nedopustivih redaktorskih zahvata na tekstovima pjesama.

Od kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća do danas nastalo je nekoliko izbora sevdalinki u kojima su uglavnom prevladane slabosti sastavljača o kojima je bilo riječi. Najraniji od njih predstavljao je najstrožiji izbor s obzirom na broj pjesama (101 sevdalinka. Odabrao i priredio Munib Maglajlić, Mostar 1978) i ukupno uzevši riječ je o bibliofilskom, divot-izdanju (izbor je likovno obogaćen crtežima Safeta Zeca, čije ulje je i na koricama antologije); petnaestak godina kasnije Muhamed Žero iz Sarajeva načinio je jedan znatno širi izbor (Sevdah Bošnjaka. 430 sevdalinki sa notnim zapisima, Sarajevo 1995), povučen željom da za naraštaje koji dolaze sačuva i napjeve ovih pjesama, koji su se dotada našli zabilježeni jedino u obimnim zbirkama Ludvíka Kube (Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984) i Vlade Miloševića (Bosanske narodne pjesme, I-IV, Banjaluka 1954-1964). Najmlađi od izbora sevdalinki koji zavrjeđuju pažnju zaustavio se na broju od 200 pjesama, a načinio ga je (i predgovor Odjek naših duša napisao) književnik, publicist i kulturni historičar Ivan Lovrenović: Za gradom jabuka. 200 najljepših sevdalinki (Sarajevo 2004), koji, nažalost, nije čitaocima antologije ponudio podatke o korištenim izvorima. Izbori koje su sastavili Omer Pobrić (99 sevdalinki... i poneka pjesma, Sarajevo 1992) i Zijad Fuka (101 sevdalinka, Zagreb 2005) ponovili su slabosti o kojima je bilo riječi povodom zbirki-izbora koje su načinili M. Milanović, H. Dizdar i S. Orahovac, a korisna strana su im notni zapisi i očekivati je da su vjerodostojni, budući da su sastavljači izbora vrsni harmonikaši. Na kraju, zbornik pjesama pod naslovom Najbolje sevdalinke (Tuzla 2006) najobimnija je u nizu od nekoliko knjiga ove vrste koje je priredio Vehid Gunić (Meraklije, Sarajevo 1993; Sevdalinke o gradovima, Bihać 1997; Sarajevo divno mjesto, Sarajevo 1999; Sevdalinke, I-II, Jelah 2003). U većem obimu nego u prethodnim Gunićevim knjigama vezanim za sevdalinku, osim samih tekstova, u knjizi Najbolje sevdalinke donesene su priče o pjesmama, podaci o pjevačima i oblicima muzičke pratnje, memoarska i reporterska svjedočenja o životu pjesme i pjevača i slično. Zajednička osobina svih

LUDVIK KUBA

PJESME I NAPJEVI IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Drugo izdanje pripremio, dopunio neobjavljenim pjesmama i dodao indekse
CVJETKO RIHTMAN
uz saradnju
Ljube Simić, Miroslave Fulanović-Šošić i Dunje Rihtman-Šotrić

„SVJETLOST", OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST SARAJEVO 1984.

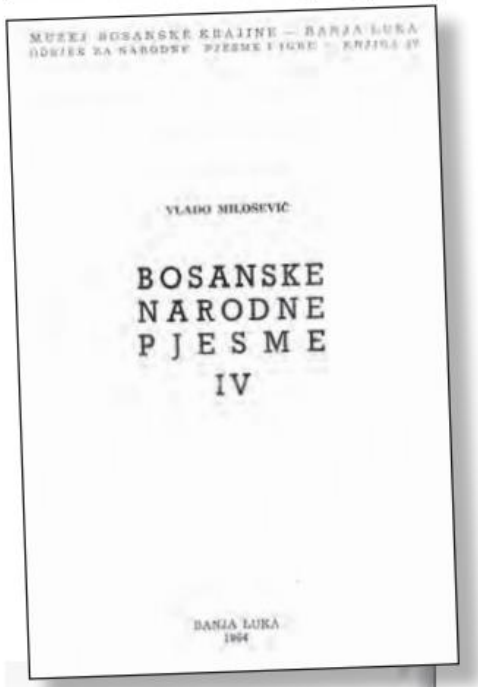
MUZEJ BOSANSKE KRAJINE — BANJA LUKA
ODSJEK ZA NARODNE PJESME I IGRE — KNJIGA IV

VLADO MILOSEVIĆ

BOSANSKE NARODNE PJESME IV

BANJA LUKA 1964

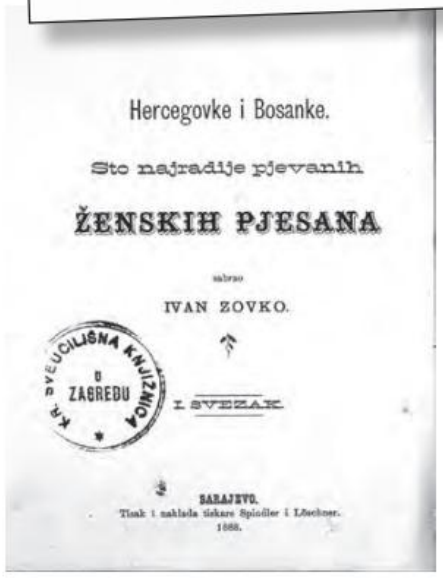
Hercegovke i Bosanke.

Sto najradije pjevanih

ŽENSKIH PJESANA

sabrao

IVAN ZOVKO.

I. SVEZAK.

SARAJEVO.
Tisak i naklada tiskare Spiedler i Löschner.
1888.

pobrojanih Gunićevih knjiga je otvorenost za sve vrste obavijesti i podataka vezanih za sevdalinku, na jednoj, te neumjerenost u pohvalama i pomanjkanje kritičke svijesti i mjere, na drugoj strani.

Obimna literatura te izbori o kojima je u kritičkom presjeku bilo riječi bili su osnova za leksikografsku obradu ove pjesme, koja je ostvarena u nekoliko primjera. Najraniji se nalazi u 5. svesci opće Enciklopedije Leksikografskog zavoda (Zagreb 1969, str. 689), a glasi: "Sevdalinka, ljubavna pjesma. Bos.-herc. sevdalinke su musl. nar. gradske pjesme; podrijetlo im treba tražiti u našoj nar. pjesmi i islamsko-orijentalnoj muzici. Obilno koloriranje, bujna melizmatika, slobodan ritam i dinamički kontrasti dopuštaju da dođe do izražaja ljepota glasa i intenzitet proživljavanja. Zbog svoje lirske profinjenosti i ljepote melodija mnoge su sevdalinke postale popularne i izvan kraja u kome su nastale." U sasvim jezgrovitom obliku, na tragu predočene, našla se natuknica o sevdalinci i u općem, jednotomnom leksikonu iste leksikografske kuće, nekoliko godina kasnije (Leksikon JLZ, Zagreb 1974, str. 886).

Konačno, u prvim književnim leksikonima nastalim na štokavskom jezičkom području osamdesetih godina 20. stoljeća, sevdalinka je dobila zasluženu i odgovarajuću pažnju. U leksikonu Narodna književnost (Beograd 1984, str. 230) Radmile Pešić i Nade Milošević-Đorđević, natuknicu o ovoj pjesmi potpisuje potonja autorica. U Rečniku književnih termina (Beograd 1985, str. 715-716) sevdalinku je obradila Hatidža Krnjević. Zajedničko ovim obradama jeste da više istrajavaju na objašnjavanju osobenih poetičkih crta, nego na prikazu općih književnoteorijskih odlika ove ljubavne pjesme; drugim riječima, više je govoreno o osobenostima nego o osobinama, pa su neke važne odlike (kao što su lokalna obilježja) ostale nepredstavljene. Nesumnjiva razlikovna crta ove pjesme u odnosu na usmenu ljubavnu liriku drugih naroda na južnoslavenskom prostoru, tj. izrazitije usredsređenje na svekolika ljubavna događanja, unutar lirskog subjekta i u njegovoj okolini – koju je M. Rizvić pronicljivo i duhovito sažeo u opasku da sevdalinka nije samo pjesma o ljubavi, nego da je to pjesma o sevdahu – općenito je u literaturi izbila u prvi plan, vjerovatno zbog svoje zamamne privlačnosti. U prikazu N. Milošević-Đorđević, s tim u vezi se kaže kako je ova pjesma "nikla u nepoznatim pesničkim dušama koje boluju od 'neshvatljivog bola'". Ovu razlikovnu crtu kao temeljnu još je izrazitije istakla u svojoj natuknici H. Krnjević, koja primjećuje: "...Suštinu s./evdalinke/ čini jedno specifično osećanje ljubavi kao neizlečivog bola, karasevdaha i derta, strasnih očitovanja neizrecive tajne ljubavi na granici beznađa..." U literaturi o sevdalinci općenito isticanje karasevdaha i derta kao bitnih odrednica u objašnjenju ove usmene lirske tvorevine nastalo je pod uticajem sociološkim i psihološkim pristupa, u kojima je ozračje u vezi sa ukupnim dešavanjima u bosanskom, i još bliže bošnjačkom društvu između dva svjetska rata pogodovalo još izrazitijoj kafanskoj promociji ove pjesme od one koja je započela sa austrougarskim razdobljem, pjesme koja je već imala zahuktali nastup u programima radio-stanica i u produkciji diskografskih kuća. Dodatno i paradoksalno, na teorijsko određenje sevdalinke općenito uticala je kafanska pjesma nastala po uzoru na ovu usmenoknjiževnu tvorevinu, čijem su ugođaju – u znaku osjećanja derta i karasevdaha – itekako doprinosili žal za prošlim vremenima i prizivanje prohujalih dana, pri čemu je klijentela bosanskih i srbijanskih gostiona između dva svjetska rata često na dnu čašice nalazila "neshvatljivi bol", o kojem piše N. Milošević-Đorđević, ili "neizlečivi bol, karasevdah i dert", o kojima piše H. Krnjević. Utemeljeno je povodom ove poetičke odlike sevdalinke prizivana južnosrbijanska ljubavna pjesma, također natopljena ovom "neshvatljivom i neizlječivom boli", te neizostavno Bora Stanković, sa mutnim i strasnim talogom "nečiste krvi", o čemu je tada, a i nakon završetka 2. svjetskog rata najopširnije pisao Ljudevit Dvorniković, te još neki autori. U razmatranim odrednicama, posve na tragu literature o ovoj pjesmi, pretjerano je isticana sjetna, melanholična nit, nauštrb one po kojoj je sevdalinka itekako pjesma ljubavne radosti i ushićenja, a ne samo čežnjive boli zbog neostvarene ili neuzvraćene ljubavi.

U literaturi o sevdalinci, u dionicama u kojima se težilo književnoteorijskom određenju ove pjesme, jednodušno je isticano da je riječ o izrazito gradskoj pjesmi. Postoji također neupitna saglasnost u ocjeni da su za osjećajnost pjesnika sevdalinke i doživljaj života i svijeta bitne promjene u kulturi življenja koje u Bosnu donijelo širenje islama na ove prostore te da je svekoliki život bosanskomuslimanske gradske sredine bio od presudne važnosti za nastanak ove pjesme. Tek u novije vrijeme je u nekim krutim etnonacionalnim pristupima zaoštreno "pitanje vlasništva" ove pjesme na način kojim je zapravo osporavano njeno nesumnjivo bosanstvo, koje nije upitno ni kod bosanske kuće, ni kod bosanskog jezika. Na ovo pitanje jezgrovit odgovor dao je Ivan Lovrenović u uvodnom tekstu za njegovu antologiju, naslovljenom (Odjek naše duše), prema članku stiha pjesme Sevdalinka Antuna Branka Šimića: "Po nastanku sevdalinka je pjesma urbane bosanske sredine, nastala u otomanskome razdoblju u ekonomski i materijalno stabilnijem trgovačko-zanatlijskom miljeu. Taj milje dominantno jest bio islamsko-orijentalni, i ova pjesma pretežno se prepoznaje kao izraz muslimanske životne sredine i kulture. To tumačenje,

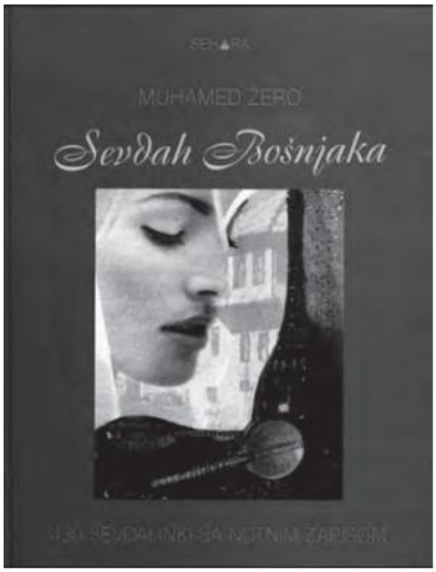

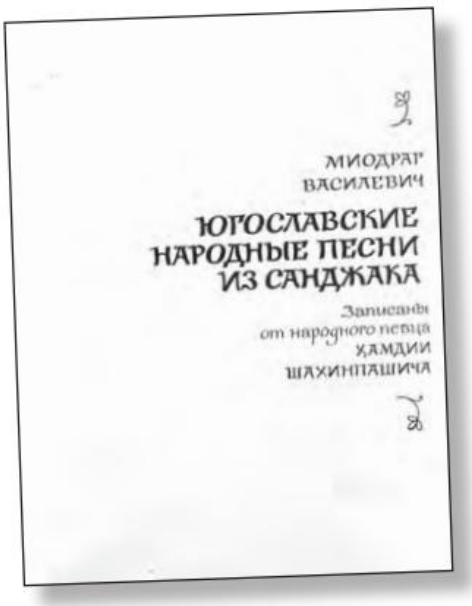

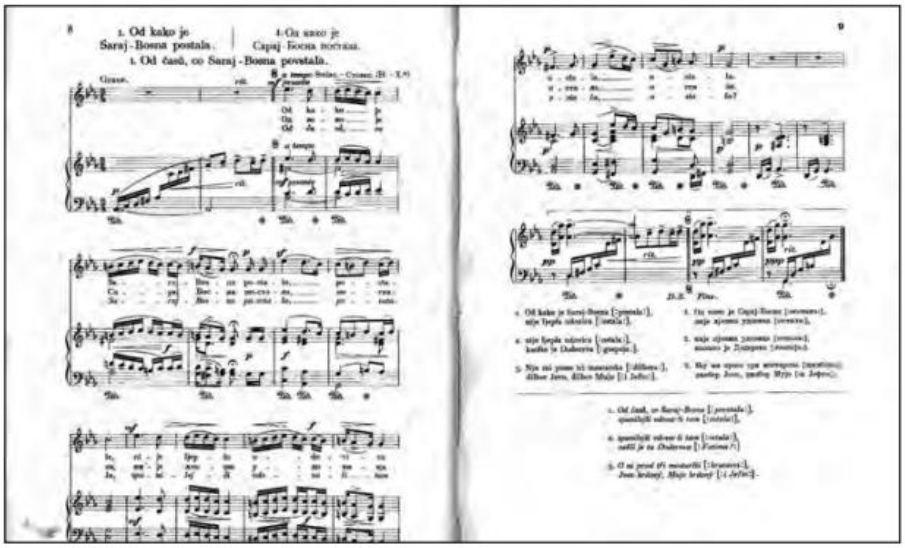

međutim, gubi na uvjerljivosti onda kada se etnički apsolutizira. Naime, u izgradnji cjelovite socijalne i kulturne fizionomije većine gradova i manjih gradskih naselja sudjelovali su, osim muslimansko-bošnjačkoga, i drugi etničko-kulturni elementi (katoličko-hrvatski, pravoslavno-srpski, sefardsko-židovski, romski...). Tako su sudjelovali i u nastanku, a pogotovo u prakticiranju bosanske lirske pjesme..." U oblikovanju sevdalinke, u dugom nizu godina i decenija, učestvovale su – srazmjerno prisustvu u gradskom stanovništvu tokom osmanskog i austrougarskog razdoblja – sve bosanskohercegovačke etničko-kulturne sastavnice, na isti način na koji su sudjelovale i u oblikovanju bosanske kuće, simbola grada novog ustroja, nastalog poslije uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni, koji čini pozornicu dešavanja u velikom broju ovih pjesama sa lokalnim obilježjima. U tom smislu, neupitna postavka koja proističe iz svekolike literature o ovoj pjesmi glasi: Sevdalinka je bosanska ljubavna pjesma, pri čemu odrednica bosanska obuhvata u sebi i pokriva i hercegovačku, i sandžačku sastavnicu u ovoj ljubavnoj pjesmi. Na kraju, leksikografska odrednica o sevdalinci mogla bi u sažetom obliku glasiti, kako slijedi:

sevdalinka – 1. ljubavna narodna pjesma nastala, kao muzičko-poetska, vjerodostojno folklorna tradicijska tvorevina, u gradskim sredinama Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka, uobličenim prodorom istočnjačke kulture življenja i usmeno prenošena vjerovatno već od sredine 16. stoljeća. Pjevana jednoglasno i višeglasno, pretežno tzv. poravnim napjevom, spjevana najčešće epskim desetercem, zatim simetričnim i nesimetričnim osmercem i trinaestercem, kao manje učestalim, te simetričnim dvanaestercem i četrnaestercem, kao sasvim rijetkim oblicima stiha, sa obiljem varijacija usklika i pripjeva, kao ukrasnim muzičkim dodacima, i bez naglašene strofičnosti, bez pratnje i uz pratnju muzičkih instrumenata (u ranijem razdoblju saza, a kasnije harmonike i violine, posebno u kafanskim izvođenjima). Izrazito usredsređena na ljubavna dešavanja u životu pojedinca, pjesma i ljubavne radosti, i ljubavne boli podjednako upečatljivo, ponekad sa naglašenom čulnošću u izrazu, sevdalinka je u brojnim primjerima opjevala ljubavne zgode koje su se odigrale u sarajevskoj, banjalučkoj, mostarskoj, pljevaljskoj i drugim gradskim sredinama bosanskohercegovačkim i sandžačkim, i zapamtila djevojke i mladiće, vedre ili tužne junake opjevanih zbivanja ili pojedince čuvene zbog svoje ljepote, držanja ili gizdavosti, kojima se iz pjesme saznaje ne samo ime i prezime te nadimak od milja, nego i dijelovi grada ("kućna adresa") u kojima su živjeli; 2. pjesma nastala po uzoru na sevdalinku; a) u austrougarskom razdoblju – pjesme uobličene tako što su nepoznati pojedinci "iz naroda" davali stihovima poznatih pjesnika (S. Bašagić, O. A. Đikić, A. Šantić i dr.) "ruho napjeva", nakon čega su ovakve tvorevine ulazile u usmeni opticaj i doživljavale sitnije promjene. b) u razdoblju između dva svjetska rata – ljubavna pjesma tekstom i napjevom također u duhu sevdalinke kao folklorne tvorevine, tek sporadično poznatih autora, njegovana u ambijentu međuratnih kafana i gostiona, u kojima su njihovu klijentelu zabavljali pjevačice i pjevači, praćeni različitim instrumentalnim sastavima, čiji je repertoar bio mješovit: i stare pjesme, vjerodostojno muzičko-poetske folklorne tvorevine, i nove pjesme, poznatih i nepoznatih pjesnika, na tragu sevdalinke. Tekstovi i napjevi ovih pjesama – osim posredstvom gramofonskih ploča – postaju šire poznati zahvaljujući učešću njihovih izvođača u programima radiostanica, koje tih godina započinju svoj rad, kao i fiksiranjem njihovih tekstova, zajedno sa notnim zapisima njihovih napjeva, u prigodnim albumima i pjesmaricama. c) u razdoblju nakon završetka 2. svjetskog rata – ljubavna pjesma uobličena na tragu folklornog pjesničkog nasljeđa, ali i na vezi sa pjevanjem koje je na istom prostoru i na sličnim osnovama nastajalo tokom austrougarskog i u razdoblju između dva svjetska rata. Njihovi nosioci – novi pjevački prvaci sevdalinke i sevdaha, što je u estradnoj upotrebi skraja 20. i početka 21. stoljeća kao sinonim za sevdalinku, u širokom spektru značenja koja pokriva ovaj termin – bili su poznati i omiljeni pjevači i pjevačice narodnih pjesama. Širenju ove pjesme – poznate i kao "novokomponovana" – značajno su doprinijeli, ne samo uspostavljene diskografske kuće te radio i televizijske stanice sa svojim odgovarajućim programima, nego i za tu svrhu posebno organizirani festivali.

Literatura

Hamza Humo, Sevdalinka na rubu dvaju društvenih sistema, Pravda, 30/1934, 10.483-10.485, 25, 6-9. januara;

Gerhard Gesemann, O bosanskim sevdalinkama, Prosveta, 21/1937, 10/12, 682-687; Jovan Kršić, Bosanska sevdalinka, Žena danas, 1/1938, 24, 4-5;

Alija Bejtić, Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama, Bilten Instituta za proučavanje folklora Sarajevo, 2/1953, 387-405; 3/1955, 105-124;

Vlado Milošević, Sevdalinka, Banja Luka, 1964;

Muhsin Rizvić, Ogled o sevdalinci, Izraz, 13/1969, 11, 454-466; Wolfgang Eschker, Untersuchungen zur Improvisation und Tradierung der Sevdalinka an Hand der sprachlichen Figuren, München, 1971;

Hatidža Krnjević, O poetskoj prirodi sevdalinke, u zborniku Uporedna istraživanja Instituta za književnost i umetnost, Beograd, 1976, 73-87;

Munib Maglajlić, Odnos pjesme i zbilje u sevdalinci, u knjizi Od zbilje do pjesme. Ogledi o usmenom pjesništvu, Banjaluka 1983, 37-69;

Ivan Lovrenović, Odjek naše duše, predgovor antologiji Za gradom jabuka. 200 najljepših sevdalinki, Sarajevo, 2004, 5-11;

Selma Fazlić, Suton i noć kao posebna dimenzija sevdalinke, Novi izraz, 42, 127-132.

Zagonetko, gdje ti je kraj

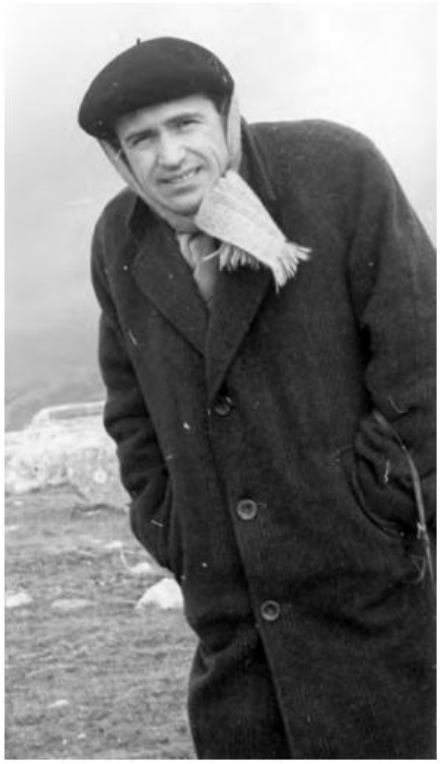

Promatranja s ovolike udaljenosti od svoga doma tiho mi sugeriraju da nisam pošao tražiti pouke nego samo svjetlosti u refleksijama velikih smrti i velikih ukopišta. Na ovom dugom putu mnogi umnici su mi kazivali da oni što se često prisjećaju smrti moralniji su i bolje vode svoj život

Piše: Nusret Idrizović

U petom broju sovjetskog časopisa "Iskustvo (Umjetnost)" Azerbajdžanac Rasim Efendi objavio je esejistički intoniran članak pod naslovom "Nepoznati spomenici srednjovjekovne umjetnosti Azerbajdžana".

Zašto spominjemo peti broj časopisa "Iskustvo" i izuzetno zanimljiv članak-esej Rasima Efendija?

Prije svega i nadasve zato što u objavljenim fotosima prepoznajemo stećke, a u komentaru Rasima Efendije frapantnu simboličku sličnost likovnih predstava.

Ne radi se o plagijatu, neće nitko nikoga optužiti za krađu, krađe nema, riječ je samo o tome da stećci nisu nikakva ostrvski samonikla i izdvojena grobna umjetnost. Nadam se da oni ne pate od kompleksa veličine, uvjeren sam da ih nikakva paralela ili usporedba neće zbuniti ili poniziti, oni sami znaju što su, koje vrijeme i koga predstavljaju, tko ih je utemeljio da kao stražari bdiju nad ruševinama nekadašnjih tjelesa, sve oni znaju, beskonačnost je mjera njihove strpljivosti, njihova nada je čedna i beskrajna, neprihvatljiva su im razna svojatanja.

Kako im je mjera vječnost, ne pristaju na valorizaciju izazvanu potrebom trenutka.

Ali, da pogledamo što nam saopćava Rasim Efendi?

Azerbajdžanski nadgrobnici otkriveni su u vrijeme rekognosciranja jugozapadnog područja tek prije nekoliko godina. Stručnjaci su im vrijeme nastanka označili ovako: oni stariji potječu iz 16., a oni mlađi iz 17. stoljeća. Imaju oblik sanduka (Efendi veli: sarkofaga!) i različiti su po veličini.

"Oni su zanimljivi stoga jer imaju unikatnu karakteristiku budući da su nadgrobni spomenici s tematsko-sižejnim kompozicijama veoma rijetka pojava ne samo za Azerbajdžan nego i za druge zemlje s područja tzv. islamskog Istoka", tako veli Efendi, označujući time temeljno jedinstvo između nadgrobnika svoje zemlje i naših stećaka upravo u iznošenju tematsko-sižejnih karakteristika. Prilično je duga niska zajedničkih simbola, likovnih predstava, tretmana kamene površine. Čak i epitafi imaju stanovitu sadržajnu sličnost, osim što je tamošnji stih ispisivan arabicom, a na stećku - bosančicom. Junaštvo je na cijeni i na azerbajdžanskom nadgrobniku, kao i na stećku. Pokojnika prikazuju na konju, a opremljen je lukom, mačem, sabljom itd. Prizori lova su toliko slični, da ih je jedva moguće razlikovati. Junaštvo na bojnom polju, junaštvo u igri, na turniru, junaštvo u lovu - sve je to oblik utvrđivanja smisla života. "Junačko-estetski ideal zbližava se s društvenim idealom epohe", piše Efendi. I dodaje: "Junačko se spoznaje kao norma života, kao osnovno dragocjeno načelo odnosa prema stvarnosti, a s njim je povezan ideal junaka i ideal muškarca".

U suštini, kao i na stećcima, to je pripovjedno kiparstvo ili klesarstvo. Svaka strana spomenika ima svoju fabulu, fabule se međusobno povezuju i prožimaju, svaka je dio cjeline, a sve zajedno sačinjavaju svojevrsnu priču, poemu, ili traktat o životu i smrti.

"Ako likovne predstave s ovih nadgrobnika ne gledamo izolirano, nego u vezi sa svim oblicima umjetnosti i umjetničkog zanatstva Azerbajdžana različitih epoha, možemo konstatirati ne samo bliskost, ponovljivost odjelitih etnografskih momenata nego i identičnost tema,

sižea i kompozicija koje nalazimo u minijaturnom slikarstvu 16. i 17. stoljeća", tako Efendi zaključuje na drugom mjestu. Autor, potom, istražuje simboliku likovnih motiva na nadgrobnicima, pa je uvelike nalazi i u drugim umjetnostima svoje zemlje. Međutim, među likovnim predstavama nadgrobnika nalazi i takve motive koji nisu našli svoj odraz u službenoj umjetnosti koja je vladala u gradovima: ples šamana, lik zaštitnice djece Umaj, predstava ptica i životinja koje se javljaju kao totemi plemena grupe turskih jezika.

Njemu vjerojatno nepoznatim nadgrobnicima tzv. stećcima Efendi se najviše približava u onom dijelu svoga eseja kada opravdano tvrdi da motivi plesa, zaštitnika, ptica i drugih životinja na nadgrobnim spomenicima njegove zemlje svjedoče o davnim vezama umjetnosti Azerbajdžana s umjetnošću drugih naroda, "a također i o tome da su se u umjetnosti Azerbajdžana još dugo čuvali raznovrsni sižei nespojivi s dogmama islama".

Azerbajdžanski nadgrobnici se, nadalje, približavaju stećcima - analogiju ne treba bukvalno shvatiti - kada Efendi veli da "usporedni materijali pisanog karaktera pokazuju religiozno ritualnu karakteristiku ovih predstava povezujući ih s likovima drevnih služitelja religije - šamanima". (Onima koji likovne predstave na stećcima još uvijek tumače bogomilskim dualizmom, neomanihejstvom, pavlićanstvom i drugim misaonim sustavima istočnjačke mistike, metempsihoze, ezoterije, čarobnjaštva, uzdržljivosti itd. taj podatak može biti izuzetno drag, mada ne znam koliko i dragocjen).

Stanovitu vezu sa stećcima Efendi nesvjesno otkriva i kada kaže: "U ornamentalnoj opremi nadgrobnika a također u ovim polukružnim lukovima koji počivaju na masivnim stupovima s pravokutnim kapitelima uočava se bliskost sa spomenicima Armenije". (Razumije se, podatak ima značenja samo ako se stećkovska simbolika tumači bogomilskom ezoterijom).

Paklena izvorišta su Zakavkaska mjesta Balahani, Sabunči, Bibi-Ejbat. To su metropole ognja. Kao što je nemoguće izbrojiti večernje vatre na bistrom nebu, nemoguće je spoznati izvorišta sitnih plamenova ove zemlje, a ni sagledati silna vodena ognjišta u kojima ognju i ribe ispjevavaju poeme

Upoznajući nas s tim da je stari kovač njegove zemlje težio grafičkoj plošnosti - figure su raspoređene u jednoj plohi u anfasu bez bilo kojih rakursa i profila - Efendi zaključuje da su nadgrobni spomenici s reljefnim tematsko-sižejnim kompozicijama interesantni ne samo kao spomenici umjetnosti nego i kao obrasci epigrafike.

Tko iole poznaje razvojni put našeg VIČNOG DOMA i ikonografiju njegovu, ustanovit će veliku bliskost i sličnost sa spomenicima o kojima piše Rasim Efendi.

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

Rasimu Efendiu zahvalnost i pozdrav, a nama radosno zadovoljstvo...

Samo što ne kličem: nismo li dijelovi jednog kozmosa, jedne iste majčice zemlje, jedne iste vode što vječno putuje u nama i oko nas, oplođuje nas i hrani, daje nam smisao kretanja, i nismo li dijelovi jednog istog ognja, jednog istog kamena...

Pokojnici različitih meridijana, čini se, imaju običaj ispovijedati se na sličan način. I svi su zaljubljeni u svoje mramore. I svi umiju biti zahvalni, zabrinuti, raspjevani, gnjevni, ponosni, čak i zajedljivi.

Hej, okreni se
Ja sam u vječnosti
Ti privremeno

Tako uzvikuje pokojnik Azerbajdžana, a bosanski, hercegovački, dalmatinski... pokojnik iz približno istog vremena sa svog sanduka koji arhitektonski potpuno odgovara onome s obale Kaspijskog mora u vremensku jeku ubacuje isti uzdah ispisan bosančicom:

Ja sam bil kako vi este
A vi ćete biti kakov esam ja

Isti odnos prema prolaznosti. Isti žal. Tuga. Sličan način iskazivanja životnih istina. Pokojnici govore u prvom licu, svatko na svoj način. Nekropole imaju uspjelije i manje uspjele pjesnike. Put do pokojnikovog stiha je hrabro isticanje istine. Pokojnik može promašiti u ritmu ili sroku, ali kad je u pitanju istina, na koju je izuzetno ponosan, promašaja ne smije biti. Jer on, pokojnik, već je na putu istine. Treba samo strpljivo sačekati da prođe vrijeme, a onda odredište dolazi kao nagrada za istinu i za strpljenje. / Od pokojnika strpljivijeg čovjeka nema/.

Da vidimo što nam poručuju azerbajdžanski nadgrobnici iz Gubistana, Uruda, Kirovabalda, Mingečaura, Kazaha, Šemaha, Kelbadžara itd. Kao što je u Bosni ispisivana jedna književnost arapskim pismom na domaćem jeziku - na azerbajdžanskom nadgrobniku pismo je arapsko a jezik domaći. Nitko se ne zaklinje da na tamošnjim nadgrobnicima nema kur'anskih ajeta /stihova/, kao što se nitko ne zaklinje da tzv. alhamijado književnost nije rasla pod prilično zamjetljivim utjecajem perzijske, arapske i turske književnosti.

Da vidimo, dakle, kako se ispovijeda azerbajdžanski rahmetlija kojemu je ime Abdulkadir, Abdulvehab, Avdurezak, ili nekako drugačije, ili Amina, ili Abdulmedžida ili...

Onaj tko ima mnogo imutka, ima mnogo neprijatelja, a onaj tko ima nešto znanja svakim danom ima sve više prijatelja koji jedva čekaju da ga odano pokriju zemljom.

Kad te, prolazniče, upropasti vlastita obitelj, ne može ti pomoći ni najblagonakloniji komšiluk.

Bio sam bogat i bez bogatstva, moćan bez moći, zdrav čak i bez zdravlja...

Imao sam samo jednu ženu, mada sam se, na žalost, ženio pet puta. Moje su žene tako htjele. Najvoljenija zada mi, smrtniku, smrtni udarac.

Mi svi, vjernici i nevjernici, živimo jednu te istu neizmjernost, samo što je neizmjernost jednih prisutnost, a drugih - odsutnost.

Kad je sve izgubljeno, i smrtna radost izgleda gorka.

Ne budi rob nikome, kad su te već stvorili slobodnim.

Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu

Prolazniče, živi kako znaš i umiješ: kad umreš, bit ćeš napušten i zaboravljen.

Ubila me snomorica, ljubav tajena, ljubav-život, ljubav-nož, ljubav-smrt.

Blago onome tko je stvoren za zlo! - uzvikuje nepoznati pokojnik - ali dvaput teško onome tko pita zašto i kako? Na svoju nesreću, upitah: zašto, i bijah kažnjen. Moram dugo ležati da Svedržitelj presudi u moju korist.

Tinta mudraca, rekoše mi nekad tako, dragocjenija je od krvi mučenika, pa me oružnici preklaše.

Kako ste sretni, vi koji bezbrižno prolazite pokraj nas, blago vama! Niste izloženi ogovaranju, neprijateljstvu i međusobnim zadjevicama!

Da sam bio pametan, nikad umro ne bih.

Traži pomoć od vesela lica, a prođi se kobna i smrknuta.

Imutak sa sobom donosi škrtost i srčanu bezobzirnost, a znanje prosvjetljuje i omekšava svačije srce.

Živi i mrtvi uzajamno ulijevaju strah jedni drugima.

Vrati posuđeno, ne osvećuj se sam, poštuj starije!

Tražiš li život bez bolesti, razočaranja, straha, žalosti, bolova, starosti, smrti - zamoli majku da te ne rađa.

Voljeti život, a plašiti se smrti, zar je i to moguće?

Da, u svijetu zagrobnika, čini se, sve je moguće. Pokojnici raznih krajeva sa svojim nasljednicima korespondiraju na različite načine. Svima je imanentno eksponiranje gorko obojenog strahovitog iskustva. Zamjetljiva je i poruka, a kadikad i poruga. Uveličavanje, umanjivanje, obezvređivanje, uznosno veličanje, što se poetike tiče: isti način

Aktualni saborski zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, Nedžad Hodžić, kao da je zaboravio da su ga kao manjinskog zastupnika izabrali Bošnjaci svih ideoloških orijentacija, a ne samo lijeve. Nadalje, ako je stvarno ljevičar, koji je to "lijevi" zakon ili inicijativu Hodžić u dosadašnjem mandatu predložio? Čime se to on legitimira kao ljevičar? Glasanjem za sve prijedloge vlade koja se samo nominalno može nazivati lijevim centrom lijevo se političko opredijeljenje ne pokazuje

kompariranja, čak i hvalisanje, šeretsko nadmudrivanje na nivou život-smrt, a prije svega i nadasve - epitafsko, gnomsko, sažeto kazivanje o prolaznosti.

Zlopatiti se na putu, sebe dovoditi u različita iskušenja, svakodnevno mijenjati konačišta, običaje, klimu, gubiti se u nenađenim svjetovima, i to samo zato da bi vidio tamošnje nadgrobnike, čemu to? Tamo gdje očekuješ ljubav, završetak te čeka.

Nema jadnijeg, nesretnijeg, tužnijeg bića od zastarjela idola

Mom znancu nikako nije jasno: kako se netko može odlučiti na put u daleki Azerbajdžan, a sve radi promatranja poobaranih, starih nadgrobnika, ukoliko ih tamo uopće i ima. Rojevi poskočnih riječi izmjenjuju se kao jata nemirnih ptica. Novopečeni doktor nauka uvjerava me sasvim ozbiljno da su nadgrobnici veliki grešnici. Tih grešnika u Azerbajdžanu, zemlji pomiriteljne sudbine, misli on, svakako - nema. Nema i nema. Uzaludno ih je tražiti. Vino, hazardna igra, skupocjeni nadgrobnici i gatanje su gnjusno djelo Demona.

- Ali naši preci vjerovahu da nadgrobnik i na njemu Sunce ili zmija znači – Zbogom đavole.

- Njih ne treba slušati - odgovara on, uvjeravajući me da anđeli neće ući u kuću u kojoj se nalaze slike. Na dan Strašnog suda najžešće će biti kažnjeni oni koji ljude bez znanja vode pogrešnim putom i oni koji prave kipove ili slike. Klesari će na Sudnjem danu biti pozvani da udahnu dušu figurama na svojim nadgrobnicima, ali oni to neće moći učiniti, jer to spada u Božju moć, i gorjet će silno ne samo danima već i godinama.

- Nema jadnijeg, nesretnijeg, tužnijeg bića od zastarjela idola! Nitko, nitko na svijetu nije vrijedan slike, a ponajmanje skupocjenog nadgrobnika.

Moj znanac "otkrivalački" saopćava da su najveći umovi svih svjetova pokriveni najobičnijim kamenim biljegom, pločicom ili hrastovinom, a neki ni time. Što manja vrijednost pokojnikova, to veće blještavilo spomenika! Živi ljudi zapušuju uši i zatvaraju oči, a mrtvom kamenu daju zadaću da pamti!

- Kamen pamti sam za sebe, postoji sam za sebe, razmišlja na svoj način. Ni on nije nikakav volšebnik. Osim toga, misao o prolaznosti izvor je goleme patnje. Čemu nepotrebna patnja? Uživati u onome što daruje sadašnjost, a prošlost valja prepustiti miru.

Došao sam na taj svijet, i je li on time dobio štogod?

Otići ću, i hoće li se time izmijeniti štogod?

O, kada bi netko mogao sad reći, zašto li sam ovdje,

Ja, koji iz prašine dođoh i koji se u prašinu vraćam.

Godinama se nismo sretali. Nije mi poznato kako se kretala njegova krivulja. Mogao sam sve očekivati, a najmanje da će mi recitirati Hajjama. Koje rane su ga pekle, kako se vidao? Čini mi se da po njemu nisu pljuštale godine na napadan, gromoglasan način, eha nije bilo, u njemu nije živjelo ni podzemlje ni nadzemlje, ni visine ni dubine, samo trenuci, proplamsaji, razvaline neke utvrde na čijim se zidnim krhotinama ukazivala obasjana fasada ljetnikovca bez sablasne ovakve ili onakve slike čovjekove između prozora.

Bobovac, što je to? Ništa dosadnije od epitafa na starim nadgrobnicima! Dosadne su i te gradine, te škrbave zidine na uzvišenjima! On nije ni za krematorij! Njega smrtno stanje ne interesira. Kad

čovjek umre, zakopati ga bilo gdje, po mogućnosti ispod nekog drveta, zaravnati zemlju i što prije zaboraviti. On je protiv pamćenja. Čemu biti spomenik prošlih vremena, čemu postojati u kamenu, zašto nadgrobnik opterećivati svojim strahovima i zahtjevom da te, i mrtva, predstavlja kao dobrotvora kad nasljednici znaju da su te resile odlike škrtosti? Trajanje je za žive, a ne za pokojnike. Njih ne mogu spasiti nikakve zmije, križevi, polumjeseci, sunca i drugi nadgrobni znakovi. Kada čovjek počne stjecati krila, tada se i ugasi. Danas ima, a sutra nas nema. Što kolijevka zaljuljala, motika zakopala. Tu se otvara raspuklina za točku. Kraj. Drugo vrijeme i drugačija interpunkcija. Jer današnju prolaznost ne simboliziraju samo nadgrobnici, oni najmanje, već, na primjer, i papirnate maramice. Ako odlučiš kupiti četkicu za zube Dentamic, možeš biti sasvim siguran da je već prekrivena zubnom pastom i da je, nakon upotrebe, možeš i baciti - osim ako te nije zahvatila infekcija kolekcionarstva. Možemo jedan drugom garantirati da su najbolji upaljači koji se samo jednom pune, a onda bace, kao i ambalaža za mlijeko. Koga danas interesira grobna ili nadgrobna vječnost? U modi je prolaznost. U želji da nas muka što prije prođe, odbacujemo i svoj vlastiti mentalitet, historiju, prošlost i budućnost, sve što ne pripada današnjici! U ime vladavine PROLAZNOG možeš iznajmiti i grob i nadgrobnik, i sanseveriju i košulju, frak, televizor, rublje, psa, ne samo dražesnu mladu damu ili dečkića već i generala-pučistu, pa i fotelju, i tramvaj, i avion, i helikopter, i policajca koji će te, ako ga valjano nagradiš, čuvati u kućnom pritvoru. Ako si previše zaljubljen u prošlost, pod uvjetom da si parajlija, naći će se čovjek koji će ti prilično revnosno čuvati i tvoju prošlost. Pitaj ga, dat će ti veću garanciju nego tvoj nemušti nadgrobnik iskićen nekim simbolima koji više nikoga ne uzbuđuju i, najblaže rečeno, ne interesiraju.

- I ti sad ideš u Azerbajdžan proučiti kako je prolaznost prolazila na tamošnjim nadgrobnicima?!

Odgovorio sam potvrdno. Prije svega i nadasve zato što putovanje ne smatram samo promjenom mjesta, to ni u kom slučaju, već promjenom mišljenja i predrasuda, ozdravljenjem ubuđalih shvaćanja u svojoj sredini kao vrhunaravnoj konstanti dostignutog blaženstva. Uostalom, bolje je otići i bez pozdrava nego ne stići na vrijeme. Gdje nisi stigao, tamo te i nema.

Prilično je duga niska zajedničkih simbola, likovnih predstava, tretmana kamene površine. Čak i epitafi imaju stanovitu sadržajnu sličnost, osim što je tamošnji stih ispisivan arabicom, a na stećku - bosančicom. Junaštvo je na cijeni i na azerbajdžanskom nadgrobniku, kao i na stećku. Pokojnika prikazuju na konju, a opremljen je lukom, mačem, sabljom itd. Prizori lova su toliko slični, da ih je jedva moguće razlikovati

- Da, ja idem u Azerbajdžan, a kasnije, ako mi životna krivulja dopusti, i dalje. Jer me interesira, o da, mene izuzetno interesira jedinstvo svijeta. Bilo čija i bilo kakva, sva su groblja - moja. Na znamenjima tamošnjih nadgrobnika prepoznajem djelić sudbine svojih predaka. Moj korijen nije samo na stranicama knjiga, ni na slikarskim platnima, čuvaju ga i nadgrobnici.

- Vježbaj se u samosvladavanju samog sebe. Budi gospodar sam sebi i u zlovolji kao u dobru raspoloženju. To je dovoljno. Što će ti neko kamenje? Tu si, i trbuhom i duhom, unutar okvira svemira, i zašto sad tražiš neka uporišta i osmišljenja na drugim stranama? Totalna ljudska solidarnost, obzir prema drugome, prioritet bližnjega, čemu sve to? Nije li dovoljno svaki dan uskratiti sebi nešto ugodno? Oslobođenje od egoizma, uskogrudnosti, krutosti i nesnošljivosti tražiti u mislima, a ne na nadgrobnicima. Vjerovati u nadgrobnik ne znači i imati povjerenja u ovaj jedini, živući život.

Istok i Zapad su nečiji Sjever i Jug

Učinilo mi se da je zakašnjeli bogomil, derviš, redovnik, kaluđer… pokušavajući proizvesti neku astralnu glazbu svojeg življenja, omalovažavajući postignuto i priznato, uvijek je bio neki izdvojenik. Zbog dugog nesretanja, nisam imao prilike upoznati veličanstveno crnilo njegovih misli. Nekad sam ga doživljavao kao mladića u koga je radna volja zakržljala: mnogo toga je postigao bez velike muke, ispunjavali su mu želju tek toliko da se oslobode nasrtljive upornosti, u životu se nije previše odricao, nije mu se dalo, nije podnosio zapovijedanje, umio je biti glup na izuzetno inteligentan način, uoči ispita radije je prihvaćao pomoć nego se graditi obrazovanim nestabilkom, mi smo na njegov račun pravili viceve, on nam se smijao iza leđa, umijeće je to, umijeće koje se ne može tek tako obezvrijediti, umijeće bogomilske ili derviške sljedbe, a možda i neke novovjeke, to se nikad ne zna. Zabluda je naša zajednička svojina. Govor ljudi ne mora uvijek biti onakav kakav je njihov život, a način izražavanja ne mora uvijek proistjecati iz karaktera duše. Nije istina da samo dobar čovjek može biti vrstan govornik. Ne želim ga uvjeravati da ništa na svijetu nije niklo i razvilo se samo po sebi.

Značajnici među tvorcima naše civilizacije, stari Egipćani odrediše strane svijeta prema svojim vlastitim shvaćanjima pa Jugu dadoše prednju stranu, jer otuda teče spasonosna rijeka Nil, s Juga povukoše okomicu i tamo nađoše Sjever - već tada otkriveni otoci Sredozemnog i Egejskog mora. Desno im bijaše Zapad, i to osta Zapad, ili prebivalište preminulih ljudskih tjelesa a vječno živih i prilično uznemirenih duša. A lijevu stranu, naravno, nastanjivaše Istok, i tamo u osunčanom blaženstvu vječno življaše bog Ra.

Prema toj shemi su i gradili nenadmašne grobnice.

Jug je, znači, nečiji Sjever, Sjever je nečiji Istok, svaki Zapad je nečiji Istok, Istok je nečiji Jug, Istok i Zapad su nečiji Sjever i Jug, svaki Jug i Zapad su nečiji Sjever i Istok. Sve se oslanja na nešto, sve je u stanovitom dosluhu - bili mi svjesni toga ili ne, nije važno - Sjever ostaje živjeti s Jugom i Zapad s Istokom. Dogovor sila teže ili različito ustrojenih ljudi, ne znam, to me mnogo i ne opterećuje, najznačajnije je to da živ stignem

u daleki Azerbajdžan i razgledam tamošnja stara i nova groblja...

Misterij nevidljiva plamena

Kao da sam ušao kroz užarena vrata pakla, najednom se nađoh u nepreglednom carstvu ognja. Plamti čitav vidokrug. I Kaspijsko more. I azerbajdžanska prijestolnica. Gori grad na zemlji i gori grad na vodi. Vatra do vatre, plamen do plamena. Apšeronski i bakinski arhipelazi, priobalna sela s kamenitim i travnatim visijama i nizijama, sve se našlo u ognjenom grču.

Gori i riba u vodi. Sve je obasjano misterijem nevidljiva plamena. Svuda oko mene - vatrišta. Neizreciva i neponovljiva stvarnost. Gori pogled, žari se misao o uzvitlanim podzemnim strahobama, sad sam i ja u vlasti plamena. Demon nemira, oganj izvire iz svih pora zemljine, kamene i vodene kože, a njegove užarene latice, osjajene duginim vijugama, buktavo se uzdižu i orkanski igraju nad gradom da bi, umorni, negdje izvan ovozemaljskih visina zaplesali konačnu igru iščeznuća.

Paklena izvorišta su Zakavkaska mjesta Balahani, Sabunči, Bibi-Ejbat. To su metropole ognja. Kao što je nemoguće izbrojiti večernje vatre na bistrom nebu, nemoguće je spoznati izvorišta sitnih plamenova ove zemlje, a ni sagledati silna vodena ognjišta u kojima ognju i ribe ispjevavaju poeme.

Čim sam stigao u prijestolnicu drevnog Azerbajdžana, pitali me predusretljivi domaćini: što bih sve želio vidjeti. Bit će im, kažu, drago valjano ugostiti jednog prijatelja (Baku i Sarajevo su gradovi-pobratimi), neka ja slobodno izrazim želju, a oni će se, gostoprimljivi ljudi, potruditi da u granicama mogućnosti zadovolje moje oko i prilično radoznalu Yashicu, bez koje godinama ne idem ni na najbliži izlet. Njezina stvarnost je autentičnija i vječnija od moje.

- Pokažite mi mjesto gdje je Prometej ukrao vatru bogovima.

- Samo to? - šaljivo pita pjesnik Nabi Hazri.

Ni smeten, ni tjeskoban, mada je bilo pogrešnih izbora, kadikad i promašaja, Bože moj, istina je hridina o koju se svi spotičemo, pređene godine traže mirno stanje ekstaze, to smo što jesmo, a nikako i nikako da se snađem. Gdje sam, što sam? Nije valjda nastupio smak svijeta, valjda nije sjedište džehenema. S naftinih tornjeva ne odliježu trube Sudnjeg dana. Ne strah, možda - nelagoda. Umor od duga puta. Dvaput sam mijenjao kazaljke na satu. Dolazim sa sovjetskog Sjevera. Latvija. Riga. Dublti. Konflikt u životu i literaturi, to je bila tema za razgovor sa sovjetskim kolegama. Baltik. Prekrasne drvene kuće u vrtovima. Magla. Misaone dubine jedne nepoznate vode. Šetnje pješčanom obalom, odmah uz vodu, uz gusto povijesno maglene tame. U devet je još vladalo carstvo sjevernjačke noći. U baltičkoj tami vrlina i porok su još uvijek jedno drugome dobacivali ostatke zajedljivosti, hladno i toplo su jedno drugom obećavali susret, bijelo i crno se svađalo na smrtna preskakala, slast i bol su se u ljubavničkom zanosu jedno drugom zaklinjali da će vječno živjeti zajedno, radost i žalost su odgodili sveti rat dok baltički duhovi ne izaberu porotu i dok porota ne obavi svoj usudni posao. Mrak je bio i u petnaest sati. Tvorčeski dom (Dom stvaralaca), velebna palača što je zapljuskuju nemirne baltičke vode već je nudila radni stol. Noć je, jasno, oaza za nemirne. Vrijeme za razgovor s vodama.

Putuj, putuj vječna vodo
I ne preziri ono što ne poznaješ
Ne uništavaj sebe samoubojstvom, nema svrhe
Znaj da u prostorima tvoje duše živi i jedna
Lutalačka ruža
Koja traži svoju izgubljenu boju

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

A, ovdje, eto, raspukle širine, ognjeni pozdravi, grad na kopnu i grad na vodi, sve u vlasti intenzivnih ognjenih mirisa, sve drugačije: od ranojutarnjeg sunčanog obzorja do plamene tame.

Domaćinima odgovaram da bih rado vidio i Nahičevansku i Nagorno-Karabahsku oblast, Kirovabad, Stepanakert, Lenkoran i još što-šta, i puno toga doživjeti u svijetu ognjeva, putovati, što dalje to bliže, gubiti se da bi se nekako ipak pronašao, biti crv u ogromnim prostranstvima, gorjeti, piti čaj i ćaskati o zdepastim i kratkim minaretima, slušati stare i nove stihove, razgovarati, upoznavati ljude i krajeve.

- Može, može, kako ne?! - pitomo uzvikuje sin ognja, poetski tumač autentičnog domaćeg življenja a ne neke svjetske mode, kako kazuje Nabi, pjesnik Fikret Godža. Oči mu široke i duboke kao Kaspijsko more. Nikad nisam vidio okatijeg pjesnika. Kad su mu oči tako široke i duboke, kakva li mu je poezija? Je li u njemu inkarnirana duša azerbajdžanskih ognjeva?

Oko nas: tornjevi, ognjeni mirisi, vatrišta. Tornjevi kao demonska bića poniru u dubinu zemlje, tamo s ognjem vode nevidljive bojeve i na kraju, kao pobjednici, izvlače ga na površinu, okivaju beskrajno dugim ciljevima i naftovodom odvode prema Crnom moru, a flotom Kaspijskog mora ili željeznicom do središta, do najudaljenijih zakutaka ogromne zemlje što se imenom naziva Sovjetski Savez.

- Želio bih vidjeti vaše mlade starce i vaše stare nadgrobnike. Kad bi bilo vremena, možda bih s vašeg Juga mogao malo skoknuti u Perziju, onako na izlet, pa se vratiti...

- Može, može, kako ne?! - veli okati Fikret. - Pomoći ćemo vam da vidite ono što vas interesira.

Nabi stavlja ruku na moje rame, veli da je bio u pobratimskom gradu, kao član delegacije obišao sve od Trebevića do Dubrovnika, ushićeno govori da te doživljaje neće nikad zaboraviti.

- Akšosum... Bravo, bravo... I ja bih u Azerbajdžanu rado stekao nekog ahbaba, želio bih saznati nešto o vašem shvaćanju ahireta, ćeifa, sevapa, halala, kismeta, rahata, sevdaha, šićarluka. Interesira me vaša stara nadgrobna kultura.

Ja se u Božije stvari ne razumijem - veli šaljivi Nabi. O starim kamenovima govorit će mi povjesničar umjetnosti dr. Rasim Efendi. Kažem da ga znam. Otkuda? Iz časopisa "Iskustvo". Tamo sam čitao njegov esej o starim nadgrobnicima Azerbajdžana. Svijet je mali. Da. Jako, jako mali. Svijet je mali, a smrt velika, velika, toliko velika da pokojnika učini ništavnim. Što bi bilo s njim da nije nadgrobnika? Ne, ne pitam Nabija. Ja to razgovaram sa školskim drugom, današnjim doktorom. Ne mogu zaboraviti njegovu kategoričnost, možda epsku tvrdoću, potrebu za nekom apsolutnom istinom, istinom gotovo božanskog reda i značenja; kad nešto tvrdi, tako mora i biti, alternative nema, istina je samo jedna, njegova, on joj tvorac i gospodar.

Plovimo prostranom "Volgom".

- Što mislite, hoće li vjernici vidjeti Boga na Sudnjem danu kad bude smak svijeta?

Smijeh, prijateljski.

- Hoće, ako im mi našim ognjem osvijetlimo sudište.

- Hoćete li im vi dati gorivo i za džehenem u kojemu će grešnici gorjeti nakon Strašnog suda?

- Ako budu dobro platili. Uostalom, mi ne želimo nikome suditi. Kriteriji su različiti, a prema tome i - sudišta... Zar ima i bezgrešnih?

- Ima, bezgrešni su moćnici. Pardon, bezgrešni su pokojnici. Umrli su samo zato da bi pobjegli od grijehova. Bijeg od ovozemaljskih ognjeva. Čini se da je pojam vjerovanja posljednja i zadnja stvarnost.

Prolazimo bulevarima, ulicama, sokacima. Novi i stari dio grada se međusobno isprepleću kao život i smrt. Ne samo nafte, gasa, benzina, Baku je grad spomenika, zelenila, nenadmašne "rive", metroa, drevnih džamija, moćnih turbeta, nešto starijih i najnovijih

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

iskopina, bazara, mitnica, tekija, musafirhana, hamama, medresa. Ono što su ljudi rušili ili vjetrovi zasipali, sad ljudi otkrivaju i obnavljaju. Nije lijepo ugodnim domaćinima nešto kuduti, nije red, nema smisla, pa ću im u ime prijateljstva oprostiti prostakluk nekog čudnog vjetra - ne znam mu ime, i ne pitam, ne interesira me - koji vam miris ili smrad ognjene blagodati, kako vam više odgovara, direktno, najdirektnije i najbezobzirnije nasrtljivo unosi u nozdrve, u pore kože, u kosu, uvlači ga ispod pazuha, u pluća i želudac, pa vam se povraća, u najmanju ruku to vas čini nespokojnim i ne možete uživati u ljepotama prema mnogo čemu izuzetno zanimljiva grada.

Sve je lijepo, čemu otkrijemo smisao. Ognjevi Bakua imaju mnogo smisla. O da, i nenadmašnih kandisanja. Bijega nema. Ne samo odjeća, i tijelo ti je toliko zasićeno mirisima ognja da u malom očaju moraš pomisliti: nisi li ti sastavni dio nemira, buktava ognja?

Premda nisam pušač, dosjetio sam se jadu: upaliti cigaretu. Možda će dim cigarete rastjerati neugodne mirise ognja. Pitam vozača: je li slobodno pušiti u njegovim kolima. Šaldžija Nabi odgovara da Volga nije vozačeva. Smijeh. A čija je njiva koju obrađuje azerbajdžanski ratar? Smijeh. Kako su na tako intenzivnom mirisu ognja njihovi mladi starci mogli pobjeđivati vrijeme svoje ljudske prolaznosti? Smijeh. Vozač ljubazno dopušta nikotinsko dimljenje. Hvala, neću pušiti. Nabi se opet javlja šaljivom upadicom: kad bi upalio šibicu, izgorio bi im grad. Valjda im ne želim takvu nesreću. Zar mi nije jasno da se vozimo velebnim prostranstvima kojima vlada nenadmašno carstvo ognja?

Ali, već smo na "stećkovskoj" nekropoli. Ona se nalazi odmah pokraj Djevičanske kule, na platou nedavno otkrivena drevnog bazara. Nadgrobnici su preneseni iz raznih krajeva Azerbajdžana. Nešto slično kao nekropola stećaka u vrtu sarajevskog Zemaljskog muzeja. Prilazim im gotovo pobožno, kao što sam prilazio Radimlji, Boljunima, Hodovu, Cisti provi, Zbornoj gomili, Lokvičiću, Vrulji, Lovreču, Križevićima, Bijači...

U Bakuu ima naftnih cijevi kao na nebu zvijezda

Baku je grad zelenila, baroknog drveća u brojnim parkovima i baščama, lijepih i ugodnih vidika, otmjenog mira i dostojanstvene tišine, mnogovjeke, raznovremene i raznoimene arhitekture, starih i novih spomenika, grad raznolike ljupkosti, zanimljivosti, zagonetnosti, svekolike uzdržljivosti, a prije svega i nadasve - grad ognja i vode.

Kako mu sagledati dužine i širine, kako mu se približiti, kako ga otkrivati u sekundi bivanja u njemu (ono što sam pabirčio iz preoskudne literature moglo se mirne savjesti objesiti mačku o rep), kako i s tim gradom započeti dijalog o mudrosti starenja i kreativnog trajanja? Što prije vidjeti, koga prije posjetiti, kome ili čemu pokloniti svoju sekundu, kako tom sekundom raspolagati? Što čuti a i reći svojoj sekundi, kako se ponašati u sekundi a i trajanja svega što te okružuje?

Nalazim se u zemlji Širali Muslimova, Gjulasana Velieva i njegove hanume Gjulšan, Abasa Guli Gasimova, Gudžarana Džamala, Nasrula Mamedova i drugih dugožiteljnika s nenadmašnih bregova Kavkaza i obala Kaspijskog mora. Na visinama Azerbajdžana, nahičevanskog i nagorno-karabahskog gorja među svakih sto tisuća stanovnika sto četrdeset i pet ljudi gaze zemlju preko sto, preko sto i trideset, preko sto i pedeset godina, a Muslimov je, kažu, ispustio dušu u sto i šezdeset petoj godini života bez stresova, bez buke, bez luksuza, bez mode, bez mržnje i svađe, bez nerealnih prohtjeva, bez upale pluća, bez herpesa, ekcema, psorijaza,

Ja idem u Azerbajdžan, a kasnije, ako mi životna krivulja dopusti, i dalje. Jer me interesira, o da, mene izuzetno interesira jedinstvo svijeta. Bilo čija i bilo kakva, sva su groblja - moja. Na znamenjima tamošnjih nadgrobnika prepoznajem djelić sudbine svojih predaka

infarkta srca, ludila. Nisu patili od bijelog brašna, šećera, soli, masnoća. Kukuruz, pšenica s mekinjama, morska sol bogata jodom i kalijumom u nerafiniranom stanju, čaj, mlijeko, sir - eto mogućnosti da se pripravi obrok. Čir na dvanaestniku je previše skupa bolest. Lakše je spriječiti razloge koji izazivaju nesanicu, sukob, potrebu za duhanom i alkoholom.

Ovo je zemlja mladosti. Djeca su nenadmašno bogatstvo. Jedno je kao nijedno: nesreća u obitelji, nesporazum između majčice prirode i nezadovoljnih roditelja; dvoje djece: mala radost, tek da se čuju glasići potomaka; ni troje djece ne mogu zadovoljiti čežnju za pravim bogatstvom, ali je utjeha ipak tu negdje pod krovom; tek četvoro djece je vrijedno spomena, a ako se brojka penje prema deset, može se reći da se radi o kući radosti.

Treći znamen je Kaspijsko more. Ono Zakavkazje čini bogatim i zanimljivim, a Baku gradom čudesne ljepote.

To more dugožiteljima ne daje samo ribu i ostale blagodati velike vode, već i naftu. Svrdla su dosegla dubinu od tri tisuće i pet stotina metara, na vodi

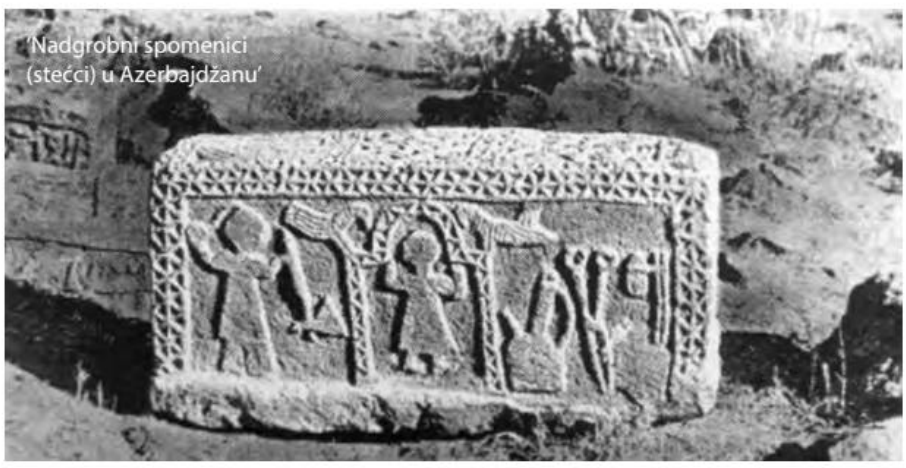

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

živi grad naftaša, vozila idu tamo i ovamo, u trgovinama nad vodom domaćice strpljivo čekaju da dobiju što za objed, grad kao i svaki drugi u toj zemlji, ali bez starih duvarova: česme, šedrvani, cvijećnjaci, bijeli obluci - kameni uresi avlijskih otajstava u kojima se skriva poklisarstvo prošastih zemana ispunjenim pjesmama, fermanima, ozloglašenjima, bogomoljstvom a i svetogrđem, tjesnoćama, bukagijama, krepostima, mučanjem, oholijama, gospodovanjima, himbenim prenemaganjima ljubavnika, gizdanjima mladih djevojaka i bogatih bogoslovaca.

Na iranskoj visoravni žive okate žene, maštovit nakit, folklor sa stasitim i hitrim konjima, krivim sabljama i junačkim pjesmama, a tu među njima ni manje ni više nego devet klima od suptropske do glečerski hladne - kada raznim spravama razbijaju led da gladnoj stoci otkriju koji vlat trave. Stepa s ispucalim poljima je oduvijek bila simbol žeđi, ali se i na žeđ naviklo kao i na život bez kave, duhana, alkohola. Bez dokoličarenja, bez rasipnosti, bez masnih psovki, bez svega onoga što je nastalo iz slabosti i oholosti.

"Čini ono što si dužan činiti, a za tuđe stvari ne brini: dužnost je ono što očekujemo od drugih", znameniti azerbajdžanski pjesnik Fikret Godža prevodio mi je sa svog jezika na ruski neobičan natpis sa srednjovjekovnog nadgrobnika sličnog našem stećku kao što nalikuje jaje jajetu.

Držeći se pravde i istine, sve pogubih redom prijatelje.

Tko ne brani svoju domovinu, on na ruke ide svojem dušmaninu.

Znanje čuva svog vlasnika, a imutak mora čuvati on sam.

Junaštvo se sastoji u tome da pokojno biće nikad ne bude žrtvovano nekoj svrsi.

Tako mi vremena, zaista je svaki čovjek na gubitku osim onih koji vjeruju, čine dobra djela, govore istinu i koji su strpljivi.

Bakinske avlije pune su i prepune mirisa nafte. Baku je desetljećima bio

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

na prvom mjestu u Sovjetskom Savezu među proizvođačima nafte. (Sada su mu prednost oduzeli Kazan i zapadni Sibir). Ipak, biti u Bakuu, znači biti zarobljenik te silne energije koja uvelike uzbuđuje svijet. Umjesto šuma - petrolejske cijevi. Reklo bi se: u Bakuu ima naftnih cijevi kao na nebu zvijezda, samo što one zvijezde gore sijaju čišćim sjajem. Ne ispuštaju iz sebe neugodan miris koji dopire iz bušotina i s mora i kopna. Taj miris nije moguće izbjeći ni u najcvjetnijoj avliji, ni u jednoj od najljepših i najstarijih džamija Teza-Pir s velikim i uređenim dvorištem i dva oniska minareta - mediteransko-arapski način produženja molitvenog glasa prema nebu, a ne turski na koji smo mi na Balkanu navikli. Nema pomoći: biti u Bakuu, znači "piti", "jesti", "pušiti" miris nafte. Pa i to je nedostatno: građanima Bakua je automobil, može se reći, središnja briga. Kako ga nabaviti? Kako doći do tog ovovjekog "anatemnika"? Kad bi u blizini postojala neka izuzetno potentna industrija automobila, mogla bi ih samo Bakuu prodati pet tisuća komada svaki dan. Nije šala. Milijun i pet stotina tisuća bakinskih žitelja dnevno bi otkupljivalo pet tisuća "paklenih đavola". A onda im ne bi pomogli ni svi vjetrovi što dopiru s kavkaskih visija i Kaspijskog mora. U naftnim isparenjima bi se pogušile sve džamije, mektebi, turbeta, kule, tvrđave, a nekmoli moderne gradske četvrti pune i prepune veselih dječjih cvrkuta.

- Da li vama smeta miris nafte? - pitam uvaženog pjesnika Hazria. Ne smeta. Ne smeta ni njegovu mlađem kolegi Godži. Azerbajdžanski pjesnici nemaju ništa protiv mirisa nafte. Jer ih ona hrani. Njihova petrokemijska industrija izrađuje i sintetička vlakna, umjetni kaučuk i još nekoliko desetina artikala.

Prošlost okamenjena u mramorima

Kad smo obišli nekoliko klesarskih radionica, vratili smo se nekropoli starih nadgrobnika na prastaroj tržnici u središtu grada. Dočekale su me lovne scene, brojne rozete, simboli Sunca, biljni motivi, barokne šare, simboli predenja i tkanja, vojničke časti i hrabrosti, trgovačke ili esnafske umješnosti, državničke častoljubivosti, derviške umnosti, spiritualnosti, asketizam, vjerničke predanosti Bogu, duhovne uzvišenosti putujućih mudraca (bilo ih je nekada mnogo), a i onih domaćih mislilaca, i filozofa, teozofa, graditelja, zanesenih ljubavnika i mnogo, mnogo poruka na frizovima nadgrobnika što sliče našim stećcima kao jaje jajetu.

Prolazniče, nemoj se gorditi što si živ
Ti si još na putu, a ja sam već doma

Grebni znakovi bliski su i zemlji i nebu. Kad se prolaznik zamisli nad smislom življenja, brzo se nađe u beskraju svoje beznadnosti. Kamenar

dlijetom veze krajolik vječnosti u kojoj nitko nije konačan, a patnja je vječita. Do svoje tajne svatko stiže na svoj način. Postoji neki poj iz tmine vijekova. Prošlost okamenjena u mramorima. Silna bitka oblika s bezobličnošću. Na pragu velikog onostranog svijeta oči su uprte u kamenara a ne u vjerskog velikodostojanstvenika. To je neka narodna arheologija. Na kraju se mirno opružiti u svom grobu, kao da je u tome smisao života i smrti. Nikoga neće spasiti kontemplacija, pasivno ustezanje i asketizam nego kamenjarenje utemeljeno na vjerovanju u moć znakova. I kad je tako, ne treba pitati je li dlijeto dostojno kraljevskih, viteških ili plemićkih ruku. U ovom gradu nema djeteta koje ne umije graditi grob, a time i kamenariti vječnost.

Kolikogod bili razjedinjeni i vjerski isključivi, oni zapravo svi pripadaju religiji ognja i kamena.

Iz kule se pojavi vitka kamenarska starina. Tiho rekoše da mu je stočetrdeset godina. Biće tako blizu savršenstva da njegovo tijelo nije ništa drugo do ljuštura ili posuda čistog duha.

- Ja te gledam, presvijetli - reče pitomo starina. - Gledam, i sve mi se čini da ne vidim tebe, svetog čovjeka, nego... ne daj Bože da te uvrijedi moja iskrena briga: vidim samo tvoje raspadanje. Ne raspadanje, grubo je to, presvijetli, lijepo te molim, oprosti mi. Kao da se uspinješ na nebo.

- Daleko sam ja od neba, efendija - uljudno i blagonaklono odgovorih - Nebo se kloni grešna tijela.

Starina je okrenut čistoći. Ideal mu je što veća udaljenost od vulgarizirane materijalnosti i političke trivijalnosti. Stremi duhovnim vrhovima. Teži da bude u izravnom spoju s božanstvom. Usred različitih metafizika i religija, djeluje kao oslobođenik. Ako nije prorok, jest filozof, asketa, mudrac, vidioc. Kao pripadnik ezoterične misaonosti raspravlja o najvišim formama duhovnog života, a u središtu interesiranja je nešto tajanstveno, zagonetno, nadnaravno, neshvatljivo, nerazjašnjivo.

- Osjećam da te raspinju misaone zmije - izusti čovjek porijeklom iz starine, a blizak i drag. - Izgledaš kao zmijina sjenka! Ti ne prihvaćaš slast opuštanja. Mršava kičma sijeva i kad je jugo i kad je sjeverina. Kome je istina cilj, radost života je nedostižna. Nego, poprihvati se ti malo jela. Samo jak čovjek može zdravo misliti.

- Da jedem, mudrače, reče li?

- Da jedeš, presvijetli.

Što da mu odgovorim? Najsnažniji doživljaj je doživljaj svjetlosti i istine, a ne jela.

- Mračan je život, presvijetli. Svijet je i blago i blato. Ne valja od potrebe i nužde praviti vrlinu. S vrlinama ili bez njih, svi smo nad provalijama.

- Mudar si ti, efendija. Samo, molim te, ne zovi me: presvijetli. Ne pripada mi taj naziv. Ne zaslužujem ga.

- A kako ću? Nešto postoji tek onda kad nosi neko ime. Nije dobro imati mnogo imena. Imena ti, presvijetli, ne brani mi da te tako nazivam bar dok si tako sjenast...

- Da jedem, a?

- Da jedeš, presvijetli. Da ne bude: umro, a zubi mu čitavi, nepoispadali. Valja trošiti što je za trošenje i na način kako je Svevišnji zapovijedio. Kad se tijelo zasiti, ispuni se i duša. Umilno se nasmija.

- Što ti više smeta, presvijetli: grijeh duše ili grijeh tijela?

- Volim kad je zadovoljna i duša tijela i tijelo duše - odgovorih.

Nije bilo vremena za razgovor. Hitao sam prema gruzijskim i armenskim stećcima-hačkarima. Žurim pročitati darovanu knjigu "Kakva je egzistencijalna funkcija smrti u životu". Promatranja s ovolike udaljenosti od svoga doma tiho mi sugeriraju da nisam pošao tražiti pouke nego samo svjetlosti u refleksijama velikih smrti i velikih ukopišta.

Već prve stranice navedene knjige kazuju da živjeti i umirati označavaju samo dvije strane jedne i iste stvari. Čini se da bi život bio drukčiji da nije opterećen pratnjom smrti od samog početka.

Da čovjek živi vječito, bi li za njega mogle postojati praktične i moralne vrijednosti?

Ne memento mori nego memento vivere.

Na ovom dugom putu mnogi umnici su mi kazivali da oni što se često prisjećaju smrti moralniji su i bolje vode svoj život. Azerbajdžanske starine su me uvjeravali da u ideji smrti nalaze razlog i izvor najvišeg veselja, a, eto, neće ih!

"I svuda čovjek čovjeka sili priznati da je njegov Bog" - Mihovil Pavlek Miškina. Raspni ga.

Dok čovjek spektakularno ali uporno i postojano osvaja svemir, njega tiho, lukavo ali uporno i postojano osvajaju njegovi vlastiti demoni različitih strasti.

Na kraju, sve ide na jedno mjesto.■

Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu

Narod na razmeđu: Bosanci, Bošnjaci ili bosanski muslimani

Bosna i Hercegovina i Bošnjaci su jedino neriješeno nacionalno pitanje iz devetnaestog stoljeća u Europi! Kako god je Bosna i Hercegovina ostala jedina nepriznata nacija i država u vrijeme uspostave nacionalnih identiteta i država u devetnaestom, prepuštena na nemilost i komadanje svojim susjedima i komšijama krajem dvadesetog, tako se sada - početkom dvadeset i prvog stoljeća suočava sa vjerovatno najvećom neratnom opasnošću u svojoj savremenoj historiji: da bude lišena svoga najbrojnijeg državotvornog naroda, Bošnjaka. Ovdje ćemo, nimalo skromno, pokušati doprinijeti odgovoru na pitanje historijske, geografske i nacionalne kontekstualizacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u ozračju nastavka obrnutog načela izgradnje naroda/nacije i države nametnutog ovoj zemlji u vrijeme procvata etno-nacionalizama u Europi u devetnaestom stoljeću

Piše: Edin Urjan Kukavica

Smislena historiografija porijekla, identiteta i političke pozicije Bošnjaka, etnički najbrojnijeg bosanskohercegovačkog naroda - uprkos poplavi literature o ovoj temi, naročito nakon raspada SFR Jugoslavije, agresije i rata 1992.-1995. u Bosni i Hercegovini, ustvari, nikada nije ispisana. Svi dosadašnji pokušaji okončani su kao preobimne, nominalne i nepotpune analize. Dokaza za ovu tvrdnju je više nego što bilo koji tekst može podnijeti u što se lahko mogu uvjeriti svi korisnici interneta i literature jednostavnim uvidom u kvalitet i tačnost podataka vodećih enciklopedijskih institucija savremenog svijeta; od Encyclopaediae Britannice preko Wikipedie do CIA Factbooka, među kojima se, sve donedavno, mogla pročitati gomila pravih gluposti. Razlog za to je nepostojanje obuhvatne i dokumentirane historiografije Bošnjaka, dijelom zbog nedostupnosti izvornih dokumenata u prijevodu na bosanski, a dijelom zbog neprevođenja bosanskih dokumenata na svjetske jezike. U međuvremenu, stvari su se unekoliko promijenile, ali ni tada zahvaljujući naporima intelektualnih elita nego, prije svega, zbog raznih spletova i rasplitanja okolnosti u vezi sa igrama oko pristupa ove zemlje Europskoj uniji, te jednog od dugo odlaganih i izbjegavanih, ali neophodnih preduvjeta za to, popisa stanovništva.

Bošnjaci funkcioniraju kao narod i nacija samo na razini Ustava Bosne i Hercegovine. U praksi, problem nacionalne identifikacije Bošnjaka s jedne strane djeluje daleko složenije nego što se to na prvi pogled da zaključiti, a sa druge strane je gotovo nevjerovatno jednostavan.

Nije li moguće, pitamo se, da je sve balkanske i bosanskohercegovačke dileme koje nemaju zdravorazumsko rješenje, moguće razriješiti tvrdnjom da su Bošnjaci za europsku političku i diplomatsku inteligenciju, ustvari, samo muslimani? U tom kontekstu Bošnjaci u Europi nisu još jedna šara na tepihu europske raznolikosti, nego bolni

podsjetnik na ne tako davnu prošlost u kojoj je Bosna bila krajina na zapadnoj granici Osmanskog sultanata. Dakle, sve do pretkraj devetnaestog stoljeća, ne susjed i prijatelj nego ultimativni neprijatelj. Time bi se razjasnilo i zašto nijedan pokret za neovisnost Bosne i Hercegovine od početka kraja Osmanskog sultanata u devetnaestom stoljeću nije imao podršku europskih sila. Naprotiv. Velike europske sile su zdušno podržavale i pomagale sve druge nacionalne pokrete i njihove revolte da bi, kada je Sultanat dovoljno oslabio, sazvale kongres u Berlinu, i u julu 1878. potpisale deklaraciju kojom se praktično priznaju sve slavenske države na Balkanu unutar svojih historijskih granica, osim jedne - Bosne i Hercegovine. Paragrafom 25 utvrđuje se status Bosne i Hercegovine kao međunarodnog protektorata pod Austro-Ugarskom upravom. Od toga trenutka naovamo politička sudbina Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao najbrojnijeg naroda stavljena je u ruke "međunarodne zajednice" da bi tako ostalo do danas.

Način, brojnost i iskrenost čina prihvatanja islama u Bosni nepoznanica je koja straši većinu europskih znanstvenika i istražitelja još od onog trenutka kada su shvatili da bosanski muslimani, uprkos elementima orijentalnog u izgledu i običajima, te poznavanju turskog, arapskog i perzijskog jezika, nisu doseljeni Turci i Arapi, nego isključivo domicilno stanovništvo Bosne i Hercegovine! Slijedi da je islam, ustvari, to što Bosnu i Hercegovinu učinilo najbarbarskijom od svih pokrajina "europske Turske", utočište "islamskog barbarizma" u srcu Europe, između Jadranskog mora i civiliziranih Srbije i Hrvatske. I sve to, kulturološki orijentalizam (islam!) koji se često naziva i barbarizmom, koji Bošnjake distancira od ostalih europskih naroda, ne bi bio nikakav problem da geografski, Bosna i Hercegovina nije u Europi. Ali jeste!

Tanzimat, Istočno pitanje i europski etnonacionalizmi

Međutim, malo je poznato da su Bošnjaci (istodobno) bili najveća smetnja uspješnom provođenju tanzimatskih reformi[1] u Osmanskom sultanatu i, kao muslimani, najveća europska dilema u vrijeme pojave etno-nacionalizama u devetnaestom stoljeću na postosmanskom Balkanu. Oba ova historijska procesa znakovito su utjecali na formiranje i politički razvoj Bošnjaka. U tom smislu, nipošto nije slučajno da se raspad Jugoslavije najkrvavije prelomio preko Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Ustvari, radi se o nastavku - ili dovršetku - etno-nacionalnog aranžiranja bivše "europske Turske" započetom krajem devetnaestog stoljeća u kojoj nema mjesta ni za islam ni za Bošnjake kao samostalan nacionalni i narodni entitet.

Od toga historijskog perioda naovamo, zbog brojnih i burnih historijskih promjena koje je donijelo povlačenje Osmanskog sultanata sa Balkana i iz jugoistočne Europe ("europske Turske"), Bosna i Hercegovina je postala prizorište prelamanja svih mogućih sukoba interesa i apetita netom osviještenih susjednih naroda i formiranih nacionalnih država. Pad utjecaja Osmanskog sultanata omogućio je nastanak i pojavu brojnih etno-nacionalizama na Balkanu, što je u to vrijeme bila utrka - prva od brojnih na čiji start će Bosna i Hercegovina zakasniti (i koju će izgubiti) - isključivo zbog činjenice da se Bošnjaci u tom historijskom trenutku nisu identificirali, definirali i promovirali kao zasebna nacija. Dok su Velika Britanija, Francuska i Rusija podsticale i ohrabrivale kršćanske millete u Osmanskom sultanatu da na konceptu zasebnih etno-nacionalnih jedinica (entiteta!) formiraju vlastite države, razvoj bošnjačke nacije i države osujećen je i iznutra i izvana, najprije neshvatanjem da se ne podrazumijeva da zemlja Bosna pripada Bošnjacima (tada još nedefiniranim po vjerskom načelu), ali i reformama (tanzimat) u Osmanskom sultanatu i interesima europskih sila da svoje granice pomjere što je moguće dalje istočno i južno. Obje velike interesne skupine Bosni i Hercegovini su pristupale sa totalitarističkog i autokratskog stajališta pri čemu se nesposobnost "novih Turaka" da u ovom dijelu Europe na odgovarajući način zamijene ili nadomjeste vlast osmanskih sultana rezultirala dolaskom europskih dinastija; Bosna i Hercegovina ne dobiva nikakvu autonomiju, nego samo nove vladare u vidu habsburške Austro-Ugarske. Ova odluka, donesena na insistiranje Velike Britanije, neposredna je posljedica pobjede Rusa u rusko-turskom ratu iz 1877-1878.

Konačna pobjeda Rusije u ovom ratu, a nakon predaje osmanske vojske entuzijastičnoj ruskoj aramadi u predgrađu Istanbula, Yeşil Koyu, zapečaćena je potpisivanjem mirovnog ugovora na Svetom Stefanu/Yeşil Koyu, 3. marta 1878. Tim ugovorom je, među ostalim, osim potvrde ruske pobjede u ratu, potpisana i podjela Bosne i Hercegovine uvažavajući rezultate crnogorske okupacije u Hercegovini i srspke teritorijalne i druge pretenzije u Bosni. Međutim, ovaj "mirovni ugovor" se izravno protivio interesima Velike Britanije koja je, uz zadržavanje kolonijalne pozicije u Indiji željela po svaku cijenu punopravno sudjelovati u rješavanju *Istočnog pitanja*[2], odašiljući potpuno opremljenu flotu brodova u Dardanele kao potporu iscrpljenoj i ugroženoj osmanskoj floti. Tadašnji britanski premijer, lord Derby, pozvan da pojasni aktivnosti svoje vlade na međunarodnoj sceni, rekao je:

"U tom dijelu svijeta mi imamo značajne interse koje moramo štititi... Kažu da smo poslali flotu u Dardanele da

1 Temeljem ranije iniciranih reformi nazvanih Lale Devri iz 1718.-1730., period tanzimatskih reformi počeo je 1839. godine javnom objavom proglasa Gulhane Hatt-ı Humejun, okončavši se formiranjem prvog osmanskog parlamenta 1876. godine.

2 *Istočno pitanje* javlja se u vrijeme i kao posljedica pada moći Osmanskog sultanata, a odnosi se na proces u kojemu je začet koncept nacionalne države. Najprecizniju definiciju Istočnog pitanja ponudio je Anthony Guernsey (1877.), koji je ustvrdio da je to "odgonetanje zagonetke kako rasporediti bogatstvo 'umirućeg starca', oko čije su samrtničke postelje okupljene sve ostale velike sile, svaka riješena da nijednoj drugoj ne prepusti veći udio".

bismo pomogli očuvanje Osmanskog imperija. Oštro se protivim takvom viđenju. Flotu smo poslali isključivo radi zaštite interesa Britanskog imperija..."

I nije lagao. Nema te ljubavi ni naklonosti koja bi Veliku Britaniju potakla da ponudi pomoć "starcu na samrtničkoj postelji", što je unekoliko parafraziran naziv za Osmanski sultanat u devetnaestom stoljeću. Prošireno i strateški pozicionirano Bugarsko carstvo bilo je osnovna pretpostavka za promociju ruskih interesa; Rusi su dugo žudjeli za izlazom na topla mora i posjedima u Indiji, krunskom dragulju svih britanskih kolonija.

U februaru 1878. godine sultan Abdulhamid II. odobrio/naložio je osmanskom parlamentu da potvrdi njegovu ulogu halife muslimana čime je želio pozvati i ujediniti muslimane cijelog svijeta u borbi protiv zapadnog imperijalizma; treba spomenuti da su indijski muslimani i tada predstavljali značajan dio svjetske muslimanske populacije, ali i da su s punom pažnjom vodili računa o namjerama i potezima osmanskog sultana. To je uzbunilo Britance, koji su zbog toga, ali prije svega da bi opstruirali ruske ambicije, odbili potvrditi Mirovni ugovor iz Svetog Stefana, te omaškom, zakratko sačuvali Bosnu i Hercegovinu. U julu 1878., velike sile su bez sultana potpisale novi dogovor koji će postati poznat kao Berlinski. Zagovornici tanzimata, uključno trojicu prethodnika sultana Abdulhamida II., su prilično zanemarili ekskluzivitet vladavine svim muslimanima u korist nove doktrine "turskog osmanizma", što će se, poslije revolucije, premetnuti u isključivo "turski nacionalizam". U praksi to je značilo da je prozapadna i sekularna tanzimatska vlada potvrdila Berlinski ugovor, kojim je Osmanski sultanat izgubio gotovo sav teritorij u Europi i oblasti Crnog mora. Ali ne samo to; pristali su i na isplatu 60 miliona rublji Rusiji na ime ratne odštete, što je značajno opteretilo prezaduženu i gotovo bankrotiranu tursku ekonomiju. Ovaj sporazum se vremenski podudario sa engleskim i francuskim kolonijalnim osvajanjima na Arabijskom poluotoku i u Sjevernoj Africi. Proslavljajući situaciju, britanski premijer, lord Beaconsfield, otkupio je udio u prometu Sueskim kanalom, a kraljicu Viktoriju proglasio caricom Indije.

Što se tiče postosmanskog Balkana, velike sile (Britanija, Francuska, Rusija i Pruska) podijelile su ga u skladu sa svojim potrebama i interesima. Zajamčile su neovisnost narodima i nacijama - iako pod njihovim diplomatskim nadzorom - te odobrile formiranje država osim jedne, Bosne i Hercegovine. U vezi sa ovom zemljom diplomati velikih sila složili su se sa zagovornicima tanzimata da Bosna i Hercegovina treba izgubiti gotovo pola svoga teritorija i najvažniju luku na Jadranskom moru. Osim toga, njen politički status ostavili su potpuno nedefiniranim, predajući je na upravu Austro-Ugarskoj. Tek krajem dvadesetog stoljeća pokazat će se zašto. Kako-bilo, od 1879. godine naovamo, složena mreža međunarodne i unutarnje realpolitike postat će osnovna karakteristika sudbine Bosne i Hercegovine i nacionalne identifikacije njenih stanovnika. Kratak period stabilizacije, u smislu priznavanja granica i ograničene samostalnosti, doživjet će u vrijeme formiranja FNR Jugoslavije (1943.), stječući status jedne od šest ustavom priznatih i ravnopravnih republika. Zakratko! Rat iz devedesetih ponovo je postavio sva pitanja koja su 1879. godine ostavljena bez odgovora: 1. države i državnosti, 2. nacionalno i 3. pitanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta, stavljajući Bosnu i Hercegovinu u središte regionalnih i međunarodnih političkih interesa.

Famoznim Dejtonskim mirovnim sporazumima iz 1995. Bosna i Hercegovina dovedena je u gotovo identičnu poziciju u kojoj je bila i nakon Berlinskog ugovora iz 1878. godine: oduzeto joj je pravo da bude republika ravnopravnih i jednakopravnih građana, lišena je svoga bosanskog identiteta u korist definiranih i nedefiniranih naroda, te stavljena pod iznimno nerazumljiv i nikada do kraja definiran međunarodni protektorat. Ustav Republike Bosne i Hercegovine, potpuno usklađen sa normama i pravima koje su čak i mnoge zemlje Europske unije tek kasnije definirale i usvajale, stavljen je van snage, a nametnuto je ustavno rješenje po kojemu

Odbijajući sve mirne i ratne pokušaje podjele teritorija - i naroda - i integriranja dijelova u dominantne nacionalne države, istodobno suočavajući se sa manje-više otvorenim osporavanjem mogućnosti definiranja i pritvrđivanja vlastite državnosti i samoopstojnosti - uprkos svim deklarativnim suprotnim izjavama zvaničnika "međunarodne zajednice" - Bošnjaci su u opasnosti da postanu narod bez zemlje! Upravo zato im se osporava i negira autohtonost i autentičnost (tvrdeći da su relikt osmanske prošlosti), ali i suverenost (tvrdeći da se trebaju "vratiti korijenima" ili "biti vraćeni odakle su došli")

doslovno nikada ne može ni zaživjeti, a kamoli (pro)funkcionirati.

Za Dejtonskim "sporazumima" uslijedio je niz odluka, rezolucija i rješenja, te manje-više nametnutih zakona kojima je uspostavljena teritorijalna organizacija i administracija koje cijeli problem usložnjuju do granica vrijeđanja inteligencije. Bosna i Hercegovina je prepuštena (ne)sposobnim oligarhijama pod patronatom nekih nenabrojivog mnoštva institucija: "međunarodne zajednice" koje funkcioniraju pod jednom krovnom, Vijećem za provedbu mira(!), koje čine predstavnici 55 zemalja i agencija te mnoštvo posmatrača. Ured Visokog predstavnika (OHR), kao "presudni autoritet" za provedbu civilnih odredbi Dejtonskih sporazuma sve više je nijemi posmatrač, a povremeno i saučesnik te implementator haosa. Nikada otvoreno priznati status međunarodnog protektorata ponovo je otvorio pitanje identiteta naroda u Bosni i Hercegovini - ponajprije i ponajviše Bošnjaka - i njihovog mjesta u Europi; ne smije se zaboraviti: Bosna i Hercegovina i Bošnjaci su jedino neriješeno nacionalno pitanje iz devetnaestog stoljeća u Europi! Kako god je Bosna i Hercegovina ostala jedina nepriznata nacija i država u vrijeme uspostave nacionalnih identiteta i država u devetnaestom, prepuštena na nemilost i komadanje svojim susjedima i komšijama krajem dvadesetog, tako se sada - početkom dvadeset i prvog stoljeća suočava sa vjerovatno najvećom neratnom opasnošću u svojoj savremenoj historiji: da bude lišena svoga najbrojnijeg državotvornog naroda, Bošnjaka. Ovdje ćemo, nimalo skromno, pokušati doprinijeti odgovoru na pitanje historijske, geografske i nacionalne kontekstualizacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u ozračju nastavka obrnutog načela izgradnje naroda/nacije i države nametnutog ovoj zemlji u vrijeme procvata etno-nacionalizama u Europi u devetnaestom stoljeću.

Bošnjaci u Osmanskom sultanatu

Bosna Vilayet-i (pokrajina Bosna) nikada nije bila klasična kolonija Osmanskog sultanata. Nakon zvaničnog dolaska osmanskih Turaka (1463.), i konačnog osvajanja (1528.), sultan Mehmed-han II. Fatih, Bosni i Hercegovini je osobno zajamčio autonomiju, do tada bez presedana u Osmanskom sultanatu. Domicilno stanovništvo - koje se i do tada nazivalo Bošnjanima (u različitim prihvatljivim izvedenicama) - koje je prihvatilo islam, postat će predmetom brojnih sumnjivih analiza i sporenja u smislu etničkog porijekla i prethodne vjerske prakse.[3] Na sultansku milost ishodeću iz ispunjenja dužnosti širenja daru'l-islama, Bošnjaci su odgovorili odanošću, pouzdanošću i teško nabrojivom mnoštvu sposobnih političara, vojskovođa, umjetnika i znanstvenika, ali i "običnih" ratnika bez kojih nije prošao nijedan manji ni veći sukob, a kamoli rat u kojem je učestvovao Osmanski sultanat. Zauzvrat, Bošnjaci su uživali de facto autonomiju, status i administrativno okruženje znakovito različito od svih drugih osvojenih pokrajina i dijelova Sultanata.

Bosnom i Hercegovinom više je vladalo vijeće ajana (lokalnih predstavnika), nego što se upravljalo sa Porte; bosanski vezir bio je jedini balkanski vezir koji nije bio potčinjen velikom veziru Rumelije, nego izravno sultanu; na protivljenje ili bojkotiranje odluka sa Porte bošnjačke predstavnike je u Istanbul pozivao osobno sultan, što se značajno razlikovalo od prakse u kojoj je sultan osobno prisustvovao pregovorima sa pobunjenicima u drugim nemirnim dijelovima sultanata, poput Albanije, gdje je pregovore vodio Veliki vezir. To naravno ne znači da su odnosi između Bosne/Bošnjaka i Porte/Osmanlija bili bez problema. Tokom gotovo dva stoljeća, između 1621. i 1824. godine, Bošnjaci su podigli 27 takozvanih protu-vezirskih pobuna, otvoreno se sukobljavajući sa osmanskom vojskom. Po pravilu, na Porti bi se udovoljavalo svim zahtjevima izaslanstva Bošnjaka koji su se uglavnom i najčešće ticali očuvanja autonomije Bosne i prava Bošnjaka. Jedino objašnjenje za ovakvu - nenormalnu - situaciju je zajednički interes koji se ogledao u odnosu prema islamu i uzajamnom muslimanskom poštovanju. Međutim, ostali interesi su se znakovito razlikovali: Osmanlije su imali obavezu čuvati i širiti granice Sultanata u krajinama, što je i Bosna bila, održavajući ravnotežu sile i moći, dok su Bošnjaci u osnovi bili uvijek zainteresirani za uspostavu i očuvanje vlastitog individualnog i kolektivnog identiteta. Drugim riječima, u svakom ratu koji je na bilo koji način uključivao teritorij Bosne i Hercegovine Sultanat je branio granice, a Bošnjaci živote.

Zbog toga su se, nakon što je reformama iz 1826. godine (tanzimat) ograničena autonomija Bosne i Hercegovine, Bošnjaci ogorčeno usprotivili i pokrenuli najdužu pobunu u historiji Osmanskog sultanata, potpuno i beskompromisno odbijajući svaku vrstu promjene, kako na planu ekonomije tako i na planu milleta, smatrajući ih izvanjskim nametnutostima koje vode eroziji prava na imanja i zemlju, ali i protivnim temeljnim načelima islama, interesima cijelog Sultanata, a naročito Bosne. Sukob se sa ekonomskog i administrativnog

3 Teoriju o bogumilskom zaleđu Bošnjaka odavno su napustili i njeni najvjerniji zagovornici, jer je neupitno utvrđeno da u sačuvanim dokumentarnim dokazima nema ni traga bogumilskom dualizmu; savremena historiografska i teološka znanost trenutno se spori da li su "Bošnjani", odnosno pripadnici Crkve bosanske bili bliži arijanskoj ili pavlikanskoj takozvanoj herezi.

veoma brzo prenio na bojno polje, gdje su i Bošnjaci i Osmanlije pokazali jednaku gorljivost i odanost vlastitim interesima, kako su nekoć pokazivali uzajamnu naklonost i privrženost.

Bošnjaci u Europi

Europljani su pogrešno procijenili bošnjačku gorljivost u odbrani života, vjere i zemlje kao znak bezuvjetne odanosti osmanskim gospodarima. Intenzitet veze između stanovnika Bosne i Hercegovine i osmanskih Turaka najčešće se ilustrira epizodom predaje didovskog štapa - drevnog simbola bosanske duhovnosti - mevlevijskom šejhu koji je došao sa sultan Fatihom. Prema predaji, taj štap čuvao se u mevlevijskoj zaviji, kasnije tekiji na Bendbaši u Sarajevu, sve do njenog zatvaranja (1952.) i/ili rušenja (1957.) kada je neobjašnjivo nestao da nikada ne bude pronađen! Može se, sasvim razložno, zapitati ne objašnjava li ova predaja, makar unekoliko, zaista zapanjujuće ustrajan i intenzivan otpor prema dervišima i tarikatima u Bosni, čak i među nedovoljno obaviještenim, a obrazovanim, muslimanima, koji dervišku odanost vjeri i zemlji smatraju nazadnom i protu-europskom(!), ali to je, doista, zasebna tema.

Bošnjačka privrženost islamu u diplomatskim prepiskama i obavještajnim izvještajima iz devetnaestog stoljeća opisuje se gotovo uniformno, od: Bošnjaci su bosanski muslimani slavenskog porijekla, koji čine dvije trećine stanovništva, u najvećem broju odaniji islamu nego što su to čak i Osmanlije; najveći "fanatici" od svih muslimana koji su ikada živjeli unutar granica Osmanskog sultanata; do tvrdnje da je riječ o: najopasnijim "muhamedancima" koji svojim kršćanskim podanicima vladaju neviđenom svirepošću, ugnjetavanjem i progonima, koje je potrebno, po svaku cijenu i hitno, zaustaviti.

Mi smo Bošnjaci.
I Bosanci.
A među nama ima
i muslimana.

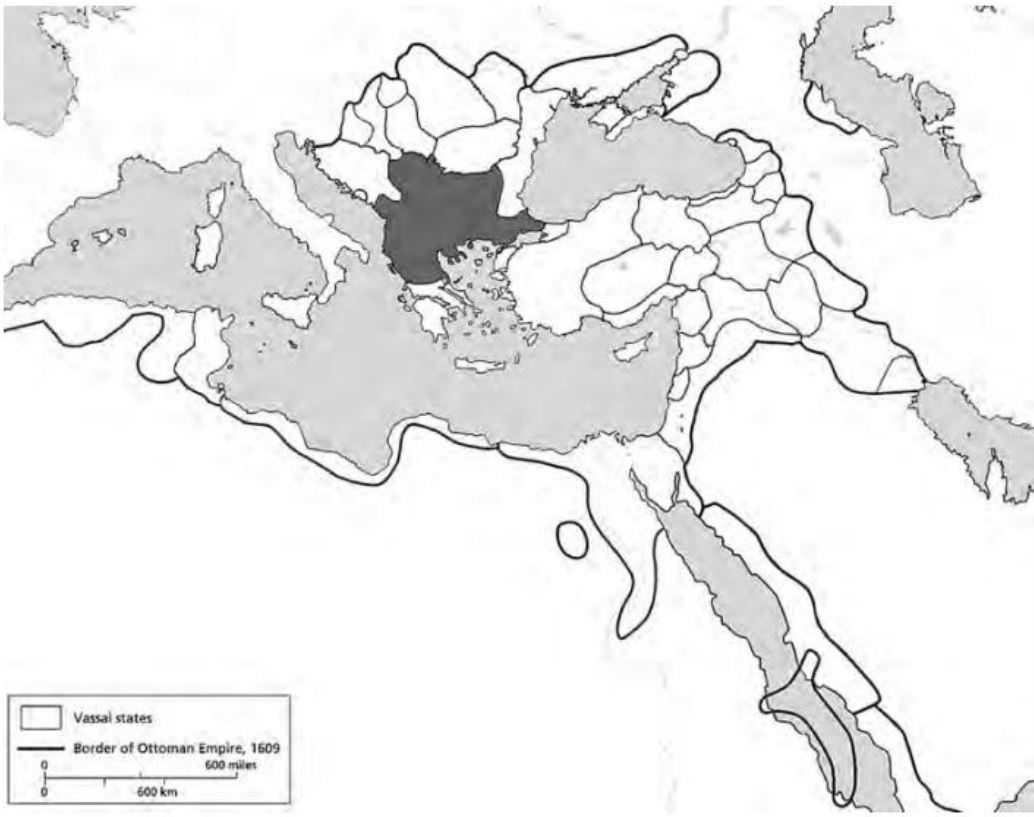

Način, brojnost i iskrenost čina prihvatanja islama u Bosni nepoznanica je koja straši većinu europskih znanstvenika i istražitelja još od onog trenutka kada su shvatili da bosanski muslimani, uprkos elementima orijentalnog u izgledu i običajima, te poznavanju turskog, arapskog i perzijskog jezika, nisu doseljeni Turci i Arapi, nego isključivo domicilno stanovništvo Bosne i Hercegovine! Slijedi da je islam, ustvari, to što Bosnu i Hercegovinu učinilo najbarbarskijom od svih pokrajina "europske Turske", utočište "islamskog barbarizma" u srcu Europe, između Jadranskog mora i civiliziranih Srbije i Hrvatske. I sve to, kulturološki orijentalizam (islam!) koji se često naziva i barbarizmom, koji Bošnjake distancira od ostalih europskih naroda, ne bi bio nikakav problem da geografski, Bosna i Hercegovina nije u Europi. Ali jeste! Htjeli to Europljani priznati ili ne, u europskoj kolektivnoj kulturološkoj memoriji Bosna i Hercegovina je još najzapadnija granica Turske, posljednji trag Osmanskog sultanata, a Bošnjaci odani branitelji "osmanizma" i/ili islama. Pri tome, dovoljno zanimljivo napose, na ruku im idu i neke savremene ekstremističke pojave koje se koriste islamom za opravdavanje svojih sumanutih i potpuno neislamskih ideja, ne shvatajući da time samo štete i islamu i muslimanima. (Ponovo, moglo bi se sasvim razložno, postaviti pitanje porijekla i instrumentalizacije tih i takvih tendencija. Kako drukčije objasniti pojavu srbijanskih terorista koji pucaju po ambasadi SAD u Sarajevu, kad SAD imaju ambasadu i u Beogradu?)

Ustvari, istini najpribližnije objašnjenje za gorljivu privrženost islamu - do kojeg nisu mogli doći - je da se radi o odupiranju pokušajima brisanja bošnjačkog nacionalnog identiteta, ali, prije toga, suprostavljanju fizičkom uništenju. Bilo kakva objektivna - ne nužno dobronamjerna - makar i površna analiza bosanskohercegovačkih patriotskih snaga koje su se oduprle agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, ukazala bi na činjenicu da je najveći broj pripadnika samoorganiziranih odbrambenih skupina pripadao isključivo bošnjačkom nacionalnom korpusu, te da je tu, makar u početku, bilo veoma malo praktikirajućih muslimana. Tome izravno u prilog govore i kasnija spočitavanja o "islamizaciji vojske", dakle, bosanska vojska nije bila dovoljno "islamska"; no,

većina uporno odbija vidjeti očevidno. Slijedi, da bi se Bošnjaci "pripitomili" i "civilizirali" iz njih je potrebno, na svaki način, "izbiti bošnjaštvo", a najpouzdaniji metod od svih je deislamizacija.

Bošnjaci su autohtoni narod koji niti je odakle došao, niti ima gdje otići

Kao osnovni razlozi prihvaćanja islama u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini navode se pohlepa i zabrinutost vladajućih kasti za vlastite privilegije; pri tome se tvrdi da su samo bosanski plemići bespogovorno prihvatili islam, dok je većina puka ostala vjerna prethodnoj religijskoj tradiciji. Iako je posve jasno da je ova teza zasnovana na percepciji i domišljaju zapadnjačkog plemstva koje se tim praktičnim načelom u historiji često koristilo, ova tvrdnja će postati uobičajeno i općeprihvaćeno objašnjenje nedokučivih razloga i uvjeta manje-više masovnog prihvaćanja islama u Bosni u petnaestom i šesnaestom stoljeću, kojemu su i danas privrženi brojni savremeni historičari, ali i sociolozi i ekonomisti. O slabosti ove sociološko-ekonomske teorije govori i činjenica da ne može izdržati ni najjednostavniju analizu temeljem načelnog pitanja: "kako to da su bosanski muslimani ostali privrženi svome islamu čak i kada su zbog njega bili izloženi stalnim i sistematskim progonima i masovnim ubistvima i pogubljenjima?"; nažalost, ta se činjenica uglavnom zaobilazi i zanemaruje.

Ozbiljna analiza procesa širenja i prihvatanja islama u Bosni i Hercegovini koji, uzgred, uopće nije bio ni trenutan ni masovan kako se to obično predstavlja, od ključnog je značaja za svaku diskusiju o nacionalnom identitetu Bošnjaka, ali i integritetu i suverenitetu Bosne i Hercegovine čiji su Bošnjaci autentični, autohtoni i državotvorni narod koji, dakle, niti je odakle došao, niti ima gdje otići. Teorije o rezervnim domovinama u bošnjačkom slučaju padaju u vodu. Kao razlog više funkcionira činjenica da su sva savremena događanja, ustvari, po našem čvrstom uvjerenju, nastavak ili pokušaj dovršenja procesa zaokruženja etno-nacionalnih država na Balkanu započet u devetnaestom stoljeću pri čemu je samo ova zemlja ostavljena bez dovršenog nacionalnog pitanja i riješenog državnog statusa, kako u Berlinu tako i u Dejtonu.

Odbijajući sve mirne i ratne pokušaje podjele teritorija - i naroda - i integriranja dijelova u dominantne nacionalne države, istodobno suočavajući se sa manje-više otvorenim osporavanjem mogućnosti definiranja i potvrđivanja vlastite državnosti i samoopstojnosti - uprkos svim deklarativnim suprotnim izjavama zvaničnika "međunarodne zajednice" - Bošnjaci su u opasnosti da postanu narod bez zemlje! Upravo zato im se osporava i negira autohtonost i autentičnost (tvrdeći da su relikt osmanske prošlosti), ali i suverenost (tvrdeći da se trebaju "vratiti korijenima" ili "biti vraćeni odakle su došli"). U tom kontekstu, islam se smatra uvezenom ili posljednjom uvezenom religijskom tradicijom na Balkanu i u Bosni i Hercegovini, iako, ustvari, historijski pokazatelji potvrđuju da pojava bilo koje forme kršćanstva među južnim Slavenima uopće nije starija od pojave islama. Međutim, islam i muslimani Bošnjaci, iz prethodno navedenih razloga, nikada nisu prihvaćeni punopravnim stanovnicima vlastite zemlje.

***

Sve gore navedeno, naravno, ima i svoje ekonomsko objašnjenje. Bosna i Hercegovina je oduvijek svim istraživateljima i putopiscima poznata kao ekonomski najisplativiji dio Europe, u kojemu se na jednom mjestu nalaze plodne ravnice i različitim rudama bogate planine; kojom teku rijeke pitke vode, usjevi su iznimnog kvaliteta, zdravi i obilati. Doseljenicima i osvajačima bogata historija ove zemlje dovaljan je dokaz za ovu tvrdnju. Zašto ne uživamo u tim prirodnim bogatstvima, odnosno zašto na njima ne podignemo bosansku ekonomiju, te ko je, kako i zašto sve to zakrio i rasprodao, i kome, pitanja su za slijedeću generaciju Bošnjaka.

Industrijski razvoj Europe devetnaestog stoljeća ovisio je o izvorima industrijskih sirovina, prije svega o drvetu i željezu, kojih je u Bosni bilo u izobilju. To je jedan od razloga zbog kojih su europske sile s oduševljenjem pozdravile

> **Osmanlije su imali obavezu čuvati i širiti granice Sultanata u krajinama, što je i Bosna bila, održavajući ravnotežu sile i moći, dok su Bošnjaci u osnovi bili uvijek zainteresirani za uspostavu i očuvanje vlastitog individualnog i kolektivnog identiteta. Drugim riječima, u svakom ratu koji je na bilo koji način uključivao teritorij Bosne i Hercegovine Sultanat je branio granice, a Bošnjaci živote**

uvođenje tanzimatskih reformi jer se njima, među ostalim, omogućavalo i jamčilo koncesijsko pravo na prirodna bogatstva stranim kompanijama, a istovremeno onemogućavale bilo kakve domaće aktivnosti u tom smislu; tako je Englezima omogućen pristup bosanskom bakru i željezu, a Austrijancima i Francuzima drvo. Zauzvrat, nekadašnje "Osmanlije" su preimenovani u "Turke", o kojima se počinje govoriti u potpuno drukčijem tonu, kao tolerantnim - najtolerantnijim - od svih ljudskih bića(!), koji nikada nisu ispoljavali bilo koju vrstu fanatizma prema osvojenim kršćanskim narodima, ničim ih ne prisiljavajući da promijene vjeru, naprotiv, dopuštajući najviši stupanj vjerske i svake druge slobode uporediv sa idealima francuske filozofije i američkog građanskog društva. Konačno govoreći istinu o manifestacionim oblicima osmanske vladavine na cijelom teritoriju Sultanata, ostvarivao se cijeli niz strateških ciljeva. Prije svega, Turci su nacionalno izdvajani iz nekadašnjeg muslimanskog okruženja, a "nacionaliziranjem" Turaka opravdavalo se formiranje nacionalnih država u nekadašnjoj "turskoj Europi", te homogeniziranje po vjerskom osnovu i novo geo-strateško preformuliranje odnosa snaga. Pomilovana Turska spremno je prihvatila sve muslimane protjerane iz Europe - naročito sa Balkana - odnosno sa teritorija na koje su se spremno uselili kako europski kolonizatori tako i netom nastale nacionalne državice.

Za diplomatskom i ekonomskom prethodnicom uslijedila je navala avanturista

i putopisaca koji su svoje čitaoce, spremne prihvatiti sve što im se servira, snadbijevali izvještajima iz "tamnih vijaleta", jednog posebno. Na toj razini uspostavljena veza između političkih aktivnosti, ekonomskih interesa i literarne propagande značajano će utjecti na narodnu/nacionalnu svijest Bošnjaka o sebi.

Bošnjaci: jedini europski narod bez zemlje?

Putopisna i avanturistička literatura iz devetnaestog stoljeća predstavlja vid razrade političkog manifesta, odnosno, apologetskih pamfleta onovremenih kolonizatorskih aktivnosti i agresivnih teritorijalnih aranžmana u Europi tokom posljednje etape rješavanja Istočne krize. Strukturalno ta literatura se zasnivala na manjku znanja, prihvatljivoj predrasudi i uspaljenoj mašti, ali prije svega na mitu, iznimno funkcionalnom sredstvu neovisnom, a opet podložnom i prilagodljivom i vremenu i ideologiji. Uvjetovana socijalnim i historijskim okolnostima i situacijom ova putopisna i avanturistička literatura umnogome je oblikovala javno mnijenje utječući i na formiranje i potporu vanjskoj politici prema Bosni i Hercegovini podstičući proeuropski način razmišljanja, istodobno proglašavajući sve drugo i drukčije nazadnim i retrogradnim, odnosno protivnim "europskom putu".

Naporedo s tim nudila se nimalo pohvalna slika prosječnog Bošnjaka koja je kasnije razrađivana i dorađivana i u savremenoj jugoslovenskoj literaturi, prema kojoj je prosječan Bošnjak: nečisti i nepismeni poludivljak, spreman na sve radi očuvanja vlastitog imanja i zvanja; to je nemilosrdni sakupljač harača, otimatelj maloljetne djece, surovi vojnik, zaostali orijentalac zainteresiran za prošlost, sadašnjost i budućnost samo ako on postoji u njima. A o simbiozi putopisaca-obavještajaca-propagandista i zvanične politike govori i činjenica da

je predgovor za knjigu hvaljene Adeline Irby (Miss Irby, koja ima i svoju ulicu u Sarajevu), Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe napisao osobno britanski premijer William Gladstone.

Osim navedenoga, ova literatura je doprinosila produbljivanju protu-islamske propagande, što je odgovaralo i zagovornicima tanzimatskih reformi u Turskoj koji su po svaku cijenu islamsko zaleđe naslijeđene države nastojali zamijeniti turskim. Stoga su podržavali svaku aktivnost koja je išla i prilog "turskom", a nauštrb "islamskog", s namjerom "turkifikacije" umjesto "islamizacije" Bošnjaka. No, činjenica je da u srpskim i hrvatskim nacionalnim mitovima pojam "Turčin" još funkcionira više kao drugo ime za bosanskog muslimana nego za stanovnike Turske.

Uloga nacionalno osviještenog dijela bosanske uleme u svim ovim događanjima nipošto se ne smije zanemariti. Na njihovo protivljenje iseljavanju Bošnjaka iz svoje zemlje, insistirajući na praksi Allahovog Poslanika Muhammeda (s.a.v.a.), a temeljeći to na predaji koja se prenosi od njega, da je "ljubav prema domovini dio iskrenog imana" (Hubbu'l-vatan mine'l-iman), tražeći od najznačajnijih učenjaka Sultanata da promoviraju pravo značenje hadisa i sunneta, pozitivno je reagirao samo mladoturski pisac, Namik Kemal, promovirajući i popularizirajući isti hadis, ali u drugom kontekstu; paradoksalno napose, borbu bošnjačke uleme u cilju zaustavljanja emigracije iz Bosne, u Turskoj je iskorištena u smislu promoviranja turskih nacionalnih interesa. Dijelom i zbog opiranja povinovanju naloga i očekivanja Istanbula Bošnjaci su etiketirani kao neposlušni nepokorni muslimani. Bilo je to namjerno pogrešno tumačenje i izvrtanje činjenica o višestoljetnoj bosanskoj tradicionalnoj toleranciji potvrđenoj zajedničkim suživotom različitih vjera s namjerom opravdavanja insistiranja na iseljavanju. Ali i povlačenje jasne linije razgraničenja između neposlušnih Bošnjaka i kooperativnih muslimana, pri čemu Bošnjaci počinju sloviti i kao ugnjetači vlastitog naroda, a njihova loša slika postaje još gora.

Mnoštvo interesa koji su se prelamali - i još se prelamaju - preko ovog komadića zemlje i malobrojnog naroda, tiskajući ih u isključivo konfesionalnu skupinu, Bošnjacima nikada nisu dopustili da prepoznaju vlastito etničko tkivo, a kamoli da se formalno i suštinski definiraju kao nacionalni entitet. S jedne strane, to je doista opterećujuće, a sa druge, Bošnjacima bi trebalo da služi na čast i ponos, jer upravo to - sva sila destruktivnih izvanjskih/rastvarajućih i unutarnjih/razjedinjujućih pritisaka - ukazuje na ogroman značaj ovoga naroda za ovaj prostor (i šire)

***

Tanzimatske reforme, buđenje nacionalne svijesti kod balkanskih naroda i formiranje čisto nacionalnih država, kolonizatorski apetiti europskih zemalja te posljedično iseljavanje muslimana, prije svih Bošnjaka, iz Bosne i Europe, uz propagandističku literarturu kojom su se novostečene autonomije i osviještene nacije pripremale na mogući i lahki povratak muslimana (Bošnjaka) "kao što su njihovi preci došli i prvi put" - s jedne strane sva ova događanja imala su iznimno negativan učinak na Bošnjake, a sa druge zapanjujuće ističu njihov značaj za europsku budućnost Balkana, ali i Europe u cjelini. Odabirući život u nimalo prijateljski nastrojenoj sredini i potpuno neprijateljskom okruženju, odbijajući promijeniti vjeru i nacionalni identitet, Bošnjaci i ostale muslimanske manjine u novonastalim balkanskim zemljama nikada nisu od svojih novih vladara dobile svoju ahdnamu, nego su postali predmetom najsurovijih progona i svakovrsnih pokušaja fizičkog uništenja. Međutim, upravo svojim opstojanjem, fizičkim i duhovnim, Bošnjaci su tada, krajem devetnaestog stoljeća, ali i sada početkom dvadeset i prvog, nerazlučivi dio europske slike Europe.

Bošnjacima nikada nije omogućeno ni dopušteno integriranje u familiju autentičnih i autohtonih europskih naroda pod uvjetima na koje bi oni bili spremni pristati, niti im je dopušteno da izgrade državu i naciju kako je to ne samo dopušteno, nego na šta su i podsticani ostali europski narodi. Islam i muslimani - kao da je to nešto loše(!?) - dvije su daščice okvira unutar kojega Europa i danas sagledava sliku Bošnjaka, namećući istu sliku i njima samima, istodobno ne dopuštajući nam da definiramo i druge dvije daščice, Bosanci i Europljani.

Kapsuliranje Bosanaca, Bošnjaka i bosanskih muslimana, ne dopuštajući im da budu sve to ujedno, već je izazvalo različite reakcije. Bošnjaci se stide priznati da su Bošnjaci jer to onda podrazumijeva da su muslimani, a to je nešto protueuropski i loše. Bošnjaci osjećaju krivicu zbog svoga porijekla i vjere te se odriču i poriču i vjeru i nacionalnost, pljujući po svojim najvećim svetinjama, tradiciji i toleranciji. Od Bošnjaka se neprestano i opetovano očekuje da dokazuju vlastitu spremnost na kompromise i ustupke na svoju štetu. I tako dalje... S druge strane, svima ostalim, prije svih susjedima i komšijama, date su odriješene ruke da ovaj "problem" koji nije riješen u devetnaestom stoljeću, u ime Europe i europskog puta, riješe sada kako znaju i umiju. Pa i popisom.

Dakle!

I iz ovog kratkog i šturog pregleda tek nekih događanja u i oko Bosne i Hercegovine i to u ne tako davnoj prošlosti, jasno je da je proces izgradnje ili izrastanja Bošnjaka iz naroda sa zemljom u državotvornu naciju duboko opterećen događanjima na međunarodnoj sceni, religijskom i nacionalnom homogenizacijom balkanskih država nakon povlačenja Osmanskog sultanata, teritorijalnim aspiracijama susjeda i komšija, asimilacijama i progonima. Devetnaesto i dvadeseto stoljeće za Bošnjake teško da su nešto više od progona i pokolja, intenzivne borbe za političko, vjersko i nacionalno priznanje, stalno umanjivanje broja stanovnika i životnog prostora i uništavanje kulturnog i civilizacijskog naslijeđa. Svi problemi, sa kojima su se

Bošnjacima nikada nije omogućeno ni dopušteno integriranje u familiju autentičnih i autohtonih europskih naroda pod uvjetima na koje bi oni bili spremni pristati, niti im je dopušteno da izgrade državu i naciju kako je do ne samo dopušteno, nego na šta su i podsticani ostali europski narodi. Islam i muslimani - kao da je to nešto loše(!?) - dvije su daščice okvira unutar kojega Europa i danas sagledava sliku Bošnjaka, namećući istu sliku i njima samima, istodobno ne dopuštajući nam da definiramo i druge dvije daščice, Bosanci i Europljani

Bošnjaci u skorijoj prošlosti suočavali, projektirani su izvana u skladu sa ekonomnskim i političkim interesima zaogrnutim plaštom međunarodne skrbi za opću dobrobit svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Isto tako, od Berlinskog kongresa naovamo, nijedan međunarodni mirovni i/ili bilo koji drugi sporazum nije, doista, ostavljao prostora za formiranje međunarodno priznate bosanske države.

U takvom, nametnutom i tijesnom životnom i političkom prostoru, Bošnjaci su živjeli - i žive - u sredini i okruženju u kojem su bili prisiljeni razviti različkovni osjećaj etničke pripadnosti. Mnoštvo interesa koji su se prelamali - i još se prelamaju - preko ovog komadića zemlje i malobrojnog naroda, tiskajući ih u isključivo konfesionalnu skupinu, Bošnjacima nikada nisu dopustili da prepoznaju vlastito etničko tkivo, a kamoli da se formalno i suštinski definiraju kao nacionalni entitet. S jedne strane, to je doista opterećujuće, a sa druge, Bošnjacima bi trebalo da služi na čast i ponos, jer upravo to - sva sila destruktivnih izvanjskih/rastvarajućih i unutarnjih/razjedinjujućih pritisaka - ukazuje na ogroman značaj ovoga naroda za ovaj prostor (i šire).

S tim u vezi, a i kao razlog više, samo se treba sjetiti inkvizitorskih posjeta i križarskih pohoda na Bosnu i Bošnjane da bi se shvatilo da su pritisci na Bošnjake da zaborave sebe i svoje znakovito stariji od prosvijetljenih Europljana i reformiranih Turaka. No, ova dva naporeda i uzročno-posljedična slijeda događanja skrbe političke utjecaje čije posljedice traju do danas, odnosno, radije, predstavljaju sam korijen bošnjačke nacionalne krize identiteta. Pojava nacionalizma i nacionalnih država rezultat su programa buđenja nacionalne svijesti, inicijative koju Bošnjaci nikada nisu imali. Drugim riječima, Bošnjacima nije nedostajalo svijesti o različitosti vlastitog nacionalnog identiteta, nego nikada nisu imali priliku, a ni sredstva potrebna za izgradnju moderne nacije. Čak i kada su dovedeni u priliku da - braneći živote - pokušaju steći međunarodno priznanje svi njihovi napori osujećeni su u korijenu. Iste velike sile koje su učestvovale u dizajniranju, projektiranju, potpisivanju i provođenju svih mirovnih i inih međunarodnih sporazuma i ugovora ponovo su se okupile da spase susjede i komšije od osviještenih Bošnjaka.

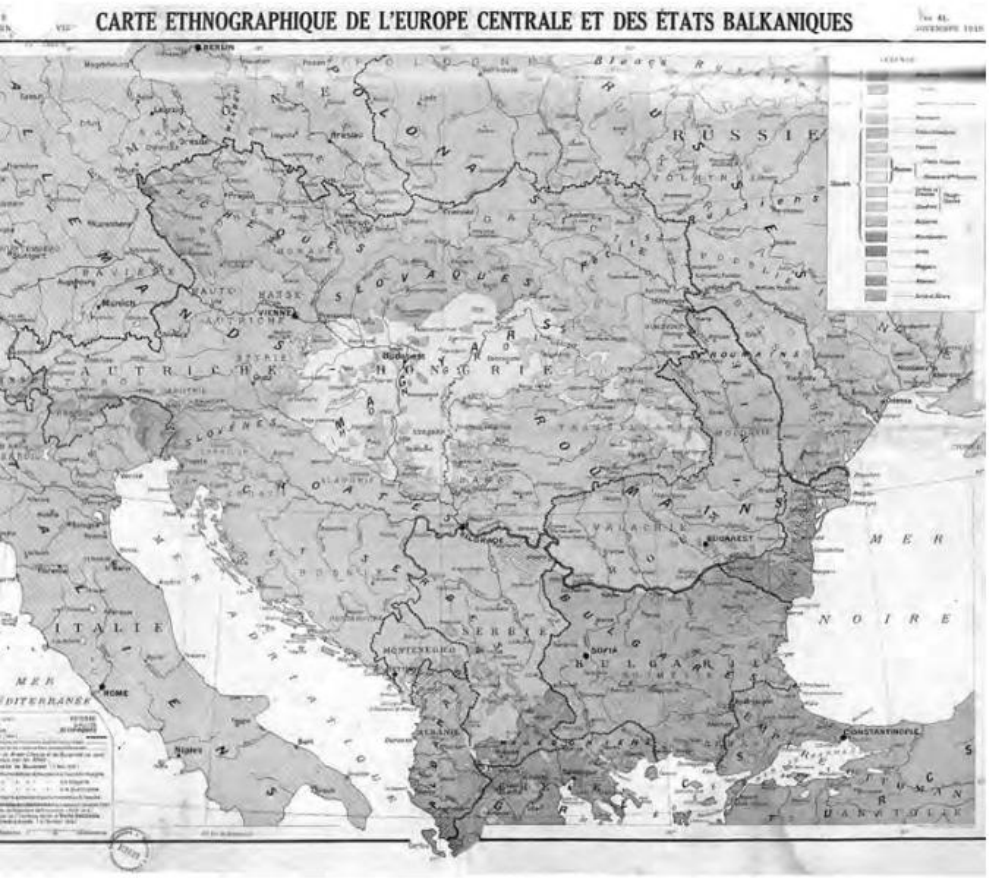

Potpisnici berlinskog ugovora jednoglasno su zaključili da Bošnjaci neće biti nacija, a Bosna i Hercegovina država, nego protektorat, a eho tog ugovora odjekuje Bosnom i Hercegovinom i danas. Sve ostale bivše jugoslovenske republike stekle su neovisnost, funkcioniraju kao samostalne države, navodno imaju manje problema, a stvarno samo više prava od Bosne i Hercegovine. U političkom mešetarenju koje je uslijedilo nakon raspada Jugoslavije, pristup međunarodne zajednice - Velike Britanije, Francuske i Njemačke - teško da se uopće razlikuje od onoga iz vremena Berlinskog kongresa, te ga stoga i treba posmatrati u kontekstu nastavka ili produžetka etno-nacionalističke politike iz devetnaestog stoljeća koja Bošnjake nikada nije ni željela uključiti u sistem i potencijalne neovisnosti. Posljedično, Bošnjaci se - danas i među sobom - još bore za vlastitu narodnu/nacionalnu identifikaciju.

Mi smo Bošnjaci. I Bosanci. A među nama ima i muslimana. ■

Hrvati u Istanbulu

Historiografije matičnih europskih država Levantinaca zaobilaze ovu tematiku jer ju je teško svesti pod nazivnik "nacionalna povijest," iako joj u određenom smislu i pripada. S druge strane, i sami osmanisti najčešće zaobilaze ovo poglavlje jer drže da se ne radi o, strogo uzevši, "osmanskoj povijesti", već o jednom zasebnom, europskom interpoliranom elementu u osmanskom tijelu

Piše: Vjeran Kursar

Prevladavajući historijski narativ hrvatsko-osmanske odnose prikazuje isključivo kao povijest ratova i bitaka, razaranja i porobljavanja, dok hrvatske zemlje u ranom novom vijeku promovira u "predziđe kršćanstva." Pritom, disonanti aspekti hrvatsko-osmanskih odnosa poput procvata Dubrovačke Republike kao osmanskog vazala, opstojnosti Bosne Srebrene i njenih katolika, i sl., u pravilu se prešućuju, ili, kada se spomenu, svrstavaju se u kategoriju "iznimaka koje potvrđuju pravilo."

Fenomen iseljavanja stanovništva iz hrvatskih zemalja u Osmansko Carstvo, napose njegovu prijestolnicu Istanbul, predstavlja jednu od takvih "iznimaka," o kojoj u hrvatskoj historiografiji do sada nije napisan ozbiljnije artikulirani tekst.[1] Iako je ovaj val iseljavanja prethodio masovnoj migraciji u Amerike s kraja 19. stoljeća, koja je relativno dobro istražena, levantinska epizoda ostala je nezamijećena u hrvatskoj historiografiji.

Međutim, treba dodati da je ovo pitanje, pitanje zapadnoeuropskih iseljenika, tzv. Levantinaca u Istanbulu, bilo prilično zanemareno kako u svjetskoj historiografiji, tako i osmanistici uopće, sve do najnovijeg vremena. No, i radovi koji su se pojavili u zadnjih desetak godina predstavljaju tek nastajanje jednog historiografskog polja. Pored filološki i metodološki prilično zahtjevnog i delikatnog zadatka kojeg ova problematika stavlja pred historičara, razlog ovakvom stanju je, kako objašnjava Oliver Jens Schmitt, autor knjige o Levantincima u Carigradu i

1 Tema je obrađena u dokumentarnom filmu Hrvati na Bosporu, režija: Srđan Segarić, scenarij: Vjeran Kursar i Vesna Miović, Hrvatska televizija, 2011.

Smirni (Izmiru),[2] istovremeno i povijesno uvjetovan. Naime, suvremeni europski putnici i diplomati u Istanbulu u tzv. 'dugom 19. stoljeću,' razdoblju nastanka nacionalnih država i nacionalizma uopće, nisu mogli razumjeti ove ljude koji se nisu uklapali niti u jednu od postojećih kategorija, jer su bili, kako navodi Schmitt, "ni Europljani ni Istočnjaci, bez nacije, ali prema europskom shvaćanju pretjerano religiozni, poligloti bez materinjeg jezika, radišni, no, bez visokog obrazovanja i kulture."[3] Ovakvo je stajalište bez sumnje stajalo u vezi sa orijentalizmom formiranim predrasudama samih promatrača, kao i željom za istiskivanjem Levantinaca sa njihovih lukrativnih pozicija u trgovini sa Istokom, i uskakanjem na njihova mjesta. Nerazumijevanje Levantinaca nerijetko je prelazilo u osudu, pa i otvorenu mržnju i prezir, kao što se da iščitati iz istanbulskih zapisa pijemontskog diplomata Antonija Barratae 1840. godine:

To su ljudi koji su samo po imenu kršćani, izdali su zemlje iz kojih su došli, ne znaju otkud su došli, tijela i duše prodaju Turcima, i ne znaju granicu u podčinjavanju i beskrupuloznosti…[4]

Ipak, treba napomenuti da ovakvo omalovažavanje i neprijateljstvo nisu prisutni u hrvatskim i bosanskim narativnim izvorima iz istoga perioda. Prije se može govoriti o određenoj vrsti patronizacije hrvatskih Levantinca, što je vidljivo iz tekstova našijenaca koji su posjetili grad na Bosporu, poput zagrebačkog jezikoslovca i književnika Adolfa Vebera Tkalčevića ("Putopis u Carigrad" iz 1885.), te bosanskih franjevaca fra Jake Baltića, koji je u "Stambolu" na službi proveo tri godine (1847-49.), i bosanskog polihistora fra Ivana Frane Jukića.

Crkva Santa Maria Draperis-Pera

Prema Schmittovom sudu, upravo je ta nesvodljivost Levantinaca na neku od poznatih kategorija (ni Istok ni Zapad, bez nacije i materinjeg jezika, i sl.), glavni razlog za previđanje ove problematike u modernoj historiografiji. Historiografije matičnih europskih država Levantinaca zaobilaze ovu tematiku jer ju je teško svesti pod nazivnik "nacionalna povijest," iako joj u određenom smislu i pripada. S druge strane, i sami osmanisti najčešće zaobilaze ovo poglavlje jer drže da se ne radi o, strogo uzevši, "osmanskoj povijesti", već o jednom zasebnom, europskom interpoliranom elementu u osmanskom tijelu.

Recimo i nekoliko riječi o samim "Levantincima". Upotreba samoga pojma Levantinac osporena je budući da tzv. Levantinci nisu koristili ovaj pojam za samoimenovanje sve do 20. stoljeća, dok je u današnjem značenju u literaturu ušao relativno kasno, tek u 19. stoljeću. Do tada je označavao općenito, bez razlike, sve stanovnike Levanta, odnosno istočnog Sredozemlja. U današnjem značenju riječ Levantinac označava stanovnika zapadnoeuropskog, često uže, katoličkog porijekla, koji živi u nekom od velikih lučkih gradova istočnog Sredozemlja poput Istanbula, Smirne, ili Aleksandrije. U tome smislu ovaj termin ima istoznačnicu u osmanskom terminu Latin, Katolik, odnosno, šire, Frenk.

Osim lokalnih katolika koji su bili osmanski podanici, na Galati i u Peri, izvorno nemuslimanskim naseljima nasuprot staroga Stambola, živjeli su strani, zapadnoeuropski trgovci i diplomati, koji su imali ekstrateritorijalan, autonoman status, utemeljen na kapitulacijama između Porte i njihovih matičnih država. Ovi došljaci su se nalazili pod jurisdikcijom svojih veleposlanstava i konzulata. U ranijem razdoblju najbrojniji su bili doseljenici sa obala zapadnog Sredozemlja – Talijani, Francuzi, Španjolci, Katalonci, te naši Dubrovčani i Dalmatinci.[5]

2 Oliver Jens Schmitt, Les Levantines. Cadres de vie et identités d'un groupe ethno-confessionnel de l'Empire ottwoman au 'long' 19e siècle, prev. Jean-François de Andria (Istanbul: Les Édition Isis, 2007). Izvorno objavljeno na njemačkom kao: Oliver Jens Schmitt, Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im 'langen 19. Jahrhundert' (Minhen: Oldenbourg, 2005.).

3 Oliver Jens Schmitt, "'Uzun 19. Yüzyılda' İstanbul Ve İzmir'de Levantenler: Uluslarüstü Bir Mezhep Grubunun Oluşumu Ve 'Kimliklerin Oyunu'," u: Yavuz Köse, İstanbul. İmparatorluk Başkentinden Megakente, prev. Ayşe Dağlı (Istanbul: Kitap Yayınevi, 2011.), str. 132.

4 Citirano prema: Schmitt, "'Uzun 19. Yüzyılda' İstanbul Ve İzmir'de Levantenler," str. 131.

5 O dubrovačkim diplomatima u Istanbulu vidi: Vesna Miović, Dubrovačka diplomacija u Istambulu (Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2003).

Grand Rue de Pera

O nekadašnjoj prisutnosti hrvatskih iseljenika u Istanbulu svjedoče i brojni nadgrobni spomenici na velikom katoličkom groblju Feriköy, kao i nemali broj grobova uglednika hrvatskog porijekla u istanbulskim katoličkim crkvama

***

U stariji turski jezik riječ Hırvat je ušla upravo u tome smislu – "radnik," ili "osoba velikog stasa," što stoji u vezi sa činjenicom da su Hrvati obavljali teške fizičke poslove, a često su služili i kao tjelesni čuvari, kako austro-ugarske ambasade, tako i drugih institucija

***

Pitanje zapadnoeuropskih iseljenika, tzv. Levantinaca u Istanbulu, bilo je prilično zanemareno kako u svjetskoj historiografiji, tako i u osmanistici uopće, sve do najnovijeg vremena

19. stoljeće donosi jednu potpuno novu dinamiku u osmansku povijest. Usporedo sa opadanjem snage Osmanskog Carstva i zaostajanjem u odnosu na zapadne sile, dolazi do otvaranja njegovog tržišta svjetskoj ekonomiji. Nakon potpisivanja trgovačkih ugovora sa europskim silama započela su ulaganja stranog kapitala u Carstvo (ugovor o slobodnoj trgovini s Velikom Britanijom u Balta Limanu 1838. bio je prvi). Zajedno sa europskim kapitalom, investicijama, biznisom i poduzećima, osmansku državu, a prije svega njen administrativni i ekonomski centar, Istanbul, preplavili su imigranti iz europskih zemalja u potrazi za zaradom, od biznismena i bankara, preko stručnjaka za nove tehnologije, do fizičkih radnika. Dodatni poticaj europskim useljenicima bila je postepena liberalizacija režima započeta tijekom reformskog razdoblja Tanzimata, i osobito konkretne uredbe koje su otklonile diskriminatorne odredbe šerijatskog prava i uspostavile pravnu jednakost između svih građana bez obzira na vjersku ili etničku pripadnost. U takvim uvjetima broj Levantinaca u Carigradu strelovito je rastao. Dok je 1800. u Istanbulu i Izmiru zajedno živjelo između 2.400 i 6.000 Levantinaca, početkom 20. stoljeća na Galati i Peri bilo je ukupno 60.000 Levantinaca, što je činilo približno jednu desetinu ukupnog stanovništva Istanbula.

Iseljenici iz Dalmacije, najnerazvijenije pokrajine Habsburške Monarhije, bili su jedni od najbrojnijih pridošlica u Istanbulu u prvoj polovici 19. stoljeća. Propadanjem Venecije i Dubrovnika ovo područje dolazi pod Austriju, no, novi porezi, centralizacija, birokratizacija i, ne na zadnjem mjestu, vojna obaveza, što je bilo praćeno ekonomskom i poljoprivrednom krizom, djelovali su kao sile koje su potaknule iseljavanje stanovništva Dalmacije, koje je potrajalo do u 20. stoljeće. Dalmacija je u 19. stoljeću bila toliko siromašna da dolazi do iseljavanja stanovništva u potrazi za poslom čak i u Bosnu, tzv. "tamni vilajet." Blizina mora olakšavala je transport i povezivala dalmatinske luke sa svjetskim centrima, što je dodatno pospješilo iseljavanje.

O broju Dalmatinaca u Istanbulu govore matične knjige istanbulskih katoličkih župa. Primjerice, broj djece dalmatinskog porijekla krštene u župi Sv. Petra i Pavla na Galati tijekom 19. stoljeća dosiže gotovo 1000. Ukoliko bi se tome pribrojali podaci iz ostalih župa na Galati, u Peri i Pangaltiju (Sv. Juraj, Santa Maria Draperis, Saint Antoine, Saint-Esprit), broj bi se vjerojatno još znatno uvećao. O nekadašnjoj prisutnosti hrvatskih iseljenika u Istanbulu svjedoče i brojni nadgrobni spomenici na velikom katoličkom groblju Feriköy, kao i nemali broj grobova uglednika hrvatskog porijekla u istanbulskim katoličkim crkvama.

S druge strane, narativni izvori, čija je vrijednost drugoga razreda u odnosu na crkvene matične knjige, a riječ je o Veberovom putopisu i Baltićevoj kronici, govore o oko 6.000 hrvatskih iseljenika. Pritom treba napomenuti da Baltićeva vijest ima veću vrijednost od Veberovog zapisa, budući da je on osobno kao duhovnik u crkvi Santa Maria Draperis u Peri u Istanbulu proveo tri godine, te je morao imati bolji uvid u brojčano stanje. Ipak, zbog činjenice da strani državljani nisu bili uključeni u službene osmanske popise stanovništva toga vremena, njihov točan broj je teško dokučiti. No, činjenica da se u austro-ugarskoj školi krajem 19. stoljeća počeo izvoditi i "hrvatsko-srpski jezik" kao nastavni predmet (profesor je bio Vladimir Gregović), govori da je tu morao postojati i znatan broj učenika hrvatskog porijekla, kao austro-ugarskih državljana. S druge strane, kako navodi Radmila Radić, koja je pisala o jugoslavenskoj

Nicolas i Gregoire Zelić

koloniji u Carigradu između dva svjetska rata, prema izvještajima iz Generalnog konzulata Kraljevine SHS u Istanbulu, u gradu je živjelo oko 8.000 Bokelja i Dalmatinaca.[6]

Hrvatski iseljenici i iseljenice radili su u najvećem broju kao nadničari, industrijski radnici, zaštitari i čuvari, kućepazitelji, kućne pomoćnice, ugostitelji, obrtnici, trgovci i mornari. Dobrim dijelom bili su vezani za kompanije i poduzeća koja su imala sjedište u Habsburškoj Monarhiji, kao što je bio primjerice Austro-Ugarski Lloyd. Činjenica je da je veliki dio hrvatskog iseljeništva doista spadao u tzv. "pomorski proleterijat." U stariji turski jezik riječ Hırvat je ušla upravo u tome smislu – "radnik," ili "osoba velikog stasa," što stoji u vezi sa činjenicom da su Hrvati obavljali teške fizičke poslove, a često su služili i kao tjelesni čuvari, kako austro-ugarske ambasade, tako i drugih institucija. Primjerice, među ranjenima u armenskom terorističkom napadu na Osmansku banku u Istanbulu 1896. bio je i jedan čuvar Hrvat.

Dio tih ljudi je teško živio, pojedinci čak i ispod granice siromaštva. Tako pojedini osmanski dokumenti donose naredbe da se siromašni i nezaposleni Hrvati vrate u domovinu zbog velike bijede i neimaštine, a ponekad i zbog nereda koje su izazivali. No, treba napomenuti da se Hrvati, kao stranci, odnosno državljani Habsburške Monarhije, u osmanskim izvorima vrlo često susreću upravo u ekscesnim situacijama, koje prisiljavaju osmansku državu da se direktno uplete u inače u pravnom pogledu neovisne poslove stranaca. Ovakva narav osmanskih izvora uvjetovala je u posljednje vrijeme pojavljivanje određenog broja historiografskih radova o marginalnim temama i osobama s one strane zakona, poput prosjaka, beskućnika, sitnih kriminalaca, prostitutki, i sl. Takav uzorak, međutim, ne pruža punu i točnu sliku levantinske zajednice, već osvjetljava samo njegove ekscesne rubove.

S druge strane, jedan dio hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka uspio je ostvariti zavidne karijere i zadobiti ugled u istanbulskoj levantinskoj zajednici, pa i izvan nje. Od starih dubrovačkih obitelji krajem 19. stoljeća srećemo još obitelji Chirico i Čingrija. Od novopridošlih obitelji svakako treba spomenuti obitelj Zelić, kao najbolji primjer vrtoglavog uspona jedne nove iseljeničke obitelji.[7] Antonije Zelić iz Brela kraj Makarske dolazi 1840. godine u Istanbul,

Poduzeće "Zelić i sinovi" (Zellich & fils), nakon Antonijeve smrti 1890. preimenovano u "Braća Zelić" (Zellich frères), postaje najistaknutija tiskara u Osmanskom Carstvu, koja je za vrijeme svoga djelovanja otisnula na stotine važnih knjiga, kao i slikovnih materijala poput čuvenih razglednica Istanbula, plakata, karata itd. Ugled Zelića bio je toliki da im je 1914. bilo povjereno tiskanje osmanske lire

zapošljava se u litografskoj tiskari Francuza Henrija Cayola, da bi 1869. otvorio vlastitu tiskaru. Ovo je primjer prenošenja zapadne tehnologije u Osmansko Carstvo, što je bila jedna od važnijih uloga Levantinaca u 19. stoljeću. Kako se radilo o novoj tehnologiji kojom je Zelić u potpunosti ovladao, te zahvaljujući izostanku prave konkurencije

6 Radmila Radić, "Jugoslovenska kolonija u Carigradu između dva svetska rata," Tokovi istorije, 3-4 (2008), str. 201.

7 O povijesti obitelji Zelić u Istanbulu snimljen je dokumentarni film Zelići – carski tiskari, režija: Srđan Segarić, scenarij: Vjeran Kursar, Hrvatska televizija, 2011.

i iznimnoj kvaliteti proizvoda svoje tiskare, ubrzo je proširio posao. Poduzeće "Zelić i sinovi" (Zellich & fils), nakon Antonijeve smrti 1890. preimenovano u "Braća Zelić" (Zellich frères), postaje najistaknutija tiskara u Osmanskom Carstvu, koja je za vrijeme svoga djelovanja otisnula na stotine važnih knjiga, kao i slikovnih materijala poput čuvenih razglednica Istanbula, plakata, karata itd. Ugled Zelića bio je toliki da im je 1914. bilo povjereno tiskanje osmanske lire. Dodajmo da je Gregoire Zelić, ravnatelj tiskare, dobio i nekoliko međunarodnih priznanja, poput papinog ordena "Sv. Silvestra" za zasluge za Crkvu u Istanbulu, perzijskog ordena reda "Lava i Sunca," te ordena "Sv. Save" 5. reda koji mu je udijelio srpski kralj Aleksandar I. Obrenović.

Od osoba koje su se istakle kao prenosioci novih tehnologija, svakako treba istaknuti i Sišćanina Đuru Klarića, koji je položio temelje turskoj duhanskoj industriji, kao prvi ravnatelj osmanske tvornice duhana Džibali u Istanbulu u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća. Zahvaljujući uspješnom vođenju tvornice, po čijem modelu su bile uređene tvornice u Solunu, Samsunu i Izmiru, Klarić je postao tehnički savjetnik glavnog ravnateljstva uprave duhanskog monopola u Carigradu. Uprava duhanskog monopola nalazila se pod međunarodnom Agencijom za osmanske državne dugove, osnovanom Muharremskim akrom 1881., čemu je prethodio osmanski bankrot (1875).

Proizvodi Klarićeve tvornice dobili su nagrade na međunarodnim sajmovima u Londonu i Parizu. Za svoje zasluge u unapređenju duhanske industrije, Klarić je bio odlikovan osmanskim ordenom reda Medžidije. Klarić je ujedno bio izrazito aktivan i u društvenom životu zajednice. Obnašao je dužnost glavnog inspektora austro-ugarskih škola u Istanbulu. K tome, bio je i predsjednik upravnog vijeća Austro-ugarskog dobrotvornog društva Benefienza, a kao istaknuti

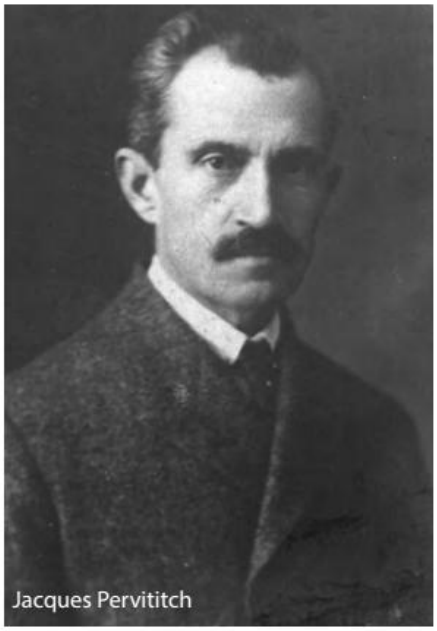
Jacques Pervititch

Može se spomenuti još i kartograf Jacques Pervititch, porijeklom iz Močića kraj Cavtata, čije mape Istanbula napravljene za potrebe osiguravajućeg društva predstavljaju nezaobilazan izvor za urbanu povijest Istanbula u 20. stoljeću

član hrvatske zajednice bio je i počasni predsjednik istanbulskog Hrvatsko-dalmatinskog kluba.

U ovome kontekstu može se spomenuti još i kartograf Jacques Pervititch, porijeklom iz Močića kraj Cavtata, čije mape Istanbula napravljene za potrebe osiguravajućeg društva predstavljaju nezaobilazan izvor za urbanu povijest Istanbula u 20. stoljeću. Kao jednu od osoba koje su svojim djelovanjem zadužile grad, u svojoj knjizi o Istanbulu spominje ga i turski nobelovac Orhan Pamuk.[8]

Broj Hrvata nastanjenih u Istanbulu počeo se smanjivati u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Uslijed poteškoća oko reguliranja državljanstva u novoosnovanoj Republici Turskoj, mnogi strani doseljenici se odlučuju vratiti u svoje matične zemlje. No, i unatoč tome broj hrvatskih iseljenika u Istanbulu još neko vrijeme ostaje znatan. Na koncu, zbog ekonomskih kriza i političke nestabilnosti, kao i nekih drugih razloga, većina ipak odlučuje napustiti grad na obalama Bospora, i potražiti sreću negdje drugdje. Tako se danas hrvatske obitelji u Istanbulu mogu nabrojiti gotovo na prste jedne ruke.

S obzirom na činjenicu da su Levantinci kao grupa predstavljali jednu nenacionalnu, odnosno nadnacionalnu zajednicu ljudi iste vjere i svijesti o zajedničkom europskom porijeklu, postavlja se pitanje može li se iz te cjeline, za potrebe istraživanja, opravdano izdvojiti jedan njen element, kao što je bio hrvatski.

Općenito, prema Schmittovom istraživanju, omjer novopridošlih muškaraca i žena u levantinskoj zajednici iznosio je 4:1. Stoga su se muškarci u velikoj mjeri ženili ženama iz starih levantinskih porodica, ali i grkokatolkinjama i armenokatolkinjama, a kasnije i pripadnicama drugih kršćanskih denominacija. Primjerice, Antonio Zelić oženio se Marijom Demié iz Marseja, kako saznajemo iz matične knjige vjenčanih crkve Santa Maria Draperis. Njegov sin Gregoire oženio je Adelaide Tatulante. Drugi sin Michael bio je oženjen Marijom Brindisi. Treći sin Nikola oženio je Mariju Pappadopulo, dok se četvrti sin Henrico oženio Anastasiom Renouard. Dakle, nitko od Zellicha nije sklopio brak sa ženom iz Hrvatske. Takva je praksa bila prisutna i kod drugih iseljenika. U ovakvim prilikama, perspektiva da se hrvatski jezik izgubi brzo, ako ne već u prvoj generaciji, a onda vrlo vjerojatno u drugoj, bila je vrlo izgledna. Iako je doduše djelovanje austro-ugarske škole sa hrvatsko-srpskim jezikom kao izbornim predmetom moglo usporiti ovaj proces, zbog postojanja velikog broja drugih stranih škola, kao i kratkotrajnosti izvođenja samoga predmeta, efekt uvođenja hrvatsko-srpskog jezika u školski program morao je biti ograničen.

8 Vidi: Orhan Pamuk, Istanbul. Grad, sjećanja, prev. Ekrem Čaušević (Zagreb: Vuković & Runjić, 2006.)

Glavni jezik levantinske zajednice bio je francuski, a slijedio je talijanski. Zbog velikog broja Grka u tadašnjem Istanbulu, pored francuskog i talijanskog, neki Levantinci su govorili i grčki, makar u uličnoj verziji. Turski je nakon stvaranja republike 1923. postao obavezni jezik u svim školama, kao i u javnoj komunikaciji, tako da su Levantinci sada po prvi puta bili primorani naučiti i jezik države u kojoj žive. I, konačno, u 20. stoljeću engleski postaje svjetski jezik, i Levantinci ga kao takvog počinju učiti.

Edwin Zellitch, čiji je šukundjed bio Antonio Zelić, rodonačelnik istanbulske grane obitelji, stanovnik Atene od 1978. godine, na pitanje kojim se jezicima koristila njegova obitelj odgovara sljedeće:

"S ocem smo razgovarali na engleskom. S majkom na grčkom i francuskom, a u školi na engleskom i turskom jeziku."[9]

Pripadnici jedne druge levantinske obitelji hrvatskog porijekla, Pusići, koji žive više od stoljeća u Istanbulu, pripovijedaju sličnu priču. Stani Pusić, čiji je djed došao iz Dubrovnika u Istanbul, kaže sljedeće:

Kod kuće se najčešće govori očev ili majčin jezik, oni dominiraju. Moja je majka bila Talijanka i s nama je razgovarala talijanski. Ali, za vrijeme rata Turci su bili protiv Talijana. Zato su rekli da moramo govoriti drugim jezikom, pa smo odabrali francuski, koji je tada bio dominantan jezik. … Tako nama hrvatski nije bio glavni jezik. Kod kuće smo govorili francuski i talijanski. Turski smo učili u školi. Na ulici i grčki, jer u to je vrijeme ovdje živjelo mnogo Grka. … I tako smo naučili grčki. Ali samo u govoru, ne i u pismu… Učili smo i druge jezike u školi, kao njemački i engleski. … Danas govorimo najmanje pet jezika. Nažalost, ne govorimo hrvatski, jer djed je govorio hrvatski, ali ne sa djecom.[10]

Tvornica duhana Džibali (Cibali)

Od osoba koje su se istakle kao prenosioci novih tehnologija, svakako treba istaknuti i Sišćanina Đuru Klarića, koji je položio temelje turskoj duhanskoj industriji, kao prvi ravnatelj osmanske tvornice duhana Džibali u Istanbulu u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća

Sličan odgovor na pitanje o upotrebi hrvatskog među hrvatskim Levantincima u Istanbulu u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća dobio je i Veber Tkalčević od jedne kućanice s kojom je razgovarao:

- A znadu li svi dobro hrvatski?

- I znadu i neznadu dobro, kako je ko dugo ovdje. Ali oni, koji su već malo zaboravili, drže se, da su Hrvati.[11]

Dok kriterij jezika definitivno pruža negativan odgovor na pitanje može li se govoriti o "hrvatskim Levantincima," nekoliko drugih faktora imalo je centripetalan, odnosno kohezivni učinak. Prije svega, državljanstvo matične države bilo je ono što je sprječavalo odumiranje predistanbulskih tradicija među doseljenicima. Strano državljanstvo je nešto što Levantinci i dan danas čuvaju kao najveću svetinju, kao jedinu branu od utapanja u turskome mnoštvu. Nekada su uz strano državljanstvo bile vezane različite privilegije, no, danas tome više nije tako. Primjerice, Zelići su očuvali državljanstvo svoje "matične države." Uvidom u privatni arhiv Edwina Zellitcha, koji seže sve do prvog Zelića u Istanbulu - Antonija, može se pratiti promjena državnih naziva na ispravama Zelićevih: 1. Austrija; 2. Austro-Ugarska (od 1867.); 3. Kraljevina SHS; 4. Kraljevina Jugoslavija; 5. SFRJ; 6. Republika Hrvatska. Slično je i sa drugim obiteljima u Istanbulu, čiji članovi hrvatski ne govore, većina nikada nije ni posjetila Hrvatsku, no, unatoč tome posjeduju i čuvaju hrvatsko državljanstvo (npr. već spomenuti Pusići).

Pored praktično-pragmatičnog elementa, kao što je bilo državljanstvo, kao kohezivni faktor djelovale su i neke javne i društvene organizacije utemeljene na pripadnosti zajedničkoj državi ili zavičaju. Tako je, pored već spomenute austro-ugarske škole, kao organizacija koja je okupljala austro-ugarske državljane djelovalo i austro-ugarsko dobrotvorno društvo

9 Razgovor vođen 17. veljače 2010. u Ateni.

10 Razgovor vođen 23. svibnja 2009. u Istanbulu.

11 Adolf Veber [Tkalčević], Put u Carigrad (Zagreb: Matica Hrvatske, 1886), str. 170-171.

St. Georg (Sv.Juraj) crkva prije 1965.

Treba istaknuti i misiju bosanskih franjevaca koji u 19. stoljeću odlučuju utemeljiti svoje stalno predstavništvo u Istanbulu. 1845. godine zalaganjem fra Filipa Pašalića u selu poljskih emigranata Adamköyu (danas Polonezköy), udaljenom tridesetak kilometara od Istanbula, bosanski franjevci stječu svoje prvo privremeno uporište. 1853. franjevci kupuju crkvu Sv. Jurja na Galati koja postaje njihova rezidencija i predstavništvo u Istanbulu

Benefienza. U župi Sv. Jurja na Galati djelovala je dubrovačka bratovština Sv.Vlaha, koja je skrbila o siromašnijim članovima zajednice. U kasnijem periodu, u razdoblju Jugoslavije, kao društvena organizacija ovoga tipa isticala se jugoslavenska organizacija "Sloga", koju su jugoslavenski državljani u Istanbulu rado posjećivali, i gdje su se rado družili.

Pored ovih udruženja treba istaknuti i misiju bosanskih franjevaca koji u 19. stoljeću odlučuju utemeljiti svoje stalno predstavništvo u Istanbulu. 1845. godine zalaganjem fra Filipa Pašalića u selu poljskih emigranata Adamköyu (danas Polonezköy), udaljenom tridesetak kilometara od Istanbula, bosanski franjevci stječu svoje prvo privremeno uporište. 1853. franjevci kupuju crkvu Sv. Jurja na Galati koja postaje njihova rezidencija i predstavništvo u Istanbulu. Franjevci tu ostaju sve do 1882. godine, kada, uslijed prilika nastalih austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, nestaje potreba za franjevačkim predstavništvom u osmanskoj prijestolnici.[12]

Pored političkog značaja rezidencije, franjevci su dijelom bili motivirani i potrebom duhovne skrbi za hrvatske iseljenike. Prema riječima Pašalićevog suvremenika, fra Ivana Frane Jukića, kupovina crkve bila je nužna,

jer u Carigradu ima katolikah našeg jezika ljudih izobila, koji su pod imenom Hrvatah poznati; iz Dalmacije i Arbanaske ovdje su ili naseljeni, ili se za vrieme raznim prometom zabavljaju; osim toga množtvo mornarah na Lloydovih i turskih parobrodih služećih, koji bi rado slušali rieč božju u narodnom jeziku.[13]

Pored službe u crkvi, franjevci su služili i kao kapelani u austrijskoj bolnici.

Još nekoliko činjenica može upućivati na tjesniju međusobnu povezanost hrvatskih iseljenika, kao i njihovu vezanost uz pradomovinu. Međutim, ponekad je teško sa sigurnošću reći radi li se o pukoj slučajnosti, ili ipak o nečemu višem. Knjigu pjesama posvećen austro-ugraskom caru i kralju Franji Josipu direktor tvornice duhana Đuro Klarić, u domovini ranije poznat i kao pjesnik, tiskao je upravo u Zelićevoj tiskari. Nažalost nemamo drugih vijesti o njihovom eventualno intimnijem odnosu, no, moguće je pretpostaviti da je Klarić odabrao Zeliće rukovodeći se emotivnom povezanošću dvaju zemljaka. Nadalje, zanimljivo je da je bosanski franjevac na službi u Istanbulu, fra Rafael Babić, krajem 19. stoljeća u crkvi Santa Maria Draperis krstio jednog Zelića, Antonija, iako je bilo i drugih svećenika na raspolaganju. Članovi obitelji Zelić održavali su povremeno veze sa rođacima u Dalmaciji, a neki od njih su s vremena na vrijeme posjećivali stari kraj. Unuci Antonija Zelića borili su se u I. svjetskom ratu kao austro-ugarski vojnici u Bosni, dok je nakon rata, u 1930-ima, August Zelić kao predstavnik tvrtke Kardex boravio u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu. Zanimljivo je da se danas, u vremenu (ponovne) globalizacije, ove veze s Hrvatskom kao pradomovinom ponovno uspostavljaju, dijelom iz poslovnih, dijelom iz emotivnih razloga, o čemu nam svjedoče primjeri Edwina Zellitcha i Mareka Pusića iz Istanbula.

Može se zaključiti da je određena razina povezanosti između hrvatskih iseljenika, kao i svijesti o vlastitoj tradiciji i porijeklu očuvana unatoč stoljetnom boravku u multinacionalnom kontekstu tadašnjeg Istanbula i fizičkoj uklopljenosti u njegovu levantinsku zajednicu. Stoga držim da bi i ove, sa stajališta "nacionalne historije", male teme, trebalo istražiti na odgovarajući način, naravno uz uvažavanje činjenice da je riječ o ljudima koji su bili uklopljeni u jednu širu nadnacionalnu, odnosno multinacionalnu zajednicu. ■

12 Više o bosanskim franjevcima u Istanbulu vidi u: Vjeran Kursar, "Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti," Prilozi za orijentalnu filologiju, 60 (2011), 371-408.

13 Ivan Franjo Jukić, Sabrana djela, sv. 2 (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 582.

Vrana za vrijeme turske vladavine - han Jusufa Maškovića

Piše: **Anastazija Magaš Mesić**

Han u Vrani trebao je biti ljetnikovac ili rezidencija samog Jusufa Maškovića kada se iz Carigrada vrati u svoj rodni kraj. Zasigurno je Mašković, gradnjom monumentalnog hana, želio pokazati svom rodnom mjestu kako je od bosonogog siromašnog mladića, svojom sposobnošću i nadarenošću došao do visokog položaja, moći i bogatstva. Han, iako nezavršen, osigurao je trajni spomen njegova imena. Han Jusufa Maškovića je jedinstveni spomenik na ovim prostorima, monumentalan i skladan te ga možemo usporediti s najznačajnijim renesansnim ljetnikovcima na hrvatskoj obali

Turci su u prvoj polovici 17. stoljeća vladali značajnim dijelom teritorija današnje Republike Hrvatske, međutim, materijalni tragovi njihova boravka su neznatni. Jedna od rijetkih znamenitosti tog doba je han Jusufa Maškovića u Vrani, najveći i najznačajniji spomenik turskog graditeljstva u našim krajevima.

Mjesto Vrana ima bogatu i burnu prošlost. Slavno razdoblje njene povijesti završilo je 1409. godine, kada je hrvatsko-ugarski kralj Ladislav Napuljski prodao Veneciji cijelu Dalmaciju u čijem sastavu je bila i Vrana. Tada je formiran Vranski distrikt, mletački državni posjed, u kojem su osim Vrane bila i mjesta Tinj, Raštane i Pakoštane. Nedugo nakon dolaska Venecije na vlast, počinju prodori Turaka sa istoka. Već sredinom 15. stoljeća česti su upadi Turaka u ove krajeve iz njihovih uporišta u Bosni, koji se intenziviraju nakon

njenog pada 1463. godine. Dvadesetih godina 16. stoljeća Turci osvajaju Knin, Sinj, Ostrovicu i druge gradove te se nalaze u neposrednom susjedstvu vranskog distrikta.

Početkom 16. stoljeća vranska utvrda je u lošem stanju. Zidine su djelomično srušene, oskudica je pitke vode što je uzrokom povremenih epidemija kuge, vojna posada je malobrojna, najviše do 100 vojnika, slabo ili nikako plaćenih. Ulaganja Venecije u obnovu tvrđava u zadarskom zaleđu, poput vranske, su bila nedovoljna. Mlečani su prvenstveno trošili na ojačanje i obnovu zidina primorskih gradova koji su štitili plovni put Jadranom. Prilikom jednog upada Turaka 1538. godine, oslabljena posada vranske utvrde se povukla omogućivši Osmanlijama da osvoje Vranu bez borbe. Te godine počinje period turske vladavine Vranom i okolicom koji, s manjim prekidima, traje do 1683. godine kada je turska vojska poražena u bitci kod Beča.

Za vrijeme turske vladavine Vrana je pripadala kliškom, potom krčkom ili ličkom sandžaku (turskoj pokrajini). Zajedno s petnaestak sela i zaselaka tvorila je malu upravnu jedinicu – Vransku nahiju – koja je obuhvaćala područje od Nadina do Banjevaca. Turci su bili svjesni strateške važnosti položaja Vrane, te su je intenzivno obnavljali i ojačavali pretvorivši je u moćnu utvrdu. Istovremeno su podno gradine organizirali selo – varoš. Period turske vladavine je, u gospodarskom smislu, period napretka. Gradnjom sustava kanala za navodnjavanje pretvorili su vransko polje u plodnu dolinu gdje se uzgajaju razne poljoprivredne kulture. Ondašnji kroničari Vranu nazivaju "vrtom ličkog sandžaka". Sredinom 17. stoljeća u Vrani je bilo oko 500 kuća, više džamija, mekteb – škola za muslimansku vjersku obuku, javna kupatila, vodovod i vodoskoci.

Najistaknutiji gospodar Vrane – zaim – bio je Halilbeg. Gospodario je Vranom u prvoj polovici 17. stoljeća, a bio je postavljen i za krčkog ili ličkog sandžakbega. Vranom je gospodario i njegov sin – Durakbeg. Ipak, najznačajnija i najuspješnija ličnost porijeklom iz Vrane tog vremena je Jusuf Mašković.

Jusuf Mašković - vrhovni zapovjednik turske vojske

O njegovu životu su ispričane brojne legende iako je vjerodostojnih podataka malo. Prema mletačkim izvorima rođen je 1604. godine u Vrani ili okolici, u obitelji koja možda potječe iz Pakoštana. Porijeklom siromah, bio je konjušar kod bega Bećiragića u Nadinu gdje je naučio turski jezik i pismo. S gospodarom je putovao u Sarajevo i tamo stekao poznanstva koja su ga odvela do Carigrada. Bio je u sviti Mustafage Armena nakon čijeg pogubljenja je stupio u službu turskog dvora – Porte. Legenda kaže da je Jusuf Mašković bio vrtlar na dvoru kada je upoznao i sprijateljio se sa, tada zatočenim, budućim sultanom Ibrahimom I. Činjenica je da nakon stupanja na vlast Ibrahima I. strelovito napreduje - 1643. godine postao je silahdar – čuvar oružja na sultanovom dvoru, potom drugi vezir i carski savjetnik. 1644. godine imenovan je kapudan pašom – vrhovnim zapovjednikom mornarice, a potom i serdarom – maršalom, vrhovnim zapovjednikom turske vojske. Početkom Kandijskog rata predvodio je tursko vojno osvajanje Krete, gdje se, kako mletački kroničari pišu, iskazao viteštvom i humanošću tijekom opsade i nakon predaje glavnog grada Kaneje. Da li stoga, ili zbog nedostatnog ratnog plijena, nedugo nakon povratka u Carigrad, zadavljen je 30. siječnja 1646. godine na turskom dvoru po nalogu sultana Ibrahima I.

Iako se uzdigao do visokog položaja, Mašković nije zaboravio rodni kraj. Na vrhuncu moći, 1644. godine pozvao je u Carigrad Durakbega da podnese izvješće o stanju u Krajini, ali i da mu povjeri nadzor nad gradnjom hana u Vrani. Za izvršenje tog zadatka dao mu je 16.000 reala, a naknadno je poslao još 6.000. Odluka o gradnji hana nije bila samo dobročinstvo prema rodnom kraju već i želja za povratkom jer han je trebao biti i rezidencija samog Maškovića kada se vrati iz Carigrada.

Nakon povratka Durakbeg je organizirao veliko gradilište u Vrani na kojem je dnevno bilo angažirano 500 radnika. Tako živa aktivnost uznemirila je Mlečane koji su poslali građevinskog stručnjaka Albertija da noću obiđe gradilište. Nakon obilaska Alberti je nacrtao temelje i izvijestio da se ne radi o utvrdi već o gostinjcu, građevini predviđenoj za smještaj velikog broja putnika. Nažalost, smrću Maškovića gradnja hana je zaustavljena i han nikad nije bio završen prema izvornom projektu.

Tih godina događaji se nisu odvijali povoljno za tursku stranu. 1647. godine mletačka vojska, pod vodstvom generalnog providura Leonarda Foscola, kreće u veliku ofenzivu i osvaja područja pod turskom vlašću. Osvojio je i Vranu te je, iz predostrožnosti, temeljito razrušio. Uništio je i sustav kanala za navodnjavanje zemljišta te je ubrzo plodna vranska dolina postala močvarom.

Nakon završetka Kandijskog rata i potpisanog mira 1669. godine, Venecija je vratila Turcima Vranu pa je tu boravio i sandžakbeg Muhamedbeg Duraković i brat mu Hasanbeg. Međutim, vranska utvrda, koju je Foscolo dijelom razrušio, bila je stoga u lošem stanju koje je omogućilo česte upade i pljačke kotarana, mletačkih podanika. Zabilježen je upad 1676. godine kada su kotarani zapalili Vranu i opljačkali 20 kuća.

Nakon poraza u bitci kod Beča 1683. godine Turci se definitivno povlače iz ovog kraja. Venecija je vraćene posjede darivala ratnim veteranima. Tako je 1756. godine vranski posjed, kao i titulu grofova vranskih ("conte di Vrana"), dodijelila obitelji Frane Borellija iz Bergama.

Maškovića han

Han (khan - arapski kuća), je svratište i prenoćište, svojevrsni motel islamskog svijeta, mjesto gdje su putnici i njihovi konji mogli prenoćiti, snabdjeti se hranom kao i obavljati muslimanske vjerske obrede. Stoga su u hanu bile spavaonice, blagovaonica, štale, mala bogomolja, riznica, dućan, a ponekad i kupatilo. Obzirom na namjenu, hanovi, kao i slična ustanova u islamskom svijetu – karavansaraji, imaju ustaljeno prostorno rješenje koje, uz sve potrebne sadržaje, osigurava sigurnost svima koji borave u njemu. Hanovi su zadužbine velikih ljudi i simboli njihove moći, pokazatelji socijalnog i političkog statusa kao i financijske snage graditelja. Han u Vrani trebao je biti ljetnikovac ili rezidencija samog Jusufa Maškovića kada se iz Carigrada vrati u svoj rodni kraj. Zasigurno je Mašković, gradnjom monumentalnog hana, želio pokazati svom rodnom mjestu kako je od bosonogog siromašnog mladića svojom sposobnošću i nadarenošću došao do visokog položaja, moći i bogatstva. Han, iako nezavršen, osigurao je trajni spomen njegova imena.

Maškovića han smješten je na padini svega pedesetak metara južno od srednjovjekovne vranske gradine. Njegov položaj vjerojatno je predodredila i dostupnost vode, tog izrazito bitnog elementa za islamski svijet. Voda je prirodnim padom tekla iz obližnjeg izvora Pećine do sjevernog ugla hana, odakle je unutar građevine razvedena sustavom kamenih kanala.

Han izgleda kao utvrda, vanjski zidovi su gotovo bez otvora, visine do 7 metara. Ziđe hana građeno je od velikih, fino klesanih kamenih blokova koji završavaju istaknutim vijencem jednostavne profilacije. Ta reprezentativna građevina pravokutnog tlocrta, dimenzija 50x62m, zauzima površinu od preko 3000m2. Duže stranice kompleksa pružaju se niz padinu. Kraća, sjeveroistočna strana prati glavni mjesni put dok je jugozapadna strana, smještena na preko 4 metra nižoj razini od sjeveroistočne, ojačana snažnim, podupirućim kontraforima na vanjskom licu. Ulaz je smješten u sredini sjeveroistočne strane. U han se ulazi kroz vrata u prizemlju kule koja na katu ima dva obrambena otvora poviše ulaza, tvz. mašikule, a jedan takav se nalazi i s unutrašnje strane. S jugoistočne strane na kulu se nastavlja jednokatna stambena zgrada, naknadno dograđena.

Unutrašnji prostor hana podijeljen je na dva dijela zidom građenim na isti način kao što su građeni vanjski zidovi. U središtu se nalazi paviljon pod kojim je, sudeći po djelomično sačuvanom kamenom kanalu za vodu, trebao biti vodoskok - šedrvan. Paviljon, sa tri strane rastvoren islamskim lukovima, je arhitektonski najatraktivniji dio cijelog kompleksa. Nikad nije dovršen pa ne znamo da li je bila predviđena gradnja gornje etaže u kojoj je mogla biti smještena mala bogomolja - mesdžid, kako je to bio običaj u turskim hanovima. Naime nije identificiran prostor bogomolje, sadržaja koji je u ovakvom kompleksu bio obavezan.

Duž dvorišne sjeveroistočne strane nalaze se već opisana kula i stambena zgrada. Ulazni vestibul, prizemlje i kat stambene građevine kao i kat kule presvođeni su bačvastim ili križnim svodovima. Sa sjeverne strane kule vjerojatno se nalazio prostor za hranjenje i smještaj konja. Stambena zgrada nije dio izvornog projekta, no činjenica da je presvođena, kao i oblik otvora, ipak upućuje na gradnju u vrijeme turske vladavine nakon 1670. godine.

Veći, sjeveroistočni dio hana, ima središnje prostrano dvorište. Uzduž jugoistočnog zida nalazi se niz pravokutnih soba za smještaj putnika površine oko 15m^2. Svaka soba ima kamin i dva zidna ormara, a prema dvorištu vrata i dva, skladno postavljena, prozora. Izvorno je bilo 8 konaka, svaki je imao prizemlje i, možda, drvenu galeriju za spavanje. Sudeći po ostacima šiljatih lukova u gornjim dijelovima zidova, bilo je predviđeno natkrivanje svodovima ili malim kupolama. U izvornom projektu je ispred konaka bio predviđen duboki trijem, obavezni element hana što se može zaključiti prema nedavno pronađenim

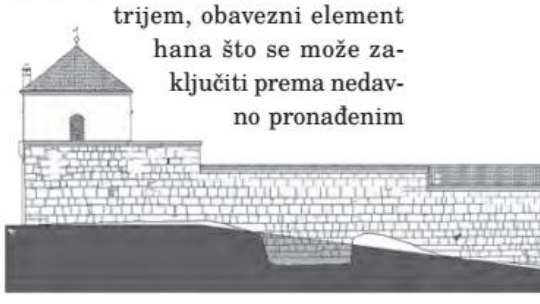

ostacima njegovog temeljnog zida, koji teče paralelno s dvorišnim zidom konaka na udaljenosti od 7 metara.

Na sjeverozapadnoj strani većeg dvorišta nalaze se ostaci dviju zgrada koje su prema dvorištu zatvorene punim zidom poput obodnih zidova sklopa. Zgrada u sjevernom uglu je viša, nema otvora prema dvorištu osim vrata u prizemlju. Unutar zgrade vidljivo je da je u imala međukatnu konstrukciju a prema tragovima na zidovima moglo bi se zaključiti da je bila nadsvođena kupolom, kako to bilježi grafika iz 17. stoljeća. Na katu građevine vidljivi su ostaci kamina, puškarnice i nekoliko zazidanih prozora. U prizemlju je povezana vratima, možda naknadno otvorenim, s susjednom građevinom.

Niža građevina je bila kupatilo – hamam. Tursko kupatilo razvilo se iz bizantskog, odnosno rimskog kupatila koje se temelji na podnom grijanju (hipokaust). Osnovni elementi su voda i vatra. Jednostavni, mali hamami, poput ovog u Maškovića hanu, funkcionirali su na sljedeći način: vatra je gorila u peći – ćulhanu, a para je prolazeći kroz sustav kanala u zidu grijala dijelove kupatila. Peć je grijala i rezevoar za vodu – haznu, odakle je glinenim cijevima odvođena topla voda u prostor za kupanje – halvat. Ispred halvata se nalazio prostor za svlačenje – kapaluk. U većim hamamima, što nažalost nije slučaj u vranskom hamamu, prostor za svlačenje je najveća i najraskošnija prostorija u hamamu u čijem središtu se nalazio vodoskok – šedrvan. Hamami su bili nadsvođeni i nisu imali otvore osim ulaznih vrata pa je svjetlo prodiralo u građevinu kroz niz malenih, okruglih otvora u svodu ili kupoli. Vranski hamam također nema otvora, a sačuvani su dijelom i tragovi svoda. Jugozapadni zid, na kome se nalazi ulaz, je naknadno izgrađen a s njegove unutrašnje strane nalaze se dva izvorna pilona o koje su se oslanjali svodovi. Ustanovljeni su bazeni u prostoru za kupanje – halvatu i sustav kanala kojima je odvođena para. U blizini su pronađene keramičke cijevi kojima je tekla voda. Istraživanja hamama još traju, tek po njihovu završetku moći će se u potpunosti rekonstruirati njegov izvorni izgled.

Turci su bili svjesni strateške važnosti položaja Vrane, te su je intenzivno obnavljali i ojačavali pretvorivši je u moćnu utvrdu. Istovremeno su podno gradine organizirali selo – varoš. Period turske vladavine je, u gospodarskom smislu, period napretka. Gradnjom sustava kanala za navodnjavanje pretvorili su vransko polje u plodnu dolinu gdje se uzgajaju razne poljoprivredne kulture. Ondašnji kroničari Vranu nazivaju "vrtom ličkog sandžaka"

Rijetki hanovi su imali hamame. Moglo bi se reći da je ovaj hamam potvrda Maškovićeve želje da vranski han bude njegova rezidencija, dom gdje će imati svu potrebnu udobnost.

Manje, jugozapadno dvorište je uglavnom neizgrađeno, ostali su sačuvani samo vanjski zidovi i jedna naknadno sagrađena građevina. Na sjeverozapadnom zidu sačuvana su dva od četiri velika prozora sa lukovičastim, tipično islamskim, završetkom. Tu je bio predviđen najreprezentativniji dio hana, sasvim sigurno za smještaj samog Maškovića. Na ostalim obodnim zidovima tog dvorišta sačuvan je niz niša - kamina. Raspoređeni su u pravilnom ritmu i izmjenjuju se sa uskim otvorima puškarnica. Najbolje su sačuvani na sjeveroistočnom zidu dok su na ostala dva zida sačuvani samo donji dijelovi. Veličina kamina kao i niz obrambenih otvora upućuju da je taj prostor bio predviđen za smještaj značajnih gostiju, zacijelo svite i prijatelja samog Maškovića.

U sjevernom uglu dvorišta prigrađena je u post turskom periodu jednokatna zgrada pravokutnog tlocrta građena od nepravilno slaganog priklesanog kamena. Unutar građevine nije sačuvana međukatna drvena konstrukcija kao ni dvostrešni krov. Na užoj, vanjskoj fasadi su sekundarno uzidana dva kamena okvira vrata sa sedlastim lukom. Spomenuti kameni okviri su dio izvornog građevinskog materijala dopremljenog na gradilište, ali nikad uzidanog na previđeno mjesto. Veće količine tog materijala nalaze se u ovom, manjem dvorištu, a nedavnim preslagivanjem utvrđeni su brojni segmenti lukova što samo potvrđuje veličanstvenost neostvarenog projekta.

Han Jusufa Maškovića je jedinstveni spomenik na ovim prostorima, monumentalan i skladan te ga možemo usporediti s najznačajnijim renesansnim ljetnikovcima na našoj obali. Istraživanja ovog značajnog spomenika su u tijeku kao i izrada cjelovitog projekta obnove kojim se predviđa revitalizacija afirmacijom izvorne funkcije – prenoćišta sa popratnim sadržajima. ■

Autorica teksta je Pročelnica Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Konzervatorskog odjela Zadar

Prilog za biografiju Envera Čolakovića

Piše: **Mr. sc. Esad Čolaković**

Prije nekoliko godina kontaktirali su me iz zagrebačke Židovske općine u svezi procedure imenovanja Pravednikom među narodima, jer je tu inicijativu pokrenuo Američki židovski kongres povodom testamenta i svjedočenja članova jedne sarajevske židovske obitelji koja je za vrijeme Luburićevih racija 1944. g. i prije emigracije u SAD našla utočište u kući Vejsil-bega Čolakovića, što je i za njegovu obitelj moglo biti pogibeljno u doba bjesomučnog Holokausta. Toliko o budalaštinama onih književno-povijesnih kritičara koji uz Envera Čolakovića i njegova djela nastoje vezati objedu o njegovoj prikrivenoj proustaškoj orijentaciji

Ne kanim pisati romansiranu biografiju svog pokojnog oca povodom 100. obljetnice njegova rođenja, a još manje se usuđujem upuštati u vrijednosne ocjene njegova literarnog stvaralaštva. Za takvo što sasvim sigurno nisam profesionalno dorastao, a i inače smatram da djeca nikad ne mogu biti najbolji, pa ni sasvim vjerodostojni interpreti rada, talenta i svjetonazorskih opredjeljenja svojih roditelja – čak ni onda kada to čine s vremenskom i emotivnom distancom interesno neutralnih tumača.

Moja je isključiva namjera u ovom osvrtu oteti zaboravu neke važne činjenice iz života i rada Envera Čolakovića i portretirati svog nezaboravnog oca kao čovjeka u obiteljskoj atmosferi i u kontekstu ideološko-političkih (ne)prilika zatiranja slobode kulturnog stvaralaštva u vrijeme vladavine KPJ/SKJ na prostoru bivše države.

Prvo je potrebno zato da oni koji nisu poznavali Envera Čolakovića dobiju iz prve ruke svjedočanstvo o njegovom radu i svjetonazorskim poimanjima u duhu kojim je odgajao nas djecu, što smatram važnim već i zato jer je u dosad objavljenim bio-bibliografskim crticama sadržano previše mistifikacija, netočnosti i vrijednosnih predikata koji nisu vjerodostojni, a ponekad su i maliciozni ili površno dokumentirani prikazi njegova života i književnog stvaralaštva.

Drugi aspekt važno je izložiti barem u skici, da bi suvremeni čitatelji Čolakovićeve literature lakše razumjeli kako je bilo moguće da njegovi romani, pripovijetke i ogromni pjesnički opus nisu bili nimalo kontaminirani okrutnom privatnom sudbinom umjetnika koji je nakon 1945. g. bio doživotno ekskomuniciran s kulturne scene komunističkog režima, premda nikad nije bio ni optužen ni osuđen zbog bilo kakvog zločinačkog ili neprijateljskog djelovanja spram naroda ili poretka, niti je ikada koketirao a kamoli pripadao javnim ili tajnim disidentskim skupinama intelektualaca u bivšoj SFRJ ili među političkim emigrantima.

Roditelji i djetinjstvo

Enver Čolaković rodio se u Budimpešti 27. svibnja 1913. g. kao prvo i jedino dijete iz braka Vejsil-bega Čolakovića, podrijetlom iz Sarajeva, i naturalizirane Mađarice Illone Mednansky, čija je plemićka obitelj u mađarsku metropolu doselila iz Slovačke. Kao što je i inače zagonetno dokučiti kako i zašto se neki ljudi pronađu, mimoilaze ili rastaju, može se jedino logički pretpostaviti da je Vejsil-beg kao industrijalac iz Bosne (bio je vlasnik i upravitelj jedne od prvih industrijskih ciglana u Sarajevu) imao poslovne razloge često putovati u Budimpeštu, pa je tako nekom zgodom tamo upoznao svoju buduću suprugu. Kako djecu te okolnosti ne zanimaju, a roditelji ih i ne žele opterećivati svojim emotivnim legitimacijama, tako o toj temi ni moj pokojni otac nije znao ništa sasvim pouzdano.

Iz autobiografskih zapisa i, sasvim eksplicite, iz "Knjige majci" može se zaključiti da je majka, osim prirodne vezanosti uz sina jedinca, imala i presudan utjecaj na formiranje intelektualnog, kulturološkog i vrijednosnog sustava Envera Čolakovića. Ali je isto tako prilično izvjesno da je od oca naslijedio ne samo tradicionalni islamski svjetonazor, nego i mnogo karakternih osobina, ponajprije principijelnost, radišnost, upornost, osjećaj društvene odgovornosti i samopouzdanje u smisao vlastitog rada.

Illona Mednansky je vjerojatno u očima vlastite (doduše ekonomski propale) baronske obitelji bila énfant terible kada

je odlučila zasnovati brak s "provincijalnim" muslimanskim poduzetnikom, premda begovskog porijekla. Vejsil-beg čak nikada nije ovladao mađarskim, a njegovo formalno obrazovanje bilo je u svakom pogledu skromnije od onog njegove izabranice koja je bila među prvim damama ondašnjeg građanskog društva Austrougarske monarhije koje su uopće pohađale sveučilišne studije, a svakako prva žena koja je na Sorboni studirala orijentalistiku i branila disertaciju o položaju žena u islamskom društvu. Kako se povijest zna našaliti s društvenim konvencijama i nasljednim statusnim privilegijama, nekoliko godina kasnije, tj. nakon Prvog svjetskog rata, propasti KuK monarhije i kratkotrajne Mađarske sovjetske republike pod diktaturom Bele Kuna, 1919. g. okolnost da je Illona bila supruga nerezidenta spasila je nekretnine obitelji Mednansky od nacionalizacije, kao što je utemeljenje Jugoslavije pod krunom Karađorđevića označilo, između ostalog, početak propadanja tradicionalnih begovata u BiH, te su ciglane Vejsil-bega u tim okolnostima dospjele pod državni sekvestar, što je i bio razlog da se početkom 1923. g. obitelj Čolaković preselila u Sarajevo.

Nulla dies sine linea

Iako od pisanja nije mogao živjeti, on je živio da piše i marljivo, potpuno samozatajno, naravno na uštrb vlastitog stvaralaštva – valja naglasiti, ne po narudžbi nakladnika nego u najvećoj mjeri po vlastitu izboru – prevodi mađarsku i njemačku poeziju, koju je poput nekog samozvanog kulturnog ambasadora tih književnosti, želio približiti čitateljima na našim prostorima.

Volumen rukopisne ostavštine impresivan je. Obuhvaća preko tristo bibliografskih jedinica u rasponu od ciklusa europskog haikua i minijatura, do poema i ciklusa pjesama epskih razmjera, te pripovijetki, novela, drama i romana. Nema skoro ni jedne književne forme u kojoj se nije okušao (prvi, tj. jedini sistematizirani prikaz priredio je i objavio u časopisu HAZU moj pokojni brat dr.sc. Zlatan Čolaković 1980. g.). Premda je pisao s lakoćom, ostaje zagonetno kada je i kako stigao sve to napraviti. Svoje rukopise nije cizelirao, nego ih je eventualno dotjerao prilikom prijepisa na pisaću mašinu. Ali je zato znao utrošiti dane i tjedne razmišljanja, istraživačkog rada i konzultacija da pronađe neku adekvatnu riječ, frazu ili idiom u duhu hrvatskog jezika kojim bi najvjernije i najplastičnije izrazio sadržaj, melodiju i smislenost izvornika nekog prijevoda. Sjećam se, anegdotalno, kada je za prigodu svečanog otvorenja renovirane zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu moj otac dobio posao da priredi libreto za praizvedbu Wagnerovih "Majstora pjevača". On to nije shvatio samo kao zanatski profesionalni zadatak izrade kvalitetnog prepjeva, nego je danima tražio od naše majke i Nikše Bareze, koji je dirigirao opernim ansamblom, da mu na klaviru sviraju partituru najkompliciranijih opernih dionica, kako bi izabrao one riječi koje bi solisti i zbor mogli najlakše uskladiti s muzičko-scenskim prizorom, a publika razumjeti sukladno dramaturškom kontekstu opere. Kada je predstava konačno bila izvedena kao kulturni događaj par excellence, ispostavilo se da je, eto, tehničkom omaškom na plakatima i u divot izdanju brošure povodom praizvedbe opere i jubilarne godišnjice obnovljenog HNK zaboravljeno navesti tko je bio autor libreta, ali su zato, osim solista i članova ansambla, bili navedeni svi, pa i tehnički realizatori predstave.

Taj "propust" nije bio slučajnost i, znajući duh vremena kada se to i dogodilo (1969. g.), može se razumjeti i zašto se tako moralo dogoditi. Puno je teže razumjeti zašto i četrdeset godina nakon smrti Envera Čolakovića njegovo djelo još uvijek prati neki zloduh zaborava i nezainteresiranosti književne kritike i kulturnih poslenika – podjednako u RH kao i u suvremenoj BiH. Još se iz današnje perspektive može nekako razumjeti – što ne znači i opravdati

Ilona Mednyanszky, Budimpešta, oko 1900.

Vejsil-beg Čolaković, 1909., Sarajevo

Ilona Mednyanszky-Čolaković i Vejsil-beg Čolaković sa sinom Enverom, Sarajevo, 1920.

– kako je i zašto poslijeratna komunistička agitpropaganda u znaku angažirane književnosti Envera Čolakovića smatrala potencijalno opasnim građanskim elementom tzv. "sumnjive", (čitaj: nezavisne) inteligencije, premda on u političkom smislu nije bio nikakav faktotum, niti pritajeni, a kamoli djelatno opasni disident ili pripadnik kakve revizionističke konspiracije. Za razliku od mnogih drugih intelektualaca svoje generacije, koji su razvili začuđujuću sposobnost ideološke mimikrije i koji su se s nevjerojatnom lakoćom odrekli neugodnih epizoda svojih političkih biografija ili "ranih radova" za vrijeme NDH i fašističkog terora u području kulture – i zato su bili amnestirani ili čak kao konvertiti unovačeni u komunističku avangardu kulturnih radnika – Enver Čolaković nije doista imao ni razloga, a ni potrebe tražiti bilo kakvu rehabilitaciju. Možda baš zato što je bio potpuno bezopasan i nespreman da pravi loše kompromise s vlastitom savješću jer se ni kao građanin ni kao književnik ni za što nije osjećao krivim, ni pred Bogom ni pred suvremenicima. Međutim, bio je stigmatiziran, zaboravljen i marginaliziran kao autorska pojava u okvirima hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti XX. stoljeća.

Ipak, na jedan sasvim opak i misteriozan način, politika i policija stalno su se upletali u njegov profesionalni i građanski život. Usprkos tome što nije bio ni optužen ni osuđivan za bilo kakvo kazneno djelo, prvu putovnicu dobio je tek 1968. g., a kada je Hrvatski državni arhiv omogućio istraživačima i zainteresiranim osobama uvid u djelomično otvorene arhive Službe unutrašnje državne bezbjednosti (nekadašnja UDBA), zanimalo me da ex post pokušam izviditi na tom neugodnom izvoru

Enver Čolaković kao gimnazijalac, Sarajevo, oko 1928.

Stella Podvinec-Čolaković, 1946., Zagreb

naše nedavne stvarnosti ima li kakvih zapisa i što je bio njihov inkriminirajući sadržaj. Tamo sam doista pronašao tridesetak mikrofilmiranih autentičnih zapisnika s rutinskih saslušanja koje su sastavili uglavnom polupismeni isljednici, a nekoliko dokumenata odnosi se na prekršajne prijave protiv mog djeda Vejsila Čolakovića, kojega je neki kondukter u vlaku za Beograd prijavio nakon uvođenja Šestojanuarske diktature zbog klevetanja Nj. Kr. Veličanstva i verbalnog zazivanja propasti Kraljevine Jugoslavije. Međutim, osim što su dotični istražitelji u zapisnicma saslušanja uzeli sebi slobodu iznositi vlastite procjene karaktera ispitanika – poneke čak i objektivne – iz tog izvora nisam pronašao ama baš ništa supstancijalno vrijedno ili stvarno optužujuće. Postojale su objektivno samo dvije metafizičke hipoteke. Prva se odnosila na diplomatski status Envera Čolakovića u ulozi atašea za kulturu pri veleposlanstvu NDH u Mađarskoj 1945. g., a druga je bila vezana uz njegovo građansko i političko opredjeljenje u smislu hrvatskog državljanstva i kulturnog identiteta hrvatskog književnog jezika.

Ovo posljednje pitanje, naravno ne u lingvističkom smislu, bilo je delikatno u cijeloj poslijeratnoj povijesti SFRJ, jer se vezivalo uz nacionalni identitet i kulturnu samobitnost naroda i narodnosti na području bivše države i utoliko ugrožavalo propagandu ideologije bratstva i jedinstva - osobito na relaciji hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski, odnosno hrvatski ili srpski i vice versa. Dakle, neoprostivi "grijeh" mog oca bio je taj što se otvoreno deklarirao kao hrvatski pisac, štoviše i kao potpisnik Deklaracije o hrvatskom književnom jeziku, i kao jedan od utemeljitelja i članova redakcija književnih časopisa "Marulić" i "Hrvatski književni list", koji su kasnije označeni kao subverzivni elementi nacionalističke euforije tzv. "Hrvatskog proljeća" 1971. g. Politički bezazlen kakav je doista bio, Enver Čolaković imao je građanske hrabrosti među prvima pridružiti se ovim spontanim inicijativama hrvatskih intelektualaca, ali njegov motiv bio je isključivo taj što se naivno nadao da će napokon moći negdje objavljivati svoju literaturu.

Doista, nakon 1945. g. političke okolnosti uvijek su se na najrigidniji način ispreplitale sa životom Envera Čolakovića. Kada je Miroslav Krleža sebi uzeo u zadatak da ustroji Jugoslavenski leksikografski zavod i prionuo poslu sistematiziranja enciklopedijske građe iz dalje i suvremene povijesti, među inima

Za razliku od mnogih drugih intelektualaca svoje generacije, koji su razvili začuđujuću sposobnost ideološke mimikrije, i koji su se s nevjerojatnom lakoćom odrekli neugodnih epizoda svojih političkih biografija ili "Ranih radova" za vrijeme NDH i fašističkog terora u području kulture – i zato su bili amnestirani ili čak kao konvertiti unaovačeni u komunističku avangardu kulturnih radnika – Enver Čolaković nije doista imao ni razloga, ni potrebe tražiti bilo kakvu rehabilitaciju

pozvao je i mog oca da bude redaktor za bibliografske jedinice vezane uz utjecaj mađarske književnosti i kulture na prostorima bivše države i da usput (zapravo primarno) anonimno prevodi na hrvatski romane i publicističke radove njegova i Titova intimusa, mađarskog revolucionara i visokopozicioniranog partijskog člana ondašnjeg polit-biroa Ervina Šinka, koji je za života slabo govorio hrvatski, ali je imao žarku ambiciju da bude zapamćen kao bilingvalni pisac. Krleža je poznavao mog oca i izuzetno cijenio njegov književni rad, a još više njegovu erudiciju. Napokon, ili prije svega, ambiciozan i cjeloživotni plan djelatnosti matičnog leksikografskog zavoda on i nije mogao započeti regrutirajući samo provjerene partijske kadrove, nego je morao zvati na suradnju širi krug intelektualaca. Međutim, kada je nakon rezolucije Informbiroa i razlaza s Rankovićem, jedan od prigovora kontra Krleže bio i taj, da se u JLZ okružio sumnjivim građanskim elementima, poput Mate Ujevića, Envera Čolakovića et al. Krleža se podvinuo partijskoj disciplini, ostao član CK SKJ i nastavio se voziti u državnom mercedesu, ali su otkazom državne službe (druge tad nije moglo ni biti) ceh platili sumnjivi intelektualci iz njegova zavoda. Ukratko, nakon 1950. g. Enver Čolaković više nije mogao dobiti nikakvo zaposlenje, a zbog opisanog incidenta ostao je trajno nepoćudan i potencijalno opasan politički element. Istini za volju, sve da je i htio, Krleža po svoj prilici ne bi mogao spasiti ni mog oca, ni mnoge druge suvremenike iz kruga svojih suradnika, bez da se izloži opasnosti da i sam završi na Golom otoku ili kakvoj nježnijoj izolaciji iz javnog života.

Enver Čolaković, 1935., Sarajevo

Osim rečenog, jedan od formalnih prigovora glede zaposlenja mog oca u redakciji JLZ bio je i taj, da on nema diplomu profesora matematike i fizike, iako je u tom statusu bio primljen u radni odnos. Doista, moj otac tu diplomu nije imao jer se, prema njegovu kazivanju, taj papir izgubio u paležu obiteljske kuće u Sarajevu, a ionako se ne bi mogao nostrificirati jer je stečen na Politehničkoj školi u Budimpešti. Je li doista tamo diplomirao ili nije, nevažno je, jer bio je izvrstan matematičar, a nakon što je izgubio mogućnost da dobije državnu službu u bilo kojem svojstvu, naš obiteljski dom u Martićevoj ulici u Zagrebu postao je prava mala privatna akademija koju su pohađali i srednjoškolci i studenti strojarstva, elektrotehnike ili PMF-a. Pošto je matematiku i fiziku volio baš kao i poeziju, njegove instrukcije došle su na glas kao najbolje u Zagrebu, a skripte koje je moj otac priredio kao repetitorij za učenike i studente cirkulirale su kao najtraženije gradivo. Kasnije, kad je moj otac završio i studij povijesti na Zagrebačkom filozofskom fakultetu, sjećam se njegove izjave da bi volio napisati povijest matematike kao gradivo s pedagoškom svrhom lakšeg razumijevanja te fundamentalne znanosti. Za njega je matematika bila i strast i ljubav i znanje, baš kao i poezija, i zato je na najjednostavniji način znao kako svojim školarcima prenijeti to znanje, alate izračuna i zadovoljstvo razumijevanja svih postupaka i formula u rješavanju zadataka. Usmenom predajom generacija zadovoljnih studenata, ali i njihovih profesora, on je postao neka vrsta institucije za vrhunske instrukcije iz matematike i fizike, a od toga je i živio, premda je i mnogim siromašnim studentima rado davao poduku pro bono.

Osim ovih predmeta, u našoj maloj privatnoj školi bilo je i učenika koji su trebali instrukcije iz latinskog, povijesti,

nacrtne geometrije, statistike ili hrvatskog jezika. Po savjet ili radi provjere nekih vlastitih istraživačko-znanstvenih dilema k mom ocu su dolazili mnogi mladi ljudi, čiji autorski ugled ili akademska karijera su bili tada u fazi etabliranja u raznim prirodoslovnim ili humanističkim disciplinama. I među danas živućim akademicima ima onih koji su znali na ogled i sugestiju donositi mom ocu svoje znanstvene ili književne radove, jer su cijenili njegovo mišljenje i besplatni konzalting. A, kako i ne bi, kad su redoviti članovi kružoka obitelji Čolaković u to vrijeme bili najistaknutiji intelektualci i umjetnici iz kruga književnosti, muzike, likovne umjetnosti i kulture. Primjerice, među kućnim prijateljima bili su: Vesna Parun, Mak Dizdar, Nusret Idrizović, Vladimir Kranjčević, Vanja Sutlić, Slavko Ježić, Nerkez Smailagić, Aleksandar Hondl, Rudolf Matz, Ksenija Kantozzi, Frane Šimunović, Jerolim Miše, Melita Lorković, Jurica Murai, Mladen Raukar, Toma Prošev, Truda Reich, Milivoj Slaviček, Nikša Bareza, Enes Čengić, Marijan Matković - da se prisjetim samo nekih.

Enver je bio izuzetno komunikativan, obazrivo neposredan i izrazito empatičan sugovornik. Iako je bio hodajuća enciklopedija, nikad se nije razmetao svojim znanjem i razumijevanjem u toliko različitih područja. Poštujući svakog, nije se dao impresionirati formalnim titulama i položajnim autoritetima, ali je znao cijeniti tuđe svjetonazore i argumente i bio izuzetno koncilijantan spram njemu tuđim stavovima. U ophođenju s ljudima bio je strpljiv slušač i naročito je nastojao nikoga ne povrijediti. Iako je imao crtu neke staromodne plemenitaške otmjenosti u smislu samosvijesti o vlastitom porijeklu i osjećaju društvene odgovornosti, u komunikaciji nije mario za formalnu građansku uljudnost. Ne mogu se sjetiti da je ikada u životu izgovorio psovku, čak niti govorio povišenim tonom, a vulgarni izrazi ionako nisu bili dio njegova vokabulara. Volio se izražavati u slikama i duhovitim živopisnim metaforama, često i retoričkim pitanjima ako se radilo o metafizičkim konverzacijama, ali je isto tako znao biti nedvosmisleno jasan i matematički koncizan

Enver i Stella Čolaković u šetnji sa sinom Esadom, Zagreb, 1953.

Iz autobiografskih zapisa i, sasvim eksplicite, iz "Knjige majci" može se zaključiti da je majka, osim prirodne vezanosti uz sina jedinca, imala i presudan utjecaj na formiranje intelektualnog, kulturološkog i vrijednosnog sustava Envera Čolakovića. Ali je isto tako prilično izvjesno da je od oca naslijedio ne samo tradicionalni islamski svjetonazor, nego i mnogo karakternih osobina, ponajprije principijelnost, radišnost, upornost, osjećaj društvene odgovornosti i samopouzdanje u smisao vlastitog rada

kada se oko nekog pitanja tražilo njegovo mišljenje ili konkretan odgovor. Kao što je majstorski vladao perom, bio je i apsolutni vladar izgovorenih riječi. Čak i kada je sudjelovao u raspravama koje podrazumijevaju ozbiljnost ili viši stupanj emocionalne osjetljivosti, njegov govor se doimao kao da čita netom napisani tekst. Riječi bi jednostavno tekle kao moćni vodopad iz vrela misli i autentične senzacije doživljaja. Kada bi u krugu prijatelja čitao svoje pjesme ili fragmente eseja – a nerado se producirao – bio je užitak ne samo slušati melodiju recitacije, nego i doživjeti interpretaciju autora koji vlastiti tekst prezentira kao da ga prvi put susreće, skoro kao da čita tuđe djelo na nekoj večeri poezije ili za publiku radioemisija u kasnim noćnim terminima.

Za mene i one koji su ga izbliza poznavali i voljeli, Enver Čolaković je bio ponajprije rođeni pjesnik. Opus koji obuhvaća preko tri tisuće sačuvanih pjesama toliko je raznovrstan, da ga je teško klasificirati u neku od tipičnih kategorija poezije. U malo riječi kazati puno nije samo stvar ekonomike vokabulara i stila pisanja, nego podrazumijeva moć duhovnosti, osjećajnosti i etičnosti. Premda je imao apsolutno istančan osjećaj za metriku i značenje ritma u svim formama poezije, njegove pjesme u najvećoj su mjeri oslobođene discipline sloga i zato su puno prijemljivije za intimno čitanje nego za recitiranje. Bilo da su potpuno kratke poput onih iz ciklusa "Evropski haiku" iz 1960-ih godina ili poeme epskih razmjera poput "Stvaranja svijeta" ili "Biblijskih priča XX. stoljeća", njegove pjesme kao da namjerno ne žele biti dopadljive za slušanje, nego radije poticajne za čitanje, razmišljanje i intimni svijet doživljaja. Tematski opseg, osim "Bosne", kojoj je posvećeno oko četvrtine volumena rukopisa, kreće se u rasponu od egzistencijalnih briga svakodnevice običnog čovjeka, do prvih i posljednjih pitanja filozofske antropologije. Sasvim rijetko dozvolio si je da u nekim od autoportretskih pjesama izrazi vlastite brige i ožiljke osobnog životnog iskustva (imao je običaj da svake godine na Silvestrovo napiše pjesmu kojom bi ispratio staru i dočekao Novu godinu, a i one su više dokumentarne nego autobiografske). Većina Čolakovićevih pjesama ostavlja dojam kao da su pale s neba poput rose ili kiše, a poneke uz grmljavinu božanskih oluja. Neke, osobito one vezane uz Bosnu i sudbinu Bošnjaka, toliko su snažne da imaju doseg najljepših patriotskih himni izniklih iz samog duha i bića naroda, a ne iz umjetničke tvorbe pjesnika. Ljepota i bogatstvo te lirike je u autentičnosti nadahnuća, jednostavnosti i kristalnoj

jasnoći izričaja i poruka koje ne ciljaju samo na intelektualnu razinu razumijevanja, nego traže i pogađaju i srce i dušu onih zbog kojih su pjesme nastale. Ako su inspirirane povijesnim motivima ili legendarnim narodnim predanjem, onda one ne zvuče samo kao jeka pradavnih zbivanja otrgnutih zaboravu, već žele osnažiti suvremenike da čuvaju najbolju tradiciju kulturne samobitnosti i s ponosom ostanu svoji na svome. Takve su, primjerice, pjesme "Bosni", "Đerzelezu Ale", "Ovim je kamenim pločama" i mnoge druge posvećene Bosni, koje zvuče kao da su same od sebe nastale, odnosno djeluju izvanvremenski i tako kao da ih je slučajno zapisao Enver Čolaković, a da on to nije učinio, prije ili kasnije netko drugi bi ih morao prepoznati i ugraditi u mozaik bošnjačke kulturne baštine, jer su od tamo došle i tamo zbiljski pripadaju.

Za razliku od većine umjetnika koje život često baš ne mazi, ali im zato okolina tolerira boemštinu i "oprašta" ekstravaganciju ili bijeg u opijate, moj otac nikada nije ostavljao dojam neshvaćene veličine ili čovjeka kome je učinjena teška nepravda. Bio je pjesnik ljubavi, a ne mizantrop, i naivno je htio vjerovati da je ponašanje onih koji su mu zagorčavali život više proizvod nevolja u kojima su se i sami našli, jer je u zadanim okvirima političke indoktrinacije bilo teško sačuvati vlastiti integritet. Vlastiti ego ionako je od najranijeg djetinjstva znao obuzdavati, jer je već kao mladić spoznao uzaludnost nastojanja da se u kovitlacu revolucija i svjetskih ratova spriječi erozija morala i ekonomsko propadanje čitavih socijalnih klasa, a kada je njegov roman-prvijenac "Legenda o Ali-paši", kojeg je napisao s nepunih 30 godina, ovjenčan nagradom "Matice Hrvatske" kao najbolje literarno djelo 1944. g. bio dočekan superlativnim književnim recenzijama i odmah postao jednom od najčitanijih i najtraženijih knjiga – doživio je i svojih pet minuta slave.

Naravno da mu je kao autoru to priznanje godilo, a po svemu sudeći, značilo mu je podjednako i kao privatna poruka ocu, koji bi, da je mogao utjecati, radije vidio svog sina kao nasljednika u vođenju ciglane i obiteljskog imanja, nego

Enver Čolaković

Kada je, nakon rezolucije Informbiroa i razlaza s Rankovićem, jedan od prigovora kontra Krleže bio i taj, da se u JLZ okružio sumnjivim građanskim elementima, poput Mate Ujevića, Envera Čolakovića et al., Krleža se podvinuo partijskoj disciplini, ostao član CK SKJ i nastavio se voziti u državnom mercedesu, ali su otkazom državne službe (druge tad nije moglo ni biti) ceh platili sumnjivi intelektualci iz njegova zavoda. Ukratko, nakon 1950. g. Enver Čolaković više nije mogao dobiti nikakvo zaposlenje

kao čovjeka od pera koji se kreće u oblacima fantazije. U "Knjizi majci", pisanoj također tih ratnih godina, nastala je i monodrama "Sud razuma", u kojoj Enver Čolaković sebe razdvaja na čovjeka bačenog u svemir i onog astralnog, koji je od tamo upravo došao da kao umjetnik svojim suvremenicima rasvijetli put k imaginarnom svijetu dobrote, ljubavi i univerzalne skladnosti. Iz tog je najintimnijeg štiva posve jasno da ni jedan ni drugi Enver Čolaković nisu mogli biti častohlepni ili gramzivi za novcem i moći i da su oba mnogo prije francuskih egzistencijalista raskrstili s blochovskom dilemom "imati ili biti", i to ne samo na razini filozofsko-antropološke apstrakcije, nego i na razini sasvim pragmatičnih izazova karijere ili društvenih položaja. Pjesnik Čolaković je znao da se kao čovjek ne može istovremeno družiti s Mammonom i muzama. Inspiracija za pisanje "Legende o Ali-paši" usred ratnog vihora 1942./43. sigurno nije bila karijeristička, niti je motiv nastanka tog djela mogla biti literarna nagrada ili osobno samodokazivanje autora. Isto kao što je upomoć zvao legendarnog junaka Đerzeleza Alu da spasi Bosnu i jadnu raju, tako je i "Legenda" u suštini duboko antiratni roman koji nije mogao nastati u radionici salonskog intelektualca, nego je stvoren kao izraz užasnutosti nad sudbinom svog naroda i putokaz spasa ili barem utjeha za nedužne i nemoćne ljude zahvaćene mržnjom, indoktrinacijom i karnevalom destruktivne energije geopolitičkih igara. U toj svjetlosti ne može nikako biti slučajnost da je "Legenda o Ali-paši" za vrijeme brutalne opsade Sarajeva i nedavnog rata u BiH opet "uskrsnula" kao najčitaniji i najomiljeniji roman koji zrcali najbolju tradiciju širine i kulturne samobitnosti bošnjačkog duha, sasvim nezavisno o prolaznim povijesnim peripetijama državno-pravnih okvira suživota pripadnika različitih naroda i vjera. I opet se pokazalo koliko je velika i izvanvremenska moć Riječi koja, doduše, ne može zaustaviti krvarenje i bratoubilačke ratove, ali zato - bolje nego išta drugo - može itekako bodriti ljude da moralno uspravni izdrže i ustraju u borbi i ljubavi za svoju domovinu i slobodu. Pjesme koje su nastale tijekom Drugog svjetskog rata, a objavljene tek 2000. g. u knjizi "Bosni", najbolje dokumentiraju ovu tezu, a kada ih čovjek čita, ima dojam kao da su napisane jučer, a ne prije sedamdesetak godina.

Slom

U vrijeme kada je završavao rukopis "Legende o Ali-paši", a među mlađim sarajevskim piscima imao već etabliran položaj kao autor nekoliko drama i član

redakcija kulturnih časopisa, silno ga je pogodila vijest da je njegova zaručnica, zbog teškog živčanog sloma i nepopravljivog duševnog poremećaja, morala biti hospitalizirana s dijagnozom koja nije davala izglede da će se njezino stanje ikada "normalizirati". To je i bio jedan od privatnih razloga da odluči napustiti Sarajevo i da koncem 1944. g. prihvati funkciju kulturnog atašea veleposlanstva NDH u Mađarskoj kako bi se u Budimpešti posvetio stvaranju mostova kulturne suradnje. Međutim, koncem iste godine tamo mu stiže vijest da su njegovi roditelji stradali u pogibiji skoro 300 civila koji su potražili zaklon u sarajevskom gradskom skloništu na koje je pao neki od projektila što su ih saveznički bombarderi bacili na Sarajevo kada je već bilo sasvim izvjesno da je rat u BiH okončan.

Stella i Enver Čolaković, Zagreb, 1974.

Usprkos razboritim upozorenjima prijatelja Hamida Dizdara da se ne izlaže opasnosti i ne dolazi u Sarajevo u okolnostima kada su partizanski Narodno-oslobodilački odbor i nova revolucionarna vlast već počeli provoditi revandikacijske mjere i istrage protiv stvarnih i suspektnih kolaboracionista i narodnih neprijatelja, dakle u vrijeme kada se već počinje formirati dugačka povorka prema Bleiburgu, Enver Čolaković kreće put Sarajeva s namjerom da se dostojno oprosti s pokojnim roditeljima i uz ogromnu grižnju savjesti, koja ga je doživotno pratila, da je za taj tragični događaj bio sukrivac jer je, predostrožnosti radi, svoje roditelje uporno nagovarao da u slučajevima zračnih uzbuna potraže zaklon u sigurnosti skloništa radije nego da fatalistički ravnodušno ostaju kod kuće ili na otvorenom prostoru (što su očigledno češće prakticirali). Dizdarovo upozorenje obistinilo se i tako je Enver Čolaković uskoro po dolasku u Sarajevo bio uhapšen i, s kvalifikacijom sumnjivog člana diplomatskog kora NDH, nakon nekolko tjedana internacije bio transferiran u istražni zatvor u Zagrebu. Tu provodi nekoliko mjeseci teške i životno opasne neizvjesnosti, da bi tek onda kada je nastupila amnestija za one političke zatvorenike koji sasvim sigurno nisu okrvarili ruke ili indirektno sudjelovali u zločinima ustaškog režima, dobio status slobodnog građanina uz obvezno javljanje na periodične "informativne" razgovore s nadležnim isljednicima SDB-a, kasnije SUP-a. Te neugodne konverzacije pratile su ga kao ružna sjena sve do 1973. g. i uvijek se njegovo ime provlačilo kroz registre nepostojećih "Crnih" ili "Bijelih" knjiga i povjerljivih partijskih biltena o sumnjivim intelektualcima kojima je, za svaki slučaj, trebala biti uskraćena svaka mogućnost javnog djelovanja, a u iznimno opasnim primjerima, i mogućnost državne službe i slobode kretanja.

Dakle, jedini "crimen" ili grijeh Envera Čolakovića i formalni razlog njegova cjeloživotnog stigmatiziranja bio je taj, što je pod sam kraj rata epizodno sudjelovao u diplomatskoj misiji propale države i što se dosljedno deklarirao kao Hrvat muslimanske vjeroispovijesti, premda se i po mjestu rođenja i po obiteljskom podrijetlu mogao jednako tako politički legitimirati kao Mađar ili Europljanin islamske konfesije. Postojali su i neformalni, možda čak i važniji razlozi njegovog isključenja iz javnog života, o kojima, naravno, iz današnje perspektive analitičari mogu tek spekulirati. Jedan je bio vezan uz samo ime i prezime, jer je njegov vršnjak Rodoljub Čolaković, revolucionar, bliski Titov suradnik i visoki državni dužnosnik, također bio i istaknuti srpski književnik, doduše poznatiji kao prevoditelj Marxova "Kapitala" nego po svojim posljeratnim partizanskim pripovjetkama. Ali, u maloj zemlji bilo bi pretijesno za dva istoimena književnika, iako je samo jedan od njih stvarao beletristiku, dok se drugi bavio angažiranom literaturom. Nadalje, razlog je mogao biti i taj, da se nesmetano nacionalizira obiteljska imovina preostala nakon pogibije roditelja Envera Čolakovića – što je temeljito i sprovedeno, jer konfiskacija ipak nije mogla biti učinjena pošto nitko od obitelji Čolaković nije bio kolaboracionist. Suprotno tome, prije nekoliko godina kontaktirali su me iz zagrebačke Židovske općine u

Ne može nikako biti slučajnost da je "Legenda o Ali-paši" za vrijeme brutalne opsade Sarajeva i nedavnog rata u BiH opet "uskrsnula" kao najčitaniji i najomiljeniji roman koji zrcali najbolju tradiciju širine i kulturne samobitnosti bošnjačkog duha, sasvim nezavisno o prolaznim povijesnim peripetijama državno-pravnih okvira suživota pripadnika različitih naroda i vjera

Ne mogu se sjetiti da je ikada u životu izgovorio psovku, čak niti govorio povišenim tonom, a vulgarni izrazi ionako nisu bili dio njegova vokabulara. Volio se izražavati u slikama i duhovitim živopisnim metaforama, često i retoričkim pitanjima ako se radilo o metafizičkim konverzacijama, ali je isto tako znao biti nedvosmisleno jasan i matematički koncizan kada se oko nekog pitanja tražilo njegovo mišljenje ili konkretan odgovor

svezi procedure imenovanja Pravednikom među narodima, jer je tu inicijativu pokrenuo Američki židovski kongres povodom testamenta i svjedočenja članova jedne sarajevske židovske obitelji koja je za vrijeme Luburićevih racija 1944. g. i prije emigracije u SAD našla utočište u kući Vejsil-bega Čolakovića, što je i za njegovu obitelj moglo biti pogibeljno u doba bjesomučnog Holokausta. Toliko o budalaštinama onih književno-povijesnih kritičara koji uz Envera Čolakovića i njegova djela nastoje vezati objedu o njegovoj prikrivenoj proustaškoj orijentaciji, ako već ne i pripadnosti tom zločinačkom režimu.

Mađarsku je volio i osjećao kao svoju civilizacijsku domovinu, a Bosnu je volio kao svoju izvornu duhovnu domovinu. Međutim, stradao je i patio zbog hrvatstva, a ne zbog – recimo – islamskog fundamentalizma ili kontrarevolucionarne djelatnosti. Iako se nije pridržavao strogih vjerskih rituala – u džamiju bi išao samo za Bajram – istinski je vjerovao u moć islama kao poveznice univerzalnog etičkog habitusa i svjetovne odgovornosti svakog sljedbenika Muhammedova i sukladno tome živio svoj život. Smatrao je da vjera ne stanuje u bogomolji i prakticiranju religioznih rituala, nego da je ima ili nema u srcima, dušama i postupcima poklonika.

Enver Čolaković

Pogled unaprijed

Povijesne nepravde i okrutne životne okolnosti ionako se ne mogu ex post ispraviti. Uostalom, Envera Čolakovića se i ne treba "rehabilitirati" ili pred bilo kime braniti ni zbog stvarnog ni zbog verbalnog delikta. Ali, zato se može i treba "otkriti" riznica njegove rukopisne ostavštine koja je nadživjela autora "Legende o Ali-paši" i koja sigurno sadrži elemente antologijske vrijednosti bez kojih bi mozaik kulturne baštine u području hrvatske, bošnjačke, pa i mađarske književnosti XX. stoljeća ostao nepotpun.

Nadam se da će netom održan međunarodni simpozij o stvaralaštvu Envera Čolakovića otvoriti novo poglavlje istraživačke radoznalosti poslenika struke i književnosti, s konačnim ciljem da se književno-kritički valorizira njegova cjelokupna rukopisna ostavština. Naznake interesa, barem u krugovima struke, za to postoje. Premda rukopise valja repatrirati (moj pokojni brat dr. sc. Zlatan Čolaković posvetio je dobar dio života da radi na njima i zato ih ponio u Ameriku, gdje su i danas u posjedu njegove obitelji), velika riznica autentičnih rukopisa poezije pohranjena je u arhivi Razreda za književnost i teatrologiju pri HAZU i dostupna je za proučavanje. Volio bih doživjeti da se prilike u nakladničkoj djelatnosti na našim prostorima poprave, barem u tolikoj mjeri da se uz potporu kulturnih institucija RH i BiH ostvari zamisao objavljivanja kritičkog izdanja izabranih djela mog pokojnog oca. ■

DOĞU VE BATI (ISTOK I ZAPAD), jedini hrvatski list na turskom jeziku (1943. - 1944.)

Časopis Doğu ve Batı tiskan je u Tipografiji d.d. na formatu A4 i u potpunosti na turskom jeziku. Glavni urednik bio je Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886. - 1972.), bosanskohercegovački književnik, novinar i publicist. Osnovan je s podrškom ustaške vlasti, koja je ovlastila Ministarstvo vanjskih poslova NDH da potpomaže objavljivanje časopisa. Uredništvo se nadalo da će "prvo uspostaviti kulturne veze, zatim gospodarske te pomoću tih i političke veze" između NDH i Turske. Može se zaključiti da mu je glavni cilj bilo ishođenje turskog priznanja NDH

Piše: Anđelko Vlašić

Nezavisnu su Državu Hrvatsku zbog njezine združenosti sa silama Osovine priznale samo članice spomenutog saveza (Njemačka, Italija, Japan, Rumunjska, Mađarska itd.) i neutralna Španjolska. Vodstvo NDH pokušavalo je ishoditi međunarodno priznanje i od drugih neutralnih država, pa tako i od Republike Turske. Zato je od listopada 1941. do prosinca 1942. poslalo u Tursku četiri pregovaračke misije s ciljem ishođenja turskog priznanja NDH. Sve četiri misije bile su neuspješne, pa je vodstvo NDH promijenilo taktiku i pokušalo isti cilj postići pokretanjem časopisa na turskom jeziku.[1]

Doğu ve Batı. Kültür, iktisat, sosyal ve siyasi mecmuası [Istok i zapad. Kulturni, gospodarski, društveni i politički časopis] drugi je časopis objavljivan na latinici i na turskom jeziku na prostoru bivše Jugoslavije[2] i prvi časopis na latinici i turskom jeziku na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prvi broj časopisa izašao je 6. travnja 1943., a do 15. kolovoza 1944. izašlo je osam brojeva, koji su izlazili jednom mjesečno. Vlasnik i izdavač časopisa bila je zagrebačka Hrvatska muslimanska tiskara. Časopis je tiskan u Tipografiji d.d. na formatu A4 i u potpunosti na turskom jeziku. Glavni urednik bio je Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886.-1972.), bosansko-hercegovački književnik, novinar i publicist, dobar poznavatelj turskog jezika i Turske, školovan u istanbulskom Galatasarajskom liceju. Bjelevac je 1930-ih i 1940-ih objavljivao romane i pripovijetke i uređivao nekoliko listova u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Tijekom 1931. radio je kao stručnjak za turski jezik u beogradskom Presbirou.[3] Tijekom 1930-ih radio je kao ataše za tisak Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu i Ankari i surađivao je u

1 Ovaj članak kraća je i izmijenjena inačica rada koji će biti objavljen u zborniku radova s Osmoga međunarodnog turkološkog kongresa održanog od 30. rujna do 4. listopada 2013. u Istanbulu, "Doğu ve Batı – Türkçe Yayınlayan Hırvat Dergisi ve Onun Hırvat-Türk İlişkilerinin İlerlemesindeki Rolü", VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri, İstanbul Üniversitesi, Istanbul, 2013. Za detaljnije podatke o pokušajima uspostave diplomatskih odnosa između NDH i Turske: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, "Nezavisna Država Hrvatska, zemlje jugoistočne Europe, Turska i Japan 1941.-1945.", Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. Zbornik radova, Alinea, Zagreb, 2009., 193-214.

2 Prvi list tiskan latinicom i na turskom jeziku na prostoru bivših jugoslavenskih zemalja je list Eças, objavljivan 1911. u Manastiru-Bitoli. Urednik lista bio je Zekeriya Sami Efendi.

3 Aleksandar STIPČEVIĆ (glavni urednik), Hrvatski biografski leksikon, sv. III, Zagreb, 1989., Jugoslavenski leksikografski zavod, 421. Darko STUPARIĆ (glavni urednik), Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.-1945., Minerva, Zagreb, 1997., 38.

tamošnjim listovima Ulus, La République i Cumhuriyet.[4] U travnju 1942. u Zagrebu je osnovao Hrvatsku muslimansku nakladu, čiji je cilj bio objavljivanje prijevoda knjiga o islamu i djela hrvatskih pisaca na turski, arapski i perzijski jezik. Najvažniji projekt Naklade bilo je izdavanje časopisa Doğu ve Batı, a Bjelevac je u drugoj polovici 1942. započeo s uređivanjem i objavljivanjem časopisa.[5] Časopis je osnovan s podrškom ustaške vlasti, koja je ovlastila Ministarstvo vanjskih poslova (MVP) NDH da potpomaže objavljivanje časopisa. Bosansko-hercegovački pisac Muris Idrizović u svojoj je knjizi o Bjelevcu zapisao da je potonji "bio uvučen u izdavanje" časopisa, ali nije pojasnio svoju tvrdnju.[6] Možda je Idrizović htio natuknuti da je ustaška vlast prisilila Bjelevca da sudjeluje u izdavanju lista.

U prvom broju časopisa navodi se da mu je cilj stvaranje i ojačavanje prijateljskih veza između Turske i NDH, a u jednom od kasnijih brojeva kaže se da je časopis "namijenjen turskoj javnosti, europskim turkolozima i ograničenom dijelu našeg naroda koji zna turski." Osim toga, uredništvo časopisa nadalo se da će "prvo uspostaviti kulturne veze, zatim gospodarske te pomoću tih i političke veze" između NDH i Turske.[7] Može se zaključiti da mu je glavni cilj bilo ishođenje turskog priznanja NDH. Vodstvu NDH činilo se da bi se taj cilj mogao ostvariti jer je tijekom Drugoga svjetskog rata Turska bila neutralna država koju su oba zaraćena saveza pokušavala privući u svoje redove. Povezati se s Turskom značilo je spasiti se od međunarodne izolacije koju je nametalo članstvo u Osovini. Ustaška vlast smatrala je da će Turska htjeti međunarodno priznati NDH ako joj se ukaže na činjenicu da je u NDH živjelo približno 800 000 muslimana.[8] Časopis je trebao uvjeriti bošnjačku manjinu u Turskoj, za koju se vjerovalo da je brojna i utjecajna, da se obrati turskom državnom vodstvu i potakne ga na priznavanje NDH.[9] Zbog toga je sadržaj časopisa bio usmjeren prema bošnjačkoj emigraciji u Turskoj, međutim, nije jasno zašto je onda časopis bio objavljivan na turskom jeziku, jer je bosansko-hercegovačka manjina u Turskoj vjerojatno dobro poznavala jezik zemlje iz koje su se preselili u Tursku.

U časopisu je, osim glavnog urednika Bjelevca, putem članaka surađivao velik broj muslimanskih intelektualaca, književnika i novinara. Prema potpisima na dnu objavljenih članaka može se ustvrditi da je Bjelevac bio autor brojnih tekstova u časopisu, ali da su vijesti, komentare i druge tekstove objavljivali i Hakija Hadžić,[10] Salih Baljić,[11]

4 Ferid KARIHMAN, Hrvatsko-bošnjačke teme, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996., 85.
5 D. STUPARIĆ, 38.
6 Muris IDRIZOVIĆ, Abdurezak Hifzi Bjelevac 1886-1972. Život i književno djelo, Svjetlost, Sarajevo, 1978., 171.
7 Hifzi BJELEVAC, "Hırvat Müslüman Basımevi Doğu ve Batı", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 8, 13-14.
8 Hrvoje MATKOVIĆ, Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002., 82.
9 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 197.
10 Hakija Hadžić (1883.-1953.), političar i diplomat, jedan od najistaknutijih muslimanskih dužnosnika NDH. Od ožujka 1942. do srpnja 1944. bio je opunomoćeni ministar i izvanredni poslanik u Ministarstvu vanjskih poslova NDH. Od srpnja 1944. do svibnja 1945. bio je na mjestu poslanika NDH u Mađarskoj. Tijekom Drugoga svjetskog rata radio je kao publicist i objavljivao brojne tekstove u časopisima, a naročito u tisku namijenjenom muslimanskom stanovništvu NDH. A. STIPČEVIĆ, 382. D. STUPARIĆ, 148.
11 Salih Baljić (1890.-1968.), političar i diplomat. Od kolovoza 1941. do listopada 1942. živio je u Zagrebu i predavao u Trećoj muškoj gimnaziji. Od studenoga 1942. do svibnja 1945. bio je na dužnosti konzula NDH u Ljubljani (u tadašnjoj Njemačkoj). Objavio je brojne članke u raznim tiskovinama NDH. D. STUPARIĆ, 21. Alija NAMETAK, Sarajevski nekrologij, Nakladni zavod Globus – Bošnjački institut, Zagreb – Zürich, 1994., 140.-141.

Kasim Gujić,[12] Latif Muftić,[13] Hamdija Kreševljaković,[14] Salih Alić,[15] Ivan Esih[16] i drugi autori. Zajedno s Bjelevcem su Adem Sokolović[17] i šerijatski sudac Džemal Katana prevodili tekstove na turski jezik. Većina spomenutih pisaca u ono je vrijeme, a posebice u godinama nakon Drugoga svjetskog rata, spadala u redove najvažnijih muslimanskih znanstvenika s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Autori članaka u časopisu ponajviše su pisali o kulturnim, znanstvenim, popularnim i povijesnim temama, dok su manje mjesta ostavljali za političke teme.

Uredništvo časopisa u drugom je broju u napomeni naslovljenoj "Uredništvo" izvijestilo da će časopis izlaziti dvaput mjesečno i da će treći broj imati naslovnu stranicu u boji i da će pokušati smanjiti broj pravopisnih grešaka, kojih je u prva dva broja bilo mnogo.[18] U idućim brojevima mogle su se primijetiti neke promjene, ali časopis nije uspijevao izlaziti dvaput mjesečno, dapače: s teškoćama je izlazio jednom u mjesecu.[19]

Ono što pri čitanju časopisa upada u oči jest da je turski jezik prilično loš, a greške se mogu pronaći na skoro svakoj stranici časopisa. Može se pretpostaviti da je razlog tomu činjenica da je Bjelevac skoro sve tekstove u časopisu napisao ili preveo sam, a Galatasarajski je licej završio 1906., dakle prije promjene koja se u turskom obrazovnom sustavu dogodila 1928. kada se prešlo s arabice na latinično pismo. Zbog toga

je jezik časopisa arhaičan, a pravopis manjkav. Ponegdje nedostaju slova ili su višak, ponegdje se kriva slova nalaze na krivim mjestima. Bjelevac je

12 Kasim Gujić (1906.-1943.), novinar i publicist. Prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata u zagrebačkim je tiskovinama objavljivao znanstvene i stručne radove i putopise. Trpimir MACAN (glavni urednik), Hrvatski biografski leksikon, sv. V, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., 302. Zlatko HASANBEGOVIĆ, Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja, Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., 439.

13 Latif Muftić (1919.-1945.), novinar. Tijekom 1941. i 1942. radio je kao tajnik u nekoliko upravnih odjela NDH. Od srpnja 1942. bio je zaposlen kao prevoditelj s turskog jezika u Hrvatskom dojavnom uredu "Croatia". Neko je vrijeme živio u Turskoj kao izvjestitelj. Tijekom 1942. i 1943. bio je predsjednik Hrvatskog akademskog kluba "Musa Ćazim Ćatić". U veljači 1943. postao je analitičar za turski tisak u Odjelu za odnose s inozemstvom u Glavnom ravnateljstvu Ustaške mladeži u Zagrebu. Z. HASANBEGOVIĆ, 213-214., 390.

14 Hamdija Kreševljaković (1890.-1959.), povjesničar. Prije i tijekom Drugoga svjetskog rata predavao je u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu. Istraživao je povijest Bosne i Hercegovine i objavio mnogo znanstvenih radova o bosansko-hercegovačkoj povijesti. Objavio je i brojne članke u novinama koje su izlazile u vrijeme NDH. D. STUPARIĆ, 208.

15 Salih Alić (1906.-1982.), književnik i novinar. Do 1942. radio je u novinama Nova Hrvatska, a zatim na Hrvatskom radiju. Objavljivao je književne i druge časopise u časopisima koji su izlazili za vrijeme NDH. D. STUPARIĆ, 6. Z. HASANBEGOVIĆ, 439.

16 Ivan Esih (1898.-1966.), književnik i prevoditelj. Od travnja 1941. zaposlen je na Odsjeku za književnost i umjetnost Glavnog ravnateljstva za opće prosvjećivanje Ministarstva prosvjete NDH. Tijekom 1943. i 1944. uređivao je novine Prosvjetni život. Objavljivao je članke u hrvatskom tisku i prevodio s nekoliko jezika. D. STUPARIĆ, 110-111.

17 Adem Sokolović (1886.-1958.), profesor u Državnoj srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu, član zagrebačkoga Džematskog Medžlisa (1937.-1945.) i član Upravnog odbora Zaklade za izgradnju džamije (1938.-1945.). Z. HASANBEGOVIĆ, 252., 371.

18 H. BJELEVAC, "Heyet-i Tahririyeden", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 2, 8.

19 Fahri KAYA, "Zagrep'te Türkçe yayınlanan 'Doğu ve Batı' dergisinin Hırvat-Türk ilişkilerinin gelişmesindeki çabaları", Dördüncü Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri, Prizren, 2011., 134.

vjerojatno činio takve pogreške zbog toga što je u 1930-im godinama morao prestati pisati na arabici i prijeći na latinicu.

U časopisu se govori o političkim, gospodarskim i kulturnim događanjima u tadašnjoj Turskoj i naglašava se da se u tisku NDH velika pažnja posvećuje Turskoj: "Svaka vijest, članak i izjava dana od strane službenih turskih izvora ovdje nailazi na veliko zanimanje. U isto vrijeme, osobe na čelu turske vlade realističkim gledanjem štite svoj narod od rata i ratnih težnji, jer su dosad provodili politiku s takvom mudrošću i pronicljivošću… a posebno se za politiku Turske zanimaju Hrvati muslimani. Hrvatski tisak, a posebno vodeće novine: Hrvatski narod i Nova Hrvatska, sve više objavljuju vijesti i članke o Turskoj."[20]

DOĞU VE BATI

KÜLTÜR, IKTISAT, SOSIYAL VE SIYASI MECMUA

Yıl: I. ZAGREB, 7. Haziran 1943. SARAJEVO Sayı 2.

HIRVATISTAN VE TÜRKIYE

ZAGREBDE YAKINLARDA CAMI AÇILACAK

Autori članaka trudili su se istaknuti povijesne veze između Hrvatske i Turske. Tako su pisali o tome da su Osmanlije tijekom nekoliko stoljeća svoje vladavine na Balkanu "štitili" tamošnje narode i "pokazivali velikodušnost" koja se očituje u brojnim preostalim civilizacijskim tragovima kao što su osmanske građevine. S druge strane, autori kritiziraju "narode koji su došli sa sjeveroistoka" i u osvojenim mjestima ostavili "ruševine i najcrnje uspomene".[21] U drugom se članku navodi: "Svima je poznato koliku veliku bliskost prema Republici Turskoj osjeća muslimanski dio našega naroda. Jasno je da i ostatak našega naroda gaji jednake osjećaje. Možemo reći da smo u rodbinskim vezama s Turskom; jer velik dio našeg naroda ima rodbinu u Turskoj."[22] Članak pod naslovom "Hrvatska i Turska" započinje ovom rečenicom: "Povijest je više od četiri stoljeća vezivala hrvatski i turski narod." U članku se tvrdi da su se Osmanlije blagonaklono ponašali prema nacionalnom osjećaju, vjeri i običajima Hrvata na osvojenom području i da su u mnogim hrvatskim i bosansko-hercegovačkim gradovima otvarali škole i gradili bezbrojne česme, šedrvane, imarete, hanove, džamije, hamame i druge građevine. Takvi romantični prikazi hrvatsko-turskih odnosa brojni su na stranicama časopisa Doğu ve Batı. Hvali se i ustroj "nove i moderne" Republike Turske i zasluge Mustafe Kemala Atatürka. Nova Hrvatska je pak "nakon stoljetnih borbi postigla slobodu i neovisnost" i zato se u spomenutom članku izražava vjera da je "nova Turska zadovoljna time da u novoj hrvatskoj državi muslimani uživaju jednaka prava i sve slobode, i da je zadovoljna time što je nova hrvatska država radi zaštite vlastite neovisnosti i postizanja trajnog mira na jugoistoku Europe odlučna u očuvanju dobrih odnosa s bliskim i dalekim susjedima."[23]

Jedan od ciljeva autora časopisa bio je zbližavanje hrvatskog i turskog naroda na kulturnoj razini. Zato su u časopisu često objavljivani tekstovi o turskom jeziku i kulturi. Glavni urednik Bjelevac je u članku o knjizi o turcizmima autora Ivana Esiha napisao da su Turci "pet stotina godina vladali balkanskim državama. Turci nikad nisu htjeli nametati vlastiti jezik stranim narodima. Neke riječi ostale su u bugarskom, grčkom, albanskom, hrvatskom i srpskom jeziku u svom izvornom obliku i s divnom harmonijom turskog jezika." Muslimani Bosne i Hercegovine "ne znaju turski, ali poznaju toliko turskih riječi da ih drugi Hrvati, koji se nisu rodili u Bosni, ne razumiju. Kako bi uklonio tu poteškoću," hrvatski prevoditelj i publicist Ivan Esih "napisao je priručnik za turski i objavio ga u Zagrebu. (…) Iz tog malenog priručnika saznajemo da se u hrvatskom jeziku koristi više od četiri tisuće turskih riječi."[24]

Kad god bi se na stranicama časopisa govorilo o Turskoj, nije bilo moguće ne spomenuti Osmansko Carstvo i Osmanlije: "Turci su 415 godina vladali u Bosni i Hercegovini (1463-1878). U tom su vremenu izgradili velik broj džamija

20 H. BJELEVAC, "Hırvatların Türkiye'ye karşı ilgisi", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 2, 6.
21 H. HADŽIĆ, "Hırvat Müslümanları Ananevi Mücadelelerde", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 3, 2-3.
22 H. BJELEVAC, "Türkiye Cumhuriyeti ve Müstakil Hırvatistan Hükümeti Arasında İktisadi ve Ticari Muamelatın İmkanı", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 3.
23 Salih BALJIĆ, "Hırvatistan ve Türkiye", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 2, 1-2.
24 H. BJELEVAC, "Dr I. Esih: Turcizmi (Hırvat Dilinde Türk Lisanının İzleri)", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 10.

i mostova koji krase skoro cijelu Bosnu i Hercegovinu."[25]

U časopisu se među ostalim objavljivalo iscrpne nekrologe osoba koje su se bavile turkološkim istraživanjima. Tako su objavljeni tekstovi u spomen na arheologa, etnologa i povjesničara umjetnosti Ćiru Truhelku (1865.-1942.),[26] novinara Mehmeda Sulejmanpašića (1871.-1943.),[27] povjesničara i orijentalista Alekseja Olesnickog (1888.-1943.)[28] i povjesničara i akademika Vladislava Skarića (1869.-1943.)[29] Kako bi se turskim čitateljima približio sadržaj časopisa, objavljivani su tekstovi o poznatim turskim osobama, npr. o arhitektu Sinanu,[30] o državniku Ahmetu Şefiku Mithat-paši[31] i o piscu Tevfiku Fikretu.[32]

U mnogim člancima moguće je prepoznati trud autora da buduće čitatelje časopisa uvjere da su muslimani u NDH živjeli slobodno i da su imali sva građanska prava. U tekstovima se naglašava da su Hrvati muslimani prihvaćali i podupirali političke stavove NDH posredstvom svojih političkih predstavnika. U svakoj se prilici spominjalo hrvatsko državno vodstvo i imena muslimanskih članova državnih ustanova. Naprimjer, u članku "Hrvati muslimani i njihovo sadašnje stanje" ističe se da su muslimani NDH, "kako je poglavnik dr. Ante Pavelić u svakoj prigodi izjavljivao, Hrvati najčistije krvi" i da zato moraju "u svim državnim poslovima biti ravnopravni s drugim Hrvatima i prema svojim sposobnostima moraju sudjelovati u administrativnoj vlasti, a jasno je da će zbog toga morati iskoristiti svu svoju materijalnu i duhovnu snagu za jačanje domovine".[33] Cilj je bio pokazati da je položaj muslimana u NDH bio vrlo dobar: "Stvaranjem nezavisne hrvatske države Hrvati muslimani su – kao što je uvijek bilo – posredstvom svojih predstavnika i istaknutih osoba prihvatili ideju hrvatske države i izjavili da će posve iskreno biti povezani s njom. Nakon toga je u prvu hrvatsku vladu" ušlo nekoliko "poznatih Hrvata muslimana. Osim toga, nekoliko je muslimanskih intelektualaca postavljeno na visoke položaje prema svojim zvanjima. (…) Mnogi ravnatelji škola, ravnatelji visokih ustanova i diplomatski dužnosnici su muslimani."[34]

U časopisu su objavljivane čestitke Poglavnika muslimanskim građanima NDH povodom vjerskih blagdana: "Povodom Kurban-Bajrama, blagdana hadža i žrtve, šaljem najsrdačnije čestitke svoj muslimanskoj braći, a prije svega muslimanskim borcima koji u ove sudbinske dane zajedno s drugim hrvatskim borcima prilažu najveće žrtve u obrani najvećeg blaga – neovisnosti i slobode Hrvatske. Bajram mubarek olsun."[35] U članku pod naslovom "Muslimani u Hrvatskoj" stoji: "Poglavnik doktor Ante Pavelić posebice naglašava vjernost, hrabrost i nacionalnu čistoću Hrvata muslimana. Poglavnik se rodio u Hercegovini, velik dio svoga djetinjstva proveo je u raznim mjestima diljem Bosne i Hercegovine među muslimanima i, još od vremena kad je s muslimanskom djecom pohađao mekteb, volio je Hrvate muslimane. Poglavnik nikad ne propušta prigodu da iskaže svoju naklonjenost Hrvatima muslimanima."[36]

Sedmi broj časopisa ispunjen je fotografijama posljedica savezničkih bombardiranja gradova i sela diljem NDH, a pod fotografijama piše: "Tragovi Anglosaksonaca: razrušene muslimanske kuće u Bosni", "Velika zgrada u Dalmaciji, koju su razrušili neprijateljski zrakoplovi", "Lijepi grad Maglaj u nedavno bombardiranoj Bosni", "Učinak divljih neprijateljskih zrakoplova", "Tužan prizor iz Bosne" i "Neprijatelji su i ovuda prošli". U članku pod naslovom "Bombardiranje bosansko-hercegovačkih gradova" o razaranjima u Sarajevu i Mostaru piše: "Dana 21. siječnja prošle godine neprijateljski su zrakoplovi nad Sarajevom ispustili bombe nad njegovim poznatim i naseljenim četvrtima. Gubici: 57 mrtvih i 104 ranjene osobe; 35 kuća je potpuno srušeno, a nekoliko je djelomično razrušeno. Brojne i

25 H. BJELEVAC, "Bosna-Hersek'te Türk Mimarlığı", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 4, 6-7.
26 H. BJELEVAC, "Türkolog Doktor Çiro Truhelka'nın Ölümü", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 6.
27 H. BJELEVAC, "Merhum Mehmed Sulejmanpašić", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 12.
28 H. BJELEVAC, "Hırvatistan Felsefe Fakültesi'nde Doğu Dilleri İçin Kürsü (Aleksej Olesnicki'nin Ölümü Münasebetiyle)", Doğu ve Batı, 1/ 1943., br. 4, 8.
29 H. BJELEVAC, "Vladislav Skarić", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 5, 12.
30 H. BJELEVAC, "Mimar Sinan ve Heykeltraş Ivan Meštrović", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 5, 1-2.
31 Reşad KAYNAR, "Mithat Paşa – Bir İdealistin Hayatı", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 8, 5-6. Originalni članak potječe iz turskih novina Cumhuriyet: R. KAYNAR, "Mithat Paşa", Cumhuriyet, Istanbul, 24 IV. 1944., 2.
32 Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU, "Tevfik Fikret'in Ahlak Felsefesi", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 5, 5-6. Originalni članak potječe iz turskih novina Cumhuriyet: Z. F. FINDIKOĞLU, "Tevfik Fikret'in Ahlâk Felsefesi", Cumhuriyet, Istanbul, 19 VIII. 1943., 2.
33 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslümanları ve Onların Şimdiki Vaziyeti", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 6. F. KAYA, 135.
34 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslümanları ve Onların Şimdiki Vaziyeti", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 5-6.
35 Ante PAVELIĆ, "Bayram Münasebetiyle Tebrikler", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 7, 16.
36 H. HADŽIĆ, "Hırvatistan'da Müslümanlar", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 4, 1-2.

razorne bombe pale su i na otvorene trgove. Neprijateljski zrakoplovi ispustili su bombe nad mjestima oko Sarajeva i nad nekoliko gradova u Hercegovini. Među stanovništvom, koje je tu agresiju dočekalo s velikom disciplinom, s mržnjom se pamti te napadače, koji su napali najsiromašniji dio stanovništva, a ponajviše su ugasili živote muslimanskih žena i djece."[37]

Uredništvo časopisa željelo je i preko članaka o gospodarstvu potaknuti razvoj hrvatsko-turskih veza. Tako se u članku pod naslovom "Mogućnost gospodarskih i trgovačkih transakcija između Republike Turske i Nezavisne Države Hrvatske" ustvrđuje da je međunarodna trgovina najvažnija stvar u trgovačkim poslovima, a posebice provođenje trgovačkih transakcija sa susjednim zemljama. Tako je NDH imala želju obnoviti i voditi trgovinu s "bliskim susjedom Turskom". Poznata je bila "naklonost muslimanskog stanovništva NDH prema Turskoj"; njihova je rodbina u Turskoj i s njima su u bliskim kontaktima. S obzirom na to kakva je bila razina trgovine između Jugoslavije i Turske u 1939. godini, "nema razloga da se tako plodna robna razmjena ne nastavi i između NDH i Turske". Autor navodi da je u Zagrebu osnovano Podunavsko dioničko društvo za kompenzacione poslove sa zemljama jugoistočne Europe "koje ima za cilj pokrenuti gospodarske transakcije, prije svega s Turskom", i nabraja proizvode koje dvije države mogu međusobno prodavati.[38]

Na stranicama časopisa Doğu ve Batı mnogo se prostora poklanjalo tekstovima o slavnim bosansko-hercegovačkim muslimanskim političarima i književnicima, a sve s ciljem promoviranja "muslimanskih" značajki NDH pred Turskom i Turcima. Naglašavalo se postojanje kulturnih veza koje su kulturne ličnosti hrvatskih i bosansko-hercegovačkih krajeva NDH imale s turskim kulturnim krugovima.

Objavljivani su članci koji su naveliko govorili o izgradnji Poglavnikove džamije koja se od 1941. do 1944. gradila u Zagrebu. Njezina izgradnja predstavljala se kao značajan projekt državnog vodstva NDH: "Prema sadašnjem stanju, mnogo je džamija na području Nezavisne Države Hrvatske, ali sve one su na prostoru Bosne i Hercegovine, u kojoj većinom živi muslimansko stanovništvo. Ovaj je put Poglavnik odredio izgradnju moderne džamije u Zagrebu", s tri minareta i šedrvanom. "Kako bi Poglavnikova džamija bila izgrađena prema najvišim standardima, u Istanbul je poslana grupa muslimanskih stručnjaka da prouče istanbulske džamije." Autor članka zatim opisuje vanjski i unutarnji izgled džamije i najavljuje da se "provode velike pripreme za službeno otvorenje džamije", za koje će se pozvati "izaslanstva islamskih zemalja, a naročito velikog i iskrenog prijatelja Hrvata muslimana, velikog jeruzalemskog muftiju Muhameda Emina El-Huseinija".[39] U drugom članku opet se govori o džamiji: "Nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske, bilo je normalno da grad Zagreb, centar Hrvatske, neće ostati bez džamije. (…) Poglavnikova džamija jedna je od najljepših umjetničkih djela grada Zagreba i u isto vrijeme jedna od najljepših džamija u čitavom islamskom svijetu, a ne samo u Hrvatskoj. (…) Radovi oko izgradnje džamije su gotovi i uskoro će biti otvorena uz svečanost."[40] Na otvaranje džamije ipak je trebalo pričekati skoro godinu dana od objavljivanja spomenutog članka.

Uredništvo časopisa u nekoliko je tekstova obradilo temu bosansko-hercegovačkih muslimana koji su bili prisiljeni iseliti se iz svojih domova uslijed širenja ratnih operacija na njihovo područje: "Zbog djelovanja pobunjenika u nekim dijelovima Hrvatske" velik broj stanovnika, među ostalim muslimanske vjeroispovijesti, "morao je napustiti svoje domove". O njima brinu "dobročinitelji, kako državni organi, tako i zajednice stanovnika Zagreba, Sarajeva" itd. Ministarstvo zdravstva i udružbe (odnosno socijalne skrbi) NDH "u 1942. je godini izbjeglicama podijelilo 22 milijuna tadašnjih kuna", a u 1943. je podijeljeno "33 milijuna kuna te velika količina hrane i odjeće. (…) U Zagrebu se po dobročinstvima ističu dobrotvorna udruga Pomoć i katolička dobrotvorna udruga zagrebačke nadbiskupije Caritas, koja je udomila skoro šest tisuća djece". U Sarajevu "velik trud pri pomoći izbjeglicama ulaže dobrotvorna udruga Merhamet".[41]

Vlada NDH osnovala je novo ministarstvo kako bi se pružala pomoć unesrećenim krajevima. U članku pod naslovom "Je li moguća pomoć Turske postradalim Hrvatima muslimanima?"

37 H. BJELEVAC, "Bosna-Hersek Şehirlerinin Bombardımanı", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 7, 16.

38 H. BJELEVAC, "Türkiye Cumhuriyeti ve Müstakil Hırvatistan Hükümeti Arasında İktisadi ve Ticari Muamelatın İmkanı", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 3.

39 H. BJELEVAC, "Zagreb'de Bir Cami Binası Yapılıyor", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 7. Muhamed Emin El-Huseini (1895.-1974.), veliki jeruzalemski muftija, tijekom Drugoga svjetskog rata kod njemačkih i talijanskih vlasti zalagao se za poboljšanje stanja među bosansko-hercegovačkim muslimanima, a s njima je tijekom Drugoga svjetskog rata bio u stalnoj vezi i slao im je novčanu pomoć. D. STUPARIĆ, 162.

40 H. BJELEVAC, "Zagreb'de Yakınlarda Cami Açılacak", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 4, 4-6.

41 H. BJELEVAC, "Muhacirlere Yardım İçin Faaliyet", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 1, 11.

navodi se da je zadaća novoga ministarstva smještaj i prehrana izbjeglica, kao i ponovna izgradnja njihovih domova. Poglavnik je na čelo ministarstva postavio Mehmeda Alajbegovića, rođenog Bišćanina, dugogodišnjeg stanovnika Zagreba "iz mlade obrazovane muslimanske generacije".[42] Taj posljednji navod vjerojatno krije glavni razlog zašto je baš Alajbegović bio imenovan na taj položaj. I Crveni je križ sudjelovao, a "ne treba pretpostavljati da je to kršćanska organizacija jer u nazivu ima riječ 'križ'. Ne, to je organizacija što sliči turskom Crvenom polumjesecu." U radu Crvenoga križa "sudjeluju muslimanski uglednici iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine" i Hrvatske", a time se ukazivalo na zajedništvo dviju vjerskih zajednica u kriznom stanju. I Turska se zanimala za "mogućnost slanja paketa s hranom postradalima u Hrvatskoj. Dosad su takvi paketi stizali rodbini onih koji su nekad davno odselili u Tursku. Shvaćamo da postoji mnogo plemenitih osoba koje žele pomoći unesrećenoj braći po vjeri i po oružju kroz stotine godina, bili oni u srodstvu ili ne. Otkad su postradalim Hrvatima muslimanima počeli stizati paketi, hrvatsko je ministarstvo gospodarstva takve pakete oslobodilo taksi i drugih sličnih stvari. (…) Nadamo se da ćemo pisanjem ovih redaka iznijeti osjećaje i želje uzvišenog turskog naroda. Ako ova pohvalna djela postanu brojnija i ako se počne slati pakete s hranom i nepoznatim stradalnicima, ona se mogu provoditi posredstvom Hrvatskoga Crvenoga križa i Turskoga Crvenog polumjeseca",[43] stoji u članku kojim se htjelo utjecati na Tursku da udruživanjem djelovanja dođe do međunarodne akcije koja bi prikazala NDH i Tursku kao dobrohotne saveznice u humanitarnoj akciji. NDH bi (osim koristi za stradalnike, naravno) dobila i neizravno priznanje svoga statusa države, što bi bio korak prema službenom priznanju NDH i ostvarenju zacrtanog cilja.

Vodstvo NDH provodilo je široku propagandu s ciljem dokazivanja hrvatstva bosansko-hercegovačkih muslimana, za koje se tvrdilo da su muslimanski dio hrvatskog naroda i njegova poveznica s turskom i arapskom kulturom i

civilizacijom. Ustaško vodstvo smatralo je da NDH može igrati veliku ulogu u povezivanju zapadne Europe i islamske civilizacije.[44] Sintagma "Hrvati muslimani" može se pronaći na brojnim mjestima u časopisu. U članku pod naslovom "Hrvatski narod i islamski Istok" stoji: "Arapi su, šireći islam… u prvoj polovici sedmog stoljeća… stigli do istočne obale Sredozemnog mora. Hrvati, koji su došli s Karpata, u skoro isto su se vrijeme smjestili na istočnoj obali Jadranskog mora. (...) Hrvati, kao i Arapi, iako nisu bili pomorci u svojoj staroj postojbini, stvorili su državu i u vrlo kratkom vremenu… došli su u kontakt s Arapima koji su vladali na drugoj obali Jadrana. (…) Hrvati i Arapi ratovali su zajedno protiv Bizanta, i to ih je još više zbližilo. Tijekom opsade Carigrada (877.) Hrvati su pomogli Arapima, a kasnije su i Arapi Hrvatima pomogli dok su potonji ratovali s Bizantom (802.-811.) u Dalmaciji."

I veze između Hrvata i Turaka bile su vrlo dobre: "Osim što je hrvatska država imala tradicionalne trgovačke i civilizacijske veze s islamskim Istokom, Hrvati muslimani su za vrijeme turske vlasti i uprave… bili povezani krvnim srodstvom s Turcima, a preko njih i s drugim muslimanskim narodima. Jer su kroz iskrenu vjernost i junaštvo ostavljali kosti jedni pored drugih na bojištima diljem Turskoga Carstva, a u bliskoj prošlosti i na Dardanelima i na brdovitim Karpatima. (…) Hrvati muslimani sa svojom braćom Hrvatima katolicima" tijekom tadašnjeg su Drugog svjetskog rata "davali velike žrtve" i znali su da se i Turci žrtvuju i da "ljubomorno brane nacionalnu nezavisnost".[45]

U časopisu se objavljuju izjave istaknutih ustaških dužnosnika i povezuje ih se s temama koje se obrađuje u časopisu. Naprimjer, u tekstu "Muslimani u Hrvatskoj" spominje se izjava koju je Poglavnik Pavelić često koristio: "Prva sam slova naučio u muslimanskom mektebu od staroga hodže. Pred hodžom je, osim mene, sjedilo tridesetero djece, svi muslimani."[46] Objavljen je članak o proslavi imendana Ante Pavelića: "Svečanost je započela 12. siječnja na Jelačićevu trgu u Zagrebu sviranjem glazbe. (...) Dok su ministar doktor Džafer Kulenović, drugi ministri, vojnici, ustaše, saborski zastupnici i državni predstavnici stajali u stavu mirno, Poglavnik se popeo na pozornicu i pred njim je proveden službeni mimohod. Uvečer je pak sviralo i pjevalo mnogo orkestara i zborova, održane su konferencije… u kazalištu je održana veličanstvena izvedba. (…) Kao u Zagrebu, tako se i posvuda u Hrvatskoj proslavio Poglavnikov imendan. (…) Prema izvještajima hrvatskog tiska, Poglavnikov imendan proslavljen je i u centrima prijateljskih i savezničkih država i svečanost je posvuda bila uspješna."[47]

I u drugim tekstovima u časopisu mogu se pronaći primjeri političke

42 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslümanların Felaketzedelerine Türkiye'nin yardımı kabil midir?", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 2, 4. D. STUPARIĆ, 4-5.

43 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslümanlarının Felaketzedelerine Türkiye'nin Yardımı Kabil Midir?", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 2, 4-5.

44 Fikreta JELIĆ BUTIĆ, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945., Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb, 1978., 140. F. JELIĆ BUTIĆ, "Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske", 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 48.

45 H. HADŽIĆ, "Hırvat Milleti ve İslam Doğusu", 1/1943., br. 1, 1-2.

46 H. HADŽIĆ, "Hırvatistan'da Müslümanlar", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 4, 1.

47 H. BJELEVAC, "Poglavnik'in İsmi Günün Kutlanması", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 3, 10.

promidžbe NDH. Pavelić je u govoru na skupu osnovnoškolskih učitelja NDH izjavio: "Ja i hrvatska vlada na ovaj način pazimo na one koji žive u Hrvatskoj, ali nisu dio hrvatske nacije. Neka im je u našoj domovini dobro, neka imaju sva prava potrebna čovjeku po prirodi; svakoga prihvaćamo. Jer je naše gostoprimstvo stoljećima poznato. Svima ćemo osigurati život i suradnju s nama u našim poslovima. Za to se nitko tko ne pripada hrvatskoj naciji ne treba bojati."[48] Ta izjava tipičan je primjer ustaške propagande. Ona ne predstavlja stvarno stanje u NDH jer je ustaški režim progonio ili ubijao sebi nepoželjne građane NDH, većinom one koji nisu činili dio hrvatskog naroda, npr. Srbe, Židove i Rome. U drugom članku nalazi se još jedan primjer ustaške promidžbe: "Nakon vojne i političke propasti Jugoslavije Hrvatska je 10. travnja 1941. pod vodstvom Poglavnika dr. Ante Pavelića proglašena kao autoritarna i totalitarna neovisna država na ustaškim principima. (…) Hrvatski je narod čvrsto odlučio biti svoj gospodar i držati svoju sudbinu u svojim rukama. Hrvatski narod zna da će u budućnosti proživjeti mnoge nevolje, ali da će sigurno i pobjedonosno postići svoj glavni cilj."[49]

Uredništvu časopisa poslano je mnogo pisama podrške i čestitki iz NDH i Turske,[50] a u samom časopisu stoji: "Naš časopis jako je dobro primljen od strane turkologa u Turskoj i u Europi. Pisma koja nam stižu od najistaknutijih kulturnih radnika potvrđuju da je naš posao opravdan."[51] Međutim, u fondu MVP-a NDH u Hrvatskom državnom arhivu nema nikakvih podataka o broju tiskanih primjeraka, pretplatnicima i sličnim podacima o časopisu Doğu ve Batı.[52] Predstavnici MVP-a NDH trudili su se uspostaviti pretplatničku mrežu časopisa u Turskoj, ali ni MVP NDH ni uredništvo časopisa nisu bili

zadovoljni odjekom časopisa. Vladimir Židovec, poslanik NDH u Bugarskoj, 17. travnja 1943. u svojem izvještaju MVP-u NDH navodi da je razgovarao s predstavnicima bugarskog tiska koji "vrlo dobro poznaju turski mentalitet, tursku politiku i današnje držanje" i koji su bili upoznati s radom časopisa. Oni su izjavili da tadašnje tursko "držanje pokazuje skepsu glede novog hrvatskog pokušaja" i da su uvjereni da je "unaprijed osuđen na neuspjeh, tako da može donijeti samo loše a ne dobre posljedice".[53] Nepostojanje daljnjih podataka o tom časopisu navodi na zaključak da taj promidžbeni pothvat doista nije pao na plodno tlo. Pokretači časopisa shvatili su da njihov projekt nije ostavio nikakvog utjecaja i da se više ništa nije moglo učiniti.

U posljednjem broju časopisa uredništvo je pokrenulo nekoliko izdavačkih projekata. Vlada NDH nudila je sredstva za objavljivanje "praktične turske gramatike". Obznanjeno je da će ta gramatika "slijediti sva pravila turskog pravopisa i koristiti nove termine". Očito je bilo da se nije razmišljalo o prestanku izdavanja časopisa. Osim toga, otvoren je natječaj i za "praktični tursko-hrvatski i hrvatsko-turski rječnik". Htjelo se objaviti i zbirku na turskom jeziku koja bi sadržavala izabrana djela pripovjedača iz Bosne, kao i "izabrana djela 10-12 najboljih turskih pripovjedača i esejista, pripadnika nove kemalističke književnosti".[54] Bjelevac je vjerovao da će se kontakti Hrvatske i Turske razvijati i u budućnosti te da će "mnogo naših intelektualaca naučiti turski, a oni koji pomalo znaju turski, obnoviti i ojačati svoje znanje" jer je turski jezik "nezaobilazan za čitanje i istraživanje turskih arhiva". Hrvatska muslimanska tiskara "u bliskoj će budućnosti svakako objaviti djelo jednoga od bosanskih pisaca i prevesti ga na nekoliko jezika. Osim toga, tiskat će se odabrane pripovijetke iz Bosne i Hercegovine. Zbirka izabranih pripovijedaka prevest će se na turski i u isto će se vrijeme objaviti zbirka odabranih turskih pisaca koja će se prevesti na hrvatski jezik. Trenutno je u planu tiskanje jednoga turskog romana, a prevodi se klasično djelo po imenu Nur baba."[55] Nažalost, ništa od navedenog nije objavljeno, a razlog tomu nije poznat. Možemo pretpostaviti da je daljnje izlaženje časopisa zaustavljeno na neočekivan način, ali nismo našli podatke o tome. U vrijeme kad je izlazio posljednji broj časopisa položaj sila Osovine i NDH kao njezina člana bio je jako težak i možda je takva situacija bila razlogom gašenja časopisa.

Časopis je bio skoro pa posve nepoznat u onovremenoj Bosni i Hercegovini; ne zna se ništa o njegovim čitateljima, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Turskoj. Unatoč slabom odjeku, časopis je važan jer je kao prvi i dosad jedini list tiskan u Hrvatskoj na turskom jeziku predstavljao značajan korak u uspostavljanju hrvatsko-turskih veza i približavanju Hrvata i Turaka. ■

48 H. BJELEVAC, "İlkokul Öğretmenlerine Poglavnik'in Sözleri", Doğu ve Batı, 1/1943., br. 2, 6.
49 H. BJELEVAC, "Hırvatistan'ın Üç Yıllık İstiklali", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 7, 15-16.
50 Nepoznati autor, "Časopis na turskom jeziku u Zagrebu", Suradnja. Mjesečnik za družtvovnu politiku i opću kulturu, br. 7, Zagreb – Berlin 1944., 367.
51 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslüman Basımevi Doğu ve Batı", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 8, 13-14.
52 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 210-212.
53 Milan RISTOVIĆ, "Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom", Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju, br. 1, Beograd, 1983., 89.
54 H. BJELEVAC, "Edebi Müsabaka", Doğu ve Batı, 2/1944., br. 8, 13.
55 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslüman Basımevi Doğu ve Batı", Doğu ve Batı, 2/ 1944., br. 8, 13-14. Roman Nur baba turskog pisca Yakupa Kadrija Karaosmanoğlua tiskan je 1957. u Sarajevu, u prijevodu Fetaha Sulejmanpašića.

240 godina Hasanaginice: Od prvog objavljivanja do interliterarne i interkulturalne bosnistike

Piše: **Sanjin Kodrić**

Obilježavajući 240. obljetnicu prvog objavljivanja glasovite bošnjačke balade *Hasanaginica* (1774-2014), *Behar* ekskluzivno objavljuje dijelove *Historije novije bošnjačke književnosti* prof. dr. Sanjina Kodrića posvećene ovoj baladi

Historija novije bošnjačke književnosti prva je povijest bošnjačke književnosti i još uvijek je u procesu pisanja, a bit će sukcesivno objavljivana u pet knjiga. Dok naredne četiri knjige kronološki prate povijesni razvoj novije bošnjačke književne prakse, tj. bošnjačkog književnog stvaranja od 1878. godine pa nadalje, sve do recentnog književnog trenutka, prva knjiga *Historije* predstavlja svojevrstan teorijsko-metodološki uvod u uglavnom nedovoljno poznatu bošnjačku književnu povijest i probleme njezina izučavanja, a sastoji se iz tri uža dijela. Prvi uži dio prve knjige *Historije*, iz kojeg je preuzeto poglavlje o *Hasanaginici*, bavi se pitanjima ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti uopće, razumijevajući prije svega to kako se razvijala i afirmirala, ali i marginalizirala te negirala ideja bošnjačke književnosti te kako se pritom mijenjao njezin status i identitet, sve ovo i u vezi s bliskom idejom bosanskohercegovačke književnosti. Ovaj problem prati se od početaka pismenosti i književnog stvaranja u srednjovjekovnoj Bosni kao zajedničke bosanskohercegovačke književne baštine, preko usmene književnosti Bošnjaka i bošnjačke književne prakse osmanskog doba, pa sve do shvaćanja pojave bošnjačke književnosti tokom 19. i 20. st., uključujući i suvremeni trenutak.

Objavljena prvi put u knjizi *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*) talijanskog prirodoslovca opata Alberta Fortisa 1774. godine, *Hasanaginica* se u ovom kontekstu posmatra prvenstveno s obzirom na njezin položaj i ulogu u povijesti ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti – kao poseban trenutak u historijatu bilježenja bošnjačke usmene književnosti, odnosno kao početak međunarodne afirmacije bošnjačkog književnog stvaranja uopće, ali i kao početak relativiziranja bošnjačke književnosti kao takve i osporavanja njezine književne vlastitosti, što će svoj vrhunac imati u vremenu nacionalnog romantizma na Slavenskom jugu, mada će biti prisutno i kasnije. Ideja bošnjačke književnosti, pa tako i mjesto balade *Hasanaginica* u bošnjačkoj književnoj povijesti, tek će u drugoj polovici 20. st. doživjeti svoje šire priznanje, dok je danas – ističe prof. dr. Sanjin Kodrić – u proučavanju povijesti bošnjačke književnosti posebno važna i produktivna koncepcija njezina interliterarnog i interkulturalnog razumijevanja, na temelju čega moguće je zasnovati i suvremenu interliterarnu i interkulturalnu bosnistiku.

Upravo ovakav, interliterarni i interkulturalni pristup u bosnistici zagovara i razvija drugi uži dio prve knjige *Historije novije bošnjačke književnosti* prof. dr. Sanjina Kodrića, pri čemu i u ovoj koncepciji povijesti bošnjačke književnosti baladi *Hasanaginica* također pripada jedno od najistaknutijih mjesta. U svojem trećem užem dijelu prva knjiga *Historije* predstavlja ključna književnopovijesna obilježja novije bošnjačke književnosti, opet i sa značajnom ulogom *Hasanaginice*, no ovaj put u smislu važne tradicijske prethodnice novije bošnjačke književne prakse.

***

[...] Kako to uz *Erlangenski rukopis* i *Ljetopis* Mula-Musafe Bašeskije pokazuju i nekolike druge, manje važne vijesti iz 18. st., poput npr. sakupljačkog rada Marca Renéa Breuèrea Desrivauxa, sina francuskog konzula u Dubrovniku koji je poznatiji kao Marko Bruerović,[1] bošnjačko usmeno književno stvaranje u 18. st. doživjelo je i svoje prve cjelovite zapise, ali i početak svoje šire izvanbosanske, međunarodne recepcije te vanjskog priznanja i u aksiološkom smislu. No, to se posebno odnosi na jedan drugi i otud često spominjani osamnaestostoljetni izvor – putopisnu knjigu *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774) talijanskog prirodoslovca opata Alberta Fortisa. Tu je, naime, prvi put objavljen bez sumnje najpoznatiji tekst bošnjačke usmene književnosti uopće – glasovita balada *Hasanaginica*, odnosno, kako ju je izvorno naslovio Fortis, *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*.[2]

Fortisovo putovanje u Dalmaciju i njegovo zapisivanje te objavljivanje *Hasanaginice* karakteristična je slika nekih od važnih pojava u Evropi posljednje trećine 18. st. Na tragu ideja evropskog racionalizma i prosvjetiteljstva, a u praskozorje predromantičarskih književnih i kulturalnih gibanja, posebno tragom ideje "povratka prirodi" Jean-Jacquesa Rousseaua i tzv. "osijanizma", odnosno uopće ranog interesa za izvornu, narodnu kulturu koji će se na ovoj osnovi razviti i kulminirati u evropskom romantizmu, Fortis 1771. godine stiže u tad mletačku Dalmaciju, pri čemu naročitu pažnju posvećuje jednoj od evropskih drugosti ovog vremena – Dalmatinskoj zagori. Fortisa, naime, posebno zanimaju evropski "plemeniti divljaci", "ljudi iz prirode", netaknuti i neizmijenjeni tad savremenom kulturom i civilizacijom, koje pronalazi u žiteljima dalmatinskog zaleđa, a koje imenuje kao "Morlake".[3] To, pritom, nije više isključivo davnašnja zajednica vlaškog porijekla koja se u međuvremenu slavenizirala i asimilirala u širem etničkom okruženju, već, bez obzira na njihovo porijeklo, Fortisovi "Morlaci" zapravo su uopće žitelji ruralne, planinske dalmatinske unutrašnjosti, odnosno specifičnog prostora dinamične granice i tromeđe između Mletačke republike, Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, a koje Fortis jasno razlikuje od stanovništva dalmatinskog priobalja, koje je cjelovito bilo uključeno u ondašnju savremenu kulturu i civilizaciju, a posebno u mletačko-talijanski kontekst. U slučaju Fortisovih "Morlaka" u pitanju je, dakle, naročiti egzonim, naziv izvana pripisan žiteljima dalmatinskog zaleđa u skladu s mletačko-talijanskom praksom imenovanja Fortisova vremena, pri čemu je ovaj naziv uključivao i žitelje nekadašnjeg Bosanskog ejaleta, odnosno onih teritorija Osmanskog carstva koji nakon mletačko-osmanskih sukoba s kraja 17. st., a posebno Kandijskog rata (1645-1699) i Morejskog rata (1684-1699), prelaze u mletački posjed. Naziv "Morlaci" odnosi se stoga i na stanovništvo kraja odakle po svemu sudeći dolazi *Hasanaginica* – žitelje Imotskog i njegove okoline, dotadašnjeg bosansko-osmanskog teritorija koji Mlečani zauzimaju 1717. godine, nakon čega se muslimanski dio stanovništva ovog prostora ili povlači u još dublju unutrašnjost, na preostali bosanski teritorij pod vlašću Osmanskog carstva, ili, pak, ostaje pod mletačkom vlašću, najčešće uz konvertiranje na kršćanstvo.[4]

Ovakvo što jeste, dakle, "Morlakija"[5] – svijet u koji je 1771. godine prispio Alberto Fortis i koji je predočio njegov *Put po Dalmaciji*, odnosno to je onaj svijet u kojem se našla i balada *Hasanaginica*. Predstavljajući evropskom racionalističko-prosvjetiteljskom čitateljstvu njegovu "morlačku" drugost, odnosno njegov "morlački" alteritetski antipod, Fortis se, u skladu s novim, predromantičarskim impulsima svojeg vremena, istovremeno poveo i za "osijanizmom" kao još jednim važnim trendom u Evropi tokom posljednje trećine 18. st., pa je, slično tobožnjem predstavljanju zaboravljenih i u vremenu izgubljenih Ossianovih keltsko-gaelskih pjesama kod škotskog pjesnika Jamesa MacPhersona tokom šezdesetih godina 18. st. u Velikoj Britaniji, evropskoj čitalačkoj publici predočio i iskonsku, savremenošću neiskvarenu duhovnu kulturu "Morlaka" te njihovu "divlju" a "plemenitu" književnost. Upravo u ovom kontekstu Fortisov *Put po Dalmaciji* donosi i tekst koji je Evropa njegova vremena upoznala pod naslovom *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*, pri čemu je *Hasanaginica* u knjizi Alberta Fortisa trebala predstavljati izuzetan primjer istovremeno i "divljeg", ali i "plemenitog" duhovnog života "Morlaka", njegovu, naime, osobenu egzotiku, koja je bila utoliko veća zbog očitog, još egzotičnijeg muslimanskog udjela u ovoj "pjesmi-tužaljki". To je nesumnjivo i jedan od razloga zbog kojih Fortis u knjizi donosi i cjeloviti tekst pjesme, a potom i njezin talijanski prijevod, kao i uvodnu bilješku u kojoj ukratko predstavlja ovu pjesmu, uključujući i njezin egzotični aspekt glasovitog Hasanaginičina stida, za koji Fortis u perspektivi osamnaestostoljetne racionalističko-prosvjetiteljske Evrope kaže da bi se "među nama činio čudnim".[6] A tako je bošnjačka usmena književnost dobila i svoj prvi poznati prijevod na neki

---

1 Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 11.

2 Usp.: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner – Veselin Masleša, München – Sarajevo, 1974.

3 Usp. npr.: Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, "Morlaci i morlakizam u književnosti", *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

4 Usp. npr.: Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule:* Contado di Zara *1645-1718*, Viella, Rim, 2008.

5 Usp.: Borna Fürst-Bjeliš, "Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-22, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999/2000, str. 349-354.

6 Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984, str. 63.

strani jezik (*Canzone dolente della nobile sposa d'Asan-Aga*), pa na neki način i svoje prvo koliko-toliko cjelovito moguće tumačenje.

Međutim, Fortis ne navodi otkud mu *Hasanaginica*, pa je uprkos brojnim kasnijim pokušajima odgonetanja ovog pitanja, vjerovatno zauvijek ostalo nepoznato između ostalog i to je li Fortis čuo *Hasanaginicu* u narodu, ko mu ju je eventualno kazivao ili pjevao i u kakvoj prilici i sl., ili je, pak, riječ o Fortisovu prijepisu nekog ranijeg zapisa *Hasanaginice*, npr. onog iz tzv. *Splitskog rukopisa*, o čemu, kao i o prethodnim pitanjima, postoje tek određene pretpostavke, ali opet ne i sigurni ili barem dovoljno vjerovatni odgovori.[7] Također, nije općeprihvaćeno ni to je li *Hasanaginica*, poput drugih poznatih bošnjačkih usmenih balada, usmenoknjiževno pjesničko uobličenje nekog stvarnog zbivanja iz prošlosti, baš kao što nije općeprihvaćen ni mogući historijski identitet njezinih likova, mada je gotovo izvjesno da ovaj osobeni usmenoknjiževni pjesnički tekst pripada krugu balada s lokalnim obilježjima, slično drugim značajnim baladama bošnjačke usmene književnosti.[8] U slučaju da ih je eventualno imao, neki od razloga zbog kojih je Fortis možda izostavio neke od ovih i ovakvih informacija, uključujući i informaciju o tome kako je saznao za samu baladu, mogli bi se, možda, ticati upravo i Fortisova nesumnjivog ugledanja na tobožnjeg sakupljača Ossianovih pjesama Jamesa MacPhersona, odnosno Fortisova inicijalnog utemeljenja i u "osijanizmu" posljednje trećine evropskog 18. st. Naime, možda je upravo zbog ovog i ciljano određena pitanja u vezi s pjesmom koju je otkrio Fortis ostavio neodgovorenim, intrigantnim i gotovo mističnim, što je pretpostavka kojoj u prilog može ići i to da će upravo ova "ossianska" egzotika i tajna *Hasanaginice* u Evropi ovog vremena rezultirati i pojavom svojevrsne fasciniranosti "Morlacima" i njihovom izvornom, "primitivnom" kulturom poznatom pod nazivom "morlakizam"[9]. O ovom, između ostalog, može svjedočiti i to da je *Hasanaginica* jedan od tek

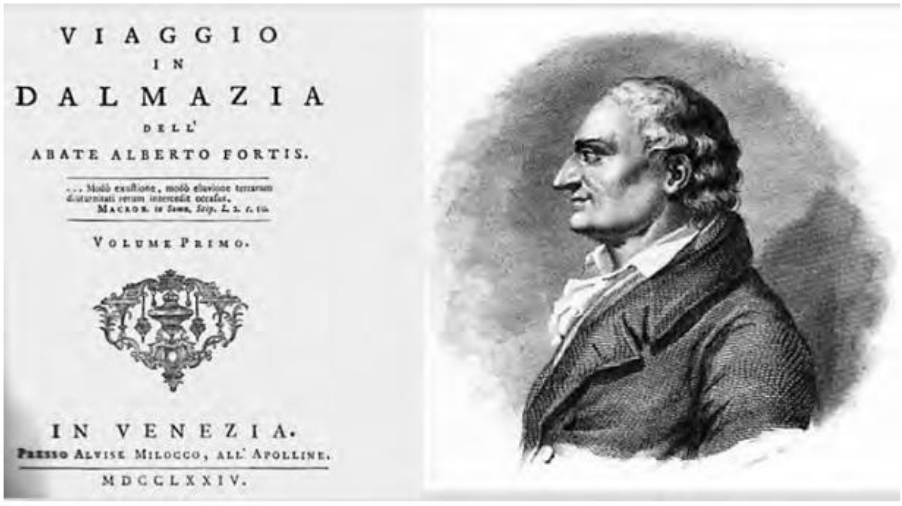

Fortis spominje i jezik koji imenuje kao "bosanski", a kojim po njemu govore "Morlaci" u unutrašnjosti, za razliku od "ilirskog", kojim se govori u Primorju, a što, dakle, implicira važnu činjenicu da je i prema Fortisu jezik *Hasanaginice* zapravo bosanski, čime je njezina vezanost za bošnjačko usmeno književno stvaranje dodatno potvrđena

dva izvorno usmenoknjiževna teksta koji su se našli u zbirci *Gusle* (*La Guzla*, 1827) istaknutog francuskog pisca 19. st. Prospera Mériméea, tobožnjem "izboru ilirskih pjesama skupljenih u Dalmaciji, Bosni, Hrvatskoj i Hercegovini", odnosno čuvenoj romantičarskoj književnoj mistifikaciji nastaloj na temelju upravo "osijanizma" i "morlakizma".

U svakom slučaju, uz to što su od neprocjenjive važnosti onda kad je o riječ zapisivanju te, praktično, sačuvanju *Hasanaginice*, a potom i onda kad je riječ o njezinu širokom međunarodnom populariziranju, Fortisov neupitni "osijanizam" i "morlakizam" koji odavde proizlazi istovremeno su i početak krize stvarnog identiteta i relativiziranja pripadnosti ove balade muslimanskom, odnosno bošnjačkom usmenom književnom stvaranju. Ovakvom čemu dodatno je doprinijelo i to što je "morlačka" odrednica, a koja, dakle, otpočetka prati *Hasanaginicu*, izrazito složenog značenja, različitog u drugačijim historijskim i kulturalnim kontekstima, pa će u kasnijim vremenima biti i različito tumačena, a najčešće kao hrvatska i/ili srpska, posebno počev od 19. st. i vremena nacionalnog romantizma na Slavenskom jugu. Tako će doći do paradoksa da će najpoznatiji bošnjački usmenoknjiževni tekst već u startu s jedne strane izgubiti ključnu odrednicu svojeg porijekla i uopće svoju stvarnu pripadnost, dok će s druge strane postati jedna od evropskih književnih senzacija počev od posljednje trećine 18. pa sve do sredine 19. st., s velikim ugledom i kasnije, javljajući se pritom i u brojnim prijevodima na evropske jezike te vezujući se tako čak i za neka od ključnih imena evropske književnosti i kulture ovog vremena. Nakon prvog, početnog Fortisova talijanskog prijevoda, *Hasanaginica* se, naime, već prvih narednih godina pojavljuje i na njemačkom u prijevodu Clemensa Werthesa (1775), a odmah

[7] Usp. npr.: *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

[8] Usp.: Munib Maglajlić, "Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi", *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 61-62.

[9] Usp. npr.: Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, "Morlaci i morlakizam u književnosti", *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

zatim i Johanna Wolfganga von Goethea (1775), potom u anonimnom francuskom prijevodu (1778), zatim na mađarskom, na koji je prevodi Ferenc Kazinczy (1789), na latinskom, i to u prijevodu Dubrovčanina Đure Ferića (1798), nakon čega slijede dva uzastopna engleska prijevoda – prijevod Sir Waltera Scotta (1798/99) i Johna Boyda Greenshieldsa (1800). Isto se nastavlja i u prvoj polovini 19. st., pa se *Hasanaginica* javlja ponovo na francuskom, ovaj put u prijevodu Charlesa Nodiera (1813), kao i na češkom u prijevodu Samuela Rožnaya (1813), potom na poljskom, na koji je prevodi Kazimierz Brodziński (1819), još jednom na njemačkom, i to u prijevodu Therese von Jacob, poznate i pod književnim imenom Talvj (1826), zatim na ruskom, na koji je prevodi Aleksandar H. Vostokov (1827), te ponovo na engleskom, no ovaj put u prijevodu Johna Browinga (1827), kao i opet na francuskom, sad i kao prijevod Prospera Mériméea (1827), zatim na švedskom u prijevodu Johana Ludviga Runeberga (1830) te iznova na francuskom, na koji je ovom prilikom prevodi Gérard de Nerval (1830). U istoj, prvoj polovini 19. st. *Hasanaginica* će se pojaviti i u slovenačkom prijevodu Jakoba Zupana (1832), kao i u još jednom francuskom prijevodu – prijevodu Claudea Fauriela (1832), a potom će ponovo biti prevedena na ruski, što će ovaj put učiniti Aleksandar S. Puškin (1835), a nakon toga ponovo i na francuski, i to u prijevodu Adama Mickiewicza (1841), itd.[10] *Hasanaginica* je, isto tako, odmah uvrštena i u glasovitu antologiju *Narodne pjesme* (*Volkslieder*, 1778/79) Johanna Gottfrieda von Herdera, poznatiju pod njezinim naslovom u drugom izdanju *Glasovi naroda u pjesmama* (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1807), prvog velikog, a vrlo brzo naročito utjecajnog izbora usmenog književnog stvaranja evropskih naroda, posebno kod evropskih romantičara, gdje se, kao reprezentativni primjer onog što je bio Herderov ideal narodnog jezika i narodnog genija, javila u Goetheovu prijevodu s naslovom *Tužbalica o plemenitoj gospi Asan Aginoj* (*Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga*). Pa ipak, u pravilu, u svim ovim slučajevima, uključujući i Herderov antologijski okvir usmene poezije različitih naroda i njihovih jezika, *Hasanaginica* nije posmatrana primarno kao dio usmenog književnog stvaranja zasebne zajednice južnoslavenskih, odnosno bosanskih muslimana, niti je ova zajednica smatrana njezinim zasebnim matičnim stvaralačkim kontekstom, već je to bio najčešće kontekst isključivo hrvatskog i/ili srpskog naroda, odnosno kontekst isključivo hrvatske i/ili srpske književnosti.

Sa svim onim što jeste, pa i s njezinim vezivanjem za druge južnoslavenske književnosti, balada *Hasanaginica* predstavlja, otud, kako izrazito značajan prilog kasnijoj ideji bošnjačke književnosti, tako i jedan od pokazatelja puta postepenog i složenog etabliranja statusa i identiteta književnosti Bošnjaka

Pitanje pripadnosti i određenja *Hasanaginice*, koja će ubrzo postati i dijelom usmenoknjiževnog zanimanja Vuka S. Karadžića i njegove folklorističke koncepcije, postalo je tako prije svega pitanje hrvatske i srpske književnosti i njihovih međusobnih odnosa, i kao takvo trajat će tokom cijelog 19. st., a u manje-više istom ili sličnom smislu prisutno je i kasnije, tokom cjeline 20. st., sve do danas, pri čemu je problem pripadnosti *Hasanaginice* funkcionirao i kao okvir borbe za usmenoknjiževnu baštinu te uopće književno naslijeđe, ali i kao problem širih razmjera, uključujući i političko-ideološki te nacionalno-teritorijalni aspekt. Uz veliki broj drugih mogućih primjera, ovakvo što vjerno može posvjedočiti i primjer vezan za tzv. Meštrovićevu *Hasanaginicu*, odnosno verziju ove pjesme koju je – kako se navodi – prema zapisu na temelju sjećanja iz djetinjstva istaknutog hrvatskog skulptora i arhitekta Ivana Meštrovića u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* 1932. godine objavio Milan Ćurčin, pokretač i urednik ovog časopisa i srpski historičar književnosti. Radeći, naime, na srpsko-hrvatskom književnom, kulturnom i političko-državnom jedinstvu, što je bio dio misije časopisa koji je vodio, Ćurčin između ostalog insistira na slijedećoj poziciji *Hasanaginice* "u narodu":

"Hasanaginica" je očigledno potekla iz slojeva našega naroda koji sebe i svoj jezik nazivaju hrvatskim *imenom. To dokazuju pisani izvori i Fortisova originala (Splitski Rukopis) i mnogobrojnih varijanata (vidi Gezemanovu raspravu) iz primorske Dalmacije i sa otokâ, kao i cela sredina u kojoj je ova gradja nadjena i prikupljena. To dokazuje još bolje živa pesma koja se još čuva i predaje u brdima zagorske Dalmacije, o čemu tako rečito govori Meštrovićeva verzija koju smo ovde saopštili. A kako je baš "Hasanaginica" probila našoj narodnoj pesmi put u svet, bilo bi pravo da se u svetskoj literaturi, kad je o njoj reč, spominje hrvatsko ime naporedo sa srpskim imenom (koje je Vuk popularisao). Zabunu o "Morlacima" trebalo bi, bar u nauci i književnosti, popraviti, i stvar objasniti.*

Govorim danas ovako zato što sam za ovih poslednjih dvadesetak godinâ saznao više činjenicâ – s obzirom na narodne pesme i njihovo širenje, poimenice u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, – za koje ranije nisam znao (naprimer, da u Dalmaciji i nema pravoslavnih *guslarâ); a onda, i poglavito, zato što mislim da treba, u ovim našim sadašnjim nacijonalnim prilikama, poći malo unazad pa povesti računa o tome da nisu svi, nažalost, našega uverenja o jedinstvenosti onoga što se zove* srpsko *i* hrvatsko, *i da će biti još potrebno boriti se da to uverenje počne opet dublje hvatati korena, a da se dotle svačije mišljenje ima*

[10] Usp.: *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 7-8, 621-683.

uvažavati. Inače, nama može biti samo drago u duši da smo došli do ovog širega iskustva o poreklu i domovini naših narodnih pesama, jer nas ono učvršćuje u tom našem uverenju o nedeljivosti narodne teritorije i istovetnosti ne samo narodnog jezika nego i narodne duše.[11]

Iako piše o poziciji *Hasanaginice* "u narodu", Ćurčin je – očito – ni na koji način ne veže (i) za književno stvaranje onovremenih jugoslavenskih muslimana, već, naprotiv, pokušava uspostaviti tek neku vrstu isključivo srpsko-hrvatskog konsenzusa u vezi s ovom baladom. A tako se samo potvrđuje ona situacija u kojoj će kriza njezina statusa i veze s bosanskomuslimanskim usmenim književnim stvaranjem, odnosno bošnjačkom književnošću uopće, još od vremena njezina prvog spomena i objavljivanja pod "morlačkom" odrednicom postati, dakle, neizostavno povezana s *Hasanaginičinim* imenom.

Hasanaginica, međutim, nesumnjivo pripada prije svega južnoslavenskoj muslimanskoj usmenoknjiževnoj praksi, odnosno bošnjačkoj usmenoj tradiciji, mada su njezini odjeci, uključujući i bitno drugačije verzije ove pjesme, prisutni i šire, posebno upravo u dalmatinskoj usmenoknjiževnoj baštini. O njezinu bošnjačkom karakteru već na prvi pogled svjedoči cjelokupan unutarknjiževni svijet ove balade, a naročito njegovi složeni socijalni aspekti,[12] posebno porodično-rodbinski, ali i klasni, koji su karakteristični isključivo za muslimansku zajednicu i koji su sa svim svojim specifičnim pojedinostima, koje nerijetko reflektiraju i detalje muslimanske vjerske običajnosti i prava, mogli u datoj mjeri biti dovoljno poznati i bliski tek pripadnicima muslimanske zajednice, naročito s obzirom na vremenski kontekst u kojem je balada nastala. U tom smislu, gotovo je nemoguće da bi pjesma poput *Hasanaginice* mogla nastati izvan sredine kojoj su muslimanski socijalni aspekti života tek posredno poznati i faktički nevlastiti, tuđi i strani. Ovom, također, idu u prilog i drugi, a prije svega književnohistorijski pokazatelji.

Svijet o kojem govori *Hasanaginica*, svijet u kojem u Dalmatinskoj zagori postoje age, begovi i kadije, njihovo društvo i zajednica, odnosno uopće onaj način života koji je karakterističan za Osmansko carstvo, a posebno za osmansku Bosnu, među Fortisovim "Morlacima" mogao je postojati samo do mletačkog osvajanja Imotskog i okoline, dakle nužno prije 1717. godine, a u tom svijetu *Hasanaginica* je morala biti prisutna barem neko vrijeme, vjerovatno mjereno desetljećima, jer teško da bi se u suprotnom slučaju priča iz "turskog" doba mogla održati u novom, postosmanskom periodu kraja o kojem je riječ. Da bi zaživjela i prenijela se dalje, do Fortisove 1774. godine, a pogotovo do Ćurčinova dječaka Meštrovića s kraja 19. i početka 20. st. i njegove moguće verzije *Hasanaginice*, usmena tradicija trebala je, naime, vrijeme, ali i povoljne uvjete za tradicijsko oblikovanje i prenošenje, što ne bi bilo moguće da balada nije nastala barem nekoliko desetaka godina prije kraja osmanske vlasti u imotskom kraju, odnosno dalmatinskom zaleđu. A to je već ono vrijeme kad u Fortisovoj "Morlakiji" još uvijek živi i muslimanska zajednica sa svojom tradicijskom kulturom, a koja je nerazdvojna cjelina s ostatkom tradicijske kulture ostalih južnoslavenskih muslimana, uključujući i usmenu književnost. Kako je istaknuto, samo u ovoj zajednici moguć je bio nastanak pjesme kakva je *Hasanaginica*, a nestanak ove zajednice u imotskom kraju i dalmatinskom zaleđu, odnosno njezino povlačenje prema Bosni ili konvertiranje u kršćanstvo, nije nužno moralo značiti i nestanak same balade – balada je kao već oblikovana i ukorijenjena usmenoknjiževna tradicija mogla nastaviti svoj život i izvan zajednice u kojoj je nastala, baš kao i kod prevjerenih članova zajednice, koji su je još neko vrijeme mogli čuvati kao naslijeđeno tradicijsko dobro. Uz to kako je *Hasanaginica*, direktno ili nekim posrednim putem, mogla dospjeti do Fortisa, ovakvo što moglo bi, isto tako, objasniti i ograničenu teritorijalnu rasprostranjenost same balade, kao i inače mali, vrlo ograničen broj njezinih mogućih verzija, baš kao i djelimičnu prisutnost *Hasanaginice* izvan njezina izvornog muslimanskog, bošnjačkog konteksta.

Nije općeprihvaćeno ni to je li *Hasanaginica*, poput drugih poznatih bošnjačkih usmenih balada, usmenoknjiževno pjesničko uobličenje nekog stvarnog zbivanja iz prošlosti, baš kao što nije općeprihvaćen ni mogući historijski identitet njezinih likova, mada je gotovo izvjesno da ovaj osobeni usmenoknjiževni pjesnički tekst pripada krugu balada s lokalnim obilježjima, slično drugim značajnim baladama bošnjačke usmene književnosti.

Pri svemu ovom, neupitnu pripadnost *Hasanaginice* južnoslavenskoj muslimanskoj, odnosno bošnjačkoj tradiciji kao takvoj potvrđuju i ona moguća tumačenja po kojima historijsko jezgro balade čini bračni nesporazum stvarnih ličnosti iz sredine 17. st. – Hasan-age Arapovića (1612-1699) iz Zagvozda, po rođenju Mostarca, a kasnije, u vrijeme koje pripada zbivanjima balade, dizdara tvrđave u Zadvarju u Imotskoj krajini, i njegove supruge begovice Fatime Pintorović (1620/21-1646/47), porijeklom iz Klisa, a starinom iz Ljubuškog.[13] Riječ je, dakle, o ličnostima i zbivanju iz

[11] Milan Ćurčin, "*Hasanaginica* u narodu (Meštrovićeva verzija.)", *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 352-353.

[12] Usp. npr.: Muhsin Rizvić, "Socijalni aspekti Hasanaginice", *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 136-151.

[13] Usp. npr.: Radmila Pešić, "Pitanje istoričnosti ličnosti Hasanage i Hasanaginice", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, god. 4, sv. 1, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1974, str. 399-

Naziv "Morlaci" odnosi se stoga i na stanovništvo kraja odakle po svemu sudeći dolazi *Hasanaginica* – žitelje Imotskog i njegove okoline, dotadašnjeg bosansko-osmanskog teritorija koji Mlečani zauzimaju 1717. godine, nakon čega se muslimanski dio stanovništva ovog prostora ili povlači u još dublju unutrašnjost, na preostali bosanski teritorij pod vlašću Osmanskog carstva, ili, pak, ostaje pod mletačkom vlašću, najčešće uz konvertiranje na kršćanstvo

vremena neposredne prisutnosti muslimana u dalmatinskom zaleđu, a što na osnovi apostrofiranog specifičnog svijeta same balade implicira i njezina upravo muslimanskog sastavljača ili, prije, muslimansku sastavljačicu. Ovakvo što unekoliko može potvrditi i znatno kasnije svjedočanstvo također Mostarca Husage Čišića, posebno istaknute ličnosti mostarskog, ali i uopće bosanskohercegovačkog društveno-političkog života između dvaju svjetskih ratova te sredinom 20. st., a koji se prema vlastitom porodičnom predanju zabilježenom kod Ota Bihalji-Merina, srpskog historičara umjetnosti i književnika, ispostavlja i kao mogući potomak upravo glasovitog Hasan-age i njegove ljube.[14] Pritom, Čišićeva predaja potvrđuje stvarni bračni nesporazum Hasan-age i Hasanaginice, mada upozorava i na izvjesna odstupanja priče same balade u odnosu na u porodičnom predanju sačuvano svjedočanstvo realnog zbivanja, no koje, nažalost, Bihalji-Merin nije zabilježio. Eventualno, svemu ovom mogla bi se dodati i mogućna naznaka usmene tradicije o bračnom razlazu Hasan-age i Hasanaginice koju nudi nešto ranija bošnjačka pjesma ove tematike iz *Erlangenskog rukopisa* jer, bez obzira na bitne razlike između ove pjesme i balade *Hasanaginica*, kao i bez obzira na prije svega hronološka nepodudaranja vijesti iz *Erlangenskog rukopisa* i književnohistorijskih tumačenja o mogućim historijskim precima kasnijih likova same balade, nije ipak potpuno isključena ni izvjesna mogućnost veze između ovih dviju pjesama, barem u smislu nekog još uvijek nerazjašnjenog zajedničkog okvira ili polazišta, a na temelju jedinstvenog bošnjačkog usmenoknjiževnog sistema.

Uz ovo, važno je napomenuti i to da, govoreći o književnom stvaranju "Morlaka", Fortis spominje i jezik koji imenuje kao "bosanski", a kojim po njemu govore "Morlaci" u unutrašnjosti, za razliku od "ilirskog", kojim se govori u Primorju,[15] a što, dakle, implicira važnu činjenicu da je i prema Fortisu jezik *Hasanaginice* zapravo bosanski, čime je njezina vezanost za bošnjačko usmeno književno stvaranje dodatno potvrđena. Uostalom, iako

405; odnosno: Mate Kuvačić-Ižepa, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007; Mijo Milas, *Asanaginičina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011; Vahida Šeremet, *"Hasanaginica" od 1646. godine do danas: Knjiga puta do ishodišta (Studija)*, PrintCom, Tuzla, 2013.

[14] Usp.: Munib Maglajlić, "Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi", *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 56-58.

[15] Usp.: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984, str. 59-60.

će je pod utjecajem Vuka S. Karadžića i uopće sličnih onovremenih shvatanja i sam kontekstualizirati u nacionalne okvire srpske književnosti, muslimanski karakter *Hasanaginice* vrlo rano primjećuje i npr. Adam Mickiewicz, koji u svojim predavanjima na prestižnom Collège de Franceu tokom 1840. i 1841. godine, uz isticanje izuzetnih pjesničkih vrijednosti ove balade, zaključuje da je *Hasanaginica* zapravo "muslimanska pjesma".[16] Uprkos prisutnom hrvatskom i/ili srpskom određenju *Hasanaginice*, ovakva njezina razumijevanja javljat će se, naravno, i kasnije, prije svega kod jednog broja drugih stranih autora, dok će – sasvim razložno – u bošnjačkoj recepciji *Hasanaginice* njezin muslimansko-bošnjački karakter predstavljati stalno i neupitno, samorazumljivo mjesto. Uz druge različite primjere, ovakvo što, također, dodatno će se potvrđivati i u mogućim dalekim odjecima ove balade u bošnjačkom usmenom književnom stvaranju i znatno kasnije, čak i krajem 19. te početkom 20. st., kao npr. u zapisu jedne ovakve, bitno izmijenjene varijante *Hasanaginice* objavljenom u prvom godištu znamenitog bošnjačkog časopisa *Behar* 1900. godine[17] – iako se ova varijanta *Hasanaginice* višestruko razlikuje i od Fortisova zapisa ove balade i od njezine moguće varijante u *Erlangenskom rukopisu* iz prve trećine 18. st., jasno je da je u pitanju stvarna i trajna prisutnost pjesme o Hasan-aginoj ljubi u kolektivnom i kulturalnom pamćenju Bošnjaka. Ovakvo što, najzad, svjedoči i bošnjačka pisana književnost, prije svega novija bošnjačka književna praksa, kojoj je *Hasanaginica* jedna od najistaknutijih tradicijskih prethodnica, odnosno jedan od naročito povlaštenih elemenata njezina kulturalnomemorijskog sistema i uopće važan faktor u njezinim unutrašnjim konektivnim strukturama.[18]

A sve ovo zajedno, posebno složeni svijet balade *Hasanaginica* koju je evropskoj čitalačkoj publici 1774. godine predstavio Alberto Fortis, potvrđuje u osnovi isto što i ranija svjedočanstva o bošnjačkoj usmenoj književnosti – njezinu, dakle, do 18. st. potpunu unutrašnju zaokruženost i prepoznatljivost, jednako kao i prostiranje bošnjačkog usmenog književnog stvaranja i izvan današnjeg bosanskohercegovačkog teritorijalnog okvira, odnosno njegove izrazite književnoumjetničke vrijednosti te realnu tradicijsku kontinuiranost, što potvrđuje i tezu o osobenom vlastitom prostoru bošnjačke usmenoknjiževne prakse, njezinu usmenoknjiževnu geografiju, baš kao i njezinu književnu zrelost i trajnost. Sa svim onim što jeste, pa i s njezinim vezivanjem za druge južnoslavenske književnosti, balada *Hasanaginica* predstavlja, otud, kako izrazito značajan prilog kasnijoj ideji bošnjačke književnosti, tako i jedan od pokazatelja puta postepenog i složenog etabliranja statusa i identiteta književnosti Bošnjaka. U tom smislu, slučaj *Hasanaginice* prvi je i stvarno i simbolički najavio neke od ključnih značajki pristupa bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, ali i bošnjačkoj književnosti uopće, koji će biti dominantni tokom narednog, 19. st., a na koje su već uputili i različiti pristupi bošnjačkoj usmenoj poeziji iz *Erlangenskog rukopisa*, uključujući i predstavljanje bošnjačke usmene književne baštine u drugim, nebošnjačkim nacionalnoknjiževnim okvirima. Iz današnje perspektive gledano, *Hasanaginica*, međutim, jeste i usmenoknjiževni tekst izrazite interliterarne i interkulturalne vrijednosti, pa tako i jedno od ključnih mjesta interliterarne i interkulturalne bosnistike, što je potencijal ove balade koji još uvijek nije dovoljno iskorišten. [...] ■

Prof. dr. Sanjin Kodrić vanredni je profesor bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda BiH Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je i šef Odsjeka za književnosti naroda BiH, kao i voditelj Instituta za književnost te voditelj Centra za naučnoistraživački rad i stručne aktivnosti. Uz gostovanja i predavačke angažmane na više univerziteta u BiH i inostranstvu te različite druge domaće i međunarodne naučne, akademske i profesionalne aktivnosti, član je i Redakcije za izdavačku djelatnost te Redakcije časopisa *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, član Uredništva časopisa Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli *Bosnistika plus* te saradnik Instituta za bošnjačke studije pri BZK "Preporod". Predsjednik je Matičnog odbora BZK "Preporod", jedan od osnivača i zamjenik predsjednika Slavističkog komiteta u BiH, gdje je i rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije te urednik u Redakciji biblioteke *Bosnistika*, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je voditelj Odjela za konferencije i urednik za oblast književnosti u Redakciji časopisa *Pismo*. Također, između ostalog, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, kao i inostrani član uredništava časopisa *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slawistyka* i *Univerzitetska misao*.

Posebno se bavi novijom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću (19. i 20. st.), naročito u vezi s pitanjima kulturalnog pamćenja, interkulturalnosti i interliterarnosti, kao i teorijom historije književnosti. Pored *Historije novije bošnjačke književnosti* (knj. I-V), koju trenutno piše, te niza uređenih i/ili priređenih izdanja, autor je dviju naučnih knjiga – *Književna prošlost i poetika kulture: Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi* (2010) i *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012), kao i više od sedamdeset naučnih te većeg broja stručnih radova. Učesnik je dvadesetak naučnoistraživačkih projekata u BiH i inostranstvu, od kojih je neke i vodio, kao i više od pedeset međunarodnih naučnih skupova, dok je između ostalih organizirao i *Sarajevske filološke susrete* (decembar 2010, decembar 2012, maj 2014) te *Prvi bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2011), a predsjednik je i Organizacionog odbora za predstojeći *Drugi bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2015).

[16] Usp.: Adam Mickiewicz, "La mort de la femme de Hassan Aga", *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 204-206.

[17] Usp.: "Smrt Hasan-aginice", zabilježio Ibrahim Dautović, *Behar*, god. I-XI, 1900-1911, Izbor, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 40.

[18] Usp. npr.: Lada Buturović, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2010, str. 7-86; odnosno: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 21-200.

KRŠĆANSKI NIŠANI

"Kršćanski nišani" jedna su od memorijalnih posebnosti Bosne i Hercegovine. U dosadašnjoj znanosti smatralo se da pripadaju uglavnom bosanskim katolicima. Istraživanja provedena za potrebe studije "Od stećka do nišana" pokazuju da su također zastupljeni i u muslimanskim mezarjima, kao muslimanski nišani, što znači da "kršćanski nišani" jesu i "muslimanski nišani". Nastali u prvim stoljećima osmanske vlasti u Bosni, otkrivaju istorodno porijeklo bosanskohercegovačkog stanovništva čiji će se nadgrobni spomenici, po svom obliku i simbolici, postepeno udaljavati jedni od drugih; od stećka preko "kršćanskog nišana" do muslimanskog nišana i krstače

Piše: Ibrahim Pašić

Kako piše Šefik Bešlagić, "kršćanski nišani" su nadgrobni spomenici "koji se po svojim oblicima ne razlikuju od spomenika nad muslimanskim grobovima, ili su s njima slični." Osnovna razlika između "kršćanskih nišana" i muslimanskih nišana ogleda se u tome što "kršćanski nišan", nad grobom umrlog, ne dolazi u paru, kao uzglavni i nožni nišan muslimana. "Kršćanski nišan" iznad groba dolazi u singularu, kao jedan nadgrobnik, i postavljen je iznad glave pokojnika. Međutim, kao što se u poglavlju koje slijedi posebno otkriva i što je dosadašnjim istraživačima ostalo nepoznato ili nejasno, prvi muslimanski nišani u Bosni nad muslimanske grobove također dolaze u jednini. Kao i stećci, postavljani su kao jedan nadgrobnik iznad mezara, kao uzglavni biljeg nad grobom umrlog.

Prema zapažanju slikara i polihistoričara Đoke Mazalića, "kršćanski nišani" asociraju "zapravo na oblik preslice". Asocijacija ima historijsko utemeljenje. Kao i nišan, i preslicu su u srednjevjekovnu Bosnu donijele Osmanlije. Na bosanskome tlu nišan i preslica su se ukrstili s križem. Tako je nastala jedinstvena forma tipično bosanskih "kršćanskih nišana", koji se po svom izgledu bitno razlikuju od klasične krstače. I ono što je do sada bilo nepoznato i o čemu će kasnije biti više riječi, jeste: "kršćanski nišani" nisu isključivo kršćanski nadgrobni spomenici. Situirani su i u muslimanskim mezarjima i oni su, također, nadgrobni spomenici muslimana Bošnjaka.

"Kršćanski nišani", iako ne uvijek i kao pravilo, sadržavaju kršćanski simbol križa. Njihov oblik, u osnovnim crtama, slijedi oblik muslimanskog nišana, s tim što neki primjerci u gornjem dijelu ponekad imaju poprečna ispupčenja u obliku polujabuke koja su u funkciji naznake poprečnih stranica križa.

Proces prelaska bosanskohercegovačkog stanovništva na islam, kao i u ostalim balkanskim zemljama, nije išao brzo ni jednostavno. Prolazio je kroz više etapa u kojima su novi muslimani nastojali da sačuvaju veze sa starom vjerom. Kako navodi osmanista Adem Handžić, u prvim decenijama osmanske vlasti na tlu Bosne "prihvatanje islama imalo je deklarativni karakter, sastojalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena". Pritom, "prihvatanje islama u prvim decenijama bilo je više politički gest kojim se na najubjedljiviji način izražavalo priznanje osmanskog poretka i prihvatanje osmanske državne misli, nego što je mogao predstavljati stvarno ostavljanje svoga, a prihvatanje tuđeg kulta."

Religija je najdublja brazda ljudske svijesti i ne briše se lahko. Jednom prihvaćenu religiju čovjek vrlo teško ostavlja i mijenja u drugu. Stoga, do kraja 16. vijeka, kod prvih bosanskohercegovačkih muslimana prisutna je "ideološka i religijska zbunjenost", što je izazivalo podsmjeh pravih Turaka. Nove muslimane Turci su nazivali "poturima, neznalicama, neotesancima i dvovjernicima".

> **Prema zapažanju slikara i polihistoričara Đoke Mazalića, "kršćanski nišani" nalaze se "skoro uvijek na katoličkim grobljima, obično u društvu stećaka, ali za one starije, nešto bliže po formi turskim nišanima, iako leže u katoličkim grobljima ili u neposrednoj blizini, narod veli da su 'grčki' što zapravo znači – po Mazalićevom mišljenju – patarenski**

Jedan osmanski izvor iz 1585. godine, koji je obznanio Mehmed Handžić, opisuje način na koji su Bošnjaci prihvatali islam. U izvoru stoji da je muharir Mesih-paša došao u vilajet Bosnu da napravi popis stanovništva. U Bosni je zatekao "raskomadano, rastrgano i razbijeno stanovništvo", koje je živjelo u velikom strahu od džizje i povećanja državnih poreza. S bošnjačkim prvacima dogovorio se "nek iz svakog sela po jedan muškarac primi muslimansko ime, te da im se zbog toga imena oprosti džizja. Uglavnom se slože i uvide da im je u tome korist. Svaki jednostavno svoje ime prevede na turski jezik. Kome je bilo ime 'Živko' prozove se 'Jahja', kome je bilo ime 'Vuk' uzme ime 'Kurt', a kome je bilo ime 'Gvozden' uzme ime 'Timur'. Čim se prozovu muslimanskim imenima, džizja bude ukinuta, a mjesto nje na posjede kojima su raspolagali i koji se zvahu 'baština' odrede po jedan dukat."

Promjena kršćanskog imena u muslimansko, kako stoji u izvoru iz 1585. godine, ipak nije u potpunosti riješila problem. Podijelila je bosansko stanovništvo u tri grupe: na one koji su iskreno prihvatili "svjetiljku Božije Upute"; na drugu grupu koja ipak "ostade u propasti bezvjerstva"; i na "kolebajuću grupu" u čijem je "nestaložnom vjerovanju ostalo kolebanje i sumnja, pa niti su tačno primili islamske propise niti su bili otvoreni kršćani. Ova se grupa danas naziva 'Poturima'".

Različita vjerska simbolika pripadnika poturske "kolebajuće grupe" na svoj način odražava njihov kolebljiv vjerski karakter, kako na

ovom tako i na onom svijetu. Kako stoji u izvoru iz 1585. Godine: "Između njih ima ih dosta sa dvovrsnim zapisima. Ispod pazuha mu krst ne izlazi, nego se i buni protiv odbacivanja krsta." "Ispod pazuha" križ će kao simbol preći i na njihove "kršćanske nišane", uporedo s muslimanskim polumjesecom.

"Kolebajuća grupa" prvih muslimana stvorila je jedinstvene nadgrobne spomenike svojih pripadnika. Na jednom stubu-krstači iz Ledića, u općini Trnovo, čiji kratki poprečni kraci odražavaju vezu s klasičnom krstačom, nalazi se predstava turskog krivog luka sa strijelom a iznad njega je polumjesec. Spomenik očitava "kolebajuću simboliku": krstaču u nestajanju i nišan koji nastaje iz krstače. Polumjesec, koji se nadvio nad poprečnim krakovima križa, dolazi pod zaštitom turskog krivog luka i strijele. Na krstači iz Dračeva, kod Trebinja, ispod polumjeseca, umjesto luka i strijele, nalazi se osmanska sablja.

Krstača iz Dračeva

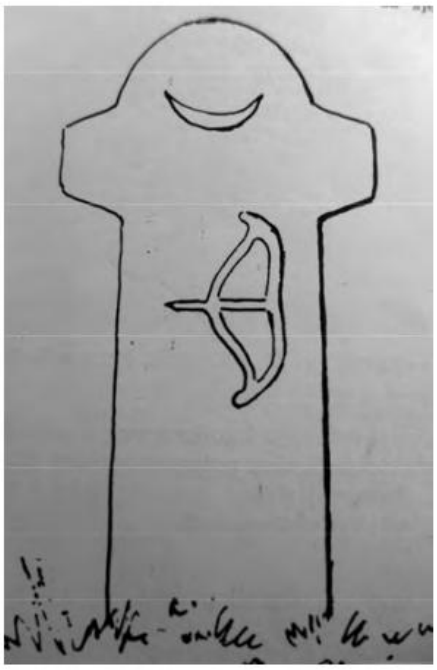

Stub-krstača iz Ledića

"ALAHOVI KRŠĆANI"

Kriptokršćansvo, prema grč. *krýptō* "skrivam", je "skriveno kršćanstvo", koje se prikriveno ili tajno slijedi. Njegovi sljedbenici su kršćani koji su, dolaskom Osmanlija na Balkan, deklarativno prešli na islam a tajno ostajali u staroj vjeri. U prvim stoljećima osmanske vlasti kriptokršćani se susreću na jednom širem prostoru, od Albanije do Bosne. Pritom, svima je zajedničko to što tajno slijede kršćanske propise, ali i javno čuvaju i obilježavaju stare praznike i običaje, uz korištenje svog dotadašnjeg "nevjerničkog" jezika. Francuski historičari B. i L. Bennasar nazivaju ih "Alahovim kršćanima" (Les chretiens d' Allah).

Albanija je tipična kriptokršćanska zemlja. U albanskom jeziku sinonim za kršćansko-islamski dualizam je riječ *laramane* "šareni" "raznobojni" (di vari colori), kako se nazivaju albanski kriptokršćani čija je vjera "šarena" i "raznobojna". Od Albanije – preko današnjeg Sandžaka ka savremenoj Bosni i Hercegovini – kriptokršćanstvo postepeno slabi. To je zbog toga što je islam u srednjevjekovnoj Bosni, usljed *vjere bosanske* koja mu prethodi, pružio znatno jače zasade nego u drugim balkanskim zemljama. Prihvaćen je iskrenije i masovno, kao ni u jednoj drugoj balkanskoj zemlji.

Vladislav Skarić zabilježio je da neki novi muslimani u Bosni "нијесу дефинитивно прекидали са свим успоменама на стару вјеру, иако су, без сумње, показивали велику ревност у вршењу исламских обреда. Те везе са прошлошћу подражавају, макар и

Kršćanski nišan Mihoia Grahovčića

Nišan iz Malog Mošunja

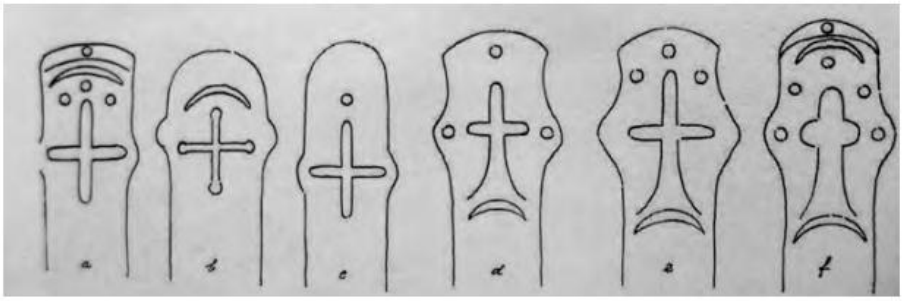

Oblici kršćanskih nišana iz okolice Rostova, srez travnički

ријетко, у именима њихове дјеце. У једног муслимана из Пресјенице има син *Келимен*; један се муслиман зове *Богдаило*. Ни једно ово име није муслиманско." Kako su izgledali nadgrobni spomenici navedenih ljudi, teško je reći. Pošto su njihova imena kršćanska, vrlo je vjerovatno da su nad njihovim grobovima stajali "kršćanski nišani".

Stara latinska poslovica kaže *Nomen est omen* "Ime je znak". Kršćansko ili muslimansko ime, poslije smrti njegovog nosioca, svodi se na muslimanski ili kršćanski nadgrobni znak. Kod kršćana to je krstača, kod muslimana nišan, kod onih koji su se kolebali između *vjere bosanske*, islama i kršćanstva – kršćanski nišan.

Jeronim Zlatarić je putopisac koji je krajem 16. vijeka prošao kroz Bosnu. Tom prilikom, on je zabilježio: "U toj provinciji s njenim krajevima nalazi se pod brigom fratara oko 20 hiljada kršćana, od nekog značaja i veliki broj Potura koji bijahu nekada kršćani, a zbog velikog tiranstva neprijatelja postadoše muslimani, ali nisu dobri Turci niti kršćani (...). Oni su sebi sačuvali ime kršćana za svaki slučaj, da bi mogli reći da su još kršćani unutra, ali od straha od neprijatelja nisu smjeli da to ispovjedaju otvoreno."

Razumije se, prelazak na islam nije bio nasilan, tako da se Zlatarićevi navodi o "velikom tiranstvu" zbog kojeg mnogi u Bosni postali muslimani, ne mogu prihvatiti. Međutim, za nas su od posebne važnosti navodi u kojima se kaže da su Poturi "sebi sačuvali ime kršćana", što je svojevrstan antroponomastički bilingvitet. Tragove tog bilingviteta autor ove studije pronašao je kod muslimana u selu Dusina, kod Fojnice. No, vrijeme je da se, s aspekta historije umjetnosti i u historijsko-etnološkom smislu, podrobnije zabavimo "kršćanskim nišanima", prvo u središnjoj Bosni.

***

Prema zapažanju slikara i polihistoričara Đoke Mazalića, "kršćanski nišani" nalaze se "skoro uvijek na katoličkim grobljima, obično u društvu stećaka, ali za one starije, nešto bliže po formi turskim nišanima, iako leže u katoličkim grobljima ili u neposrednoj blizini, narod veli da su 'grčki' što zapravo znači – po Mazalićevom mišljenju – patarenski. Takav je slučaj u Kremeniku, Malom Mošunju, Stojkovićima, Zagriju i Rostovu. Ti spomenici u dosta slučajeva nisu ni označeni krstom ili imaju pored maloga krsta i oznake polumjeseca, sunca i zvijezda, a nije zanemarena ni tordirana vrpca. Oni se nalaze redovno na

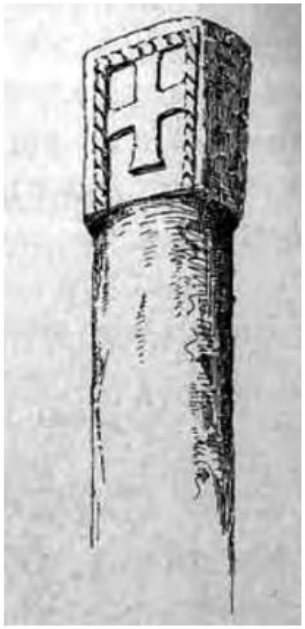

Nišan s krstom kod Kovačina (Popovo polje)

Stup na Prijevoru (kod Bileće)

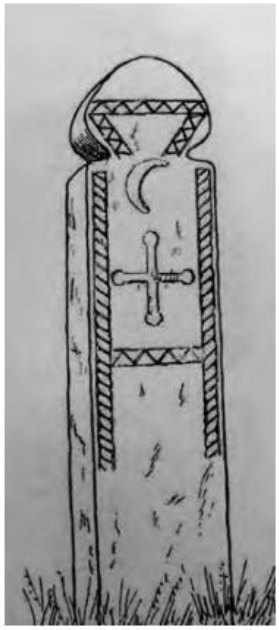

Kršćanski nišan iz Ljubine

srednjovjekovnim nekropolama uz stećke ili na mjestu starih nekropola srednjeg vijeka sa kojih su stećci odneseni, a i u današnjim hrišćanskim grobljima s krstovima i stećcima (Donja Večeriska, Brajkovići, Guča Gora, kod Krnjića, Rostovo, Ričice itd."

Najstariji "kršćanski nišani" za koje "narod veli da su 'grčki'", kako s pravom primjećuje Đoko Mazalić, jesu "patarenski" nišani, odnosno nišani nekadašnjih sljedbenika *vjere bosanske* ili Crkve bosanske. Oni su posljednjih decenija srednjevjekovne Bosne, a posebno za vladavine kralja Tomaša, bili izloženi žestokim katoličkim progonima. Pod prisilom i kao kripto-katolici, krili su se za života i poslije smrti. Da bi zavarali progonitelje, nad svojim grobovima podizali su nadgrobne spomenike sa znakom križa.

Na kršćanskom nišanu u obliku preslice, s natpisom i predstavom križa, iz Grahovčića južno od Travnika, u epitafu stoji: "sie leži mih(o)io grahovčić prave vire rimske (...)". To znači da je bio istinski i pravi katolik, za razliku od kripto-katolika čija vjera nije bila "prava". Međutim, njegov nadgrobnik nije katolički i nije "pravi". Nadgrobni spomenik Mihoia Grahovčića tipičan je kršćanski nišan. I pored toga, Dubravko Lovrenović smatra ga križem, što se nikako ne može prihvatiti. Navedenu vrstu križa kršćanska arheologija ne poznaje. Zapisano ime na nišanu, pak, nije *Mihovio*, kako Lovrenović "čita", već *Mihoio*, višestruko posvjedočeno na jugozapadnom Balkanu. Kršćanski nišan iznad groba Mihoia Grahovčića najvjerovatnije su postavili bosanski kripto-katolici. Obilježili su ga svojim tipskim nadgrobnikom u obliku preslice, uz naznaku da se Mihoio po svojoj vjeri ipak razlikovao od njih, te da je bio "prave vire rimske."

Bosanski kripto-katolici, dolaskom Osmanlija, upoznaju novu vjeru islam, koji će u Bosni i Hercegovini ubrzo pustiti snažne korijene. Kako pokazuju osmanski defteri, do 1604. godine preko 90% srednjebosanskog stanovništva primilo je islam. U prelaznom periodu, iz kršćanstva ka islamu, znatan broj "kolebajućih" nadgrobnih spomenika poprimio je formu preslice, odnosno kršćanskog nišana, što se posebno očitava na nekropoli u Malom Mošunju.

U *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, u selu Mošunj – što je današnji Gornji i Donji Mošunj sjeverozapadno od Viteza – popisana su 32 muslimana sa baštinama. Selo je tada bilo u potpunosti muslimansko. Kršćanska imena očeva popisanih muslimana – u popisu Jusuf – Vladosava; Mustafa – Marka; Ferhad – Radka; Mustafa – Živka; Iskender – Vukelje; Ibrahim – Abdulaha – ukazuju na skori prelazak njihovih sinova na islam. Razumije se, popisani muslimani, poslije smrti, sahranjivani su u muslimansko mezarje a iznad njihovih grobova postavljani su muslimanski nišani. Nadgrobni spomenici njihovih djedova i očeva, pak, bili su stećci i kršćanski nišani. Stoga, mošunjska nekropola je jedna je od brojnih bosanskohercegovačkih multikulturalnih nekropola na kojima se, na

istom memorijalnom prostoru, nalaze stećci, kršćanski nišani i muslimanski nišani.

Đoko Mazalić piše da "u Malom Mošunju imamo slučaj gdje su uz staru bosansku nekropolu stajali pored stećaka hrišćanski nišani, par muslimanskih nišana i, napokon, novovremeni krstovi. Stećci su s te nekropole odavno odneseni, ali im se poznaju ležišta, a muslimanski nišani uklonjeni su prije tridesetak godina, ali je od jednog sačuvan fotosnimak, a od drugog crtež."

"Novovremeni krstovi" s nekropole u Malom Mošunju pripadaju nadgrobnim spomenicima recentnog katoličkog stanovništva, koje se u Mali Mošunj doselilo iza 1604. godine.

Sela Donja Večeriska, Brajkovići, Guča Gora, Krnjići, Rostovo, Ričice, za koja Mazalić informira da se u njima nalaze "groblja s krstovima i stećcima", do 1604. godine postala su muslimanska. Iste godine u selu Večerička popisan je 81 musliman; u selu Guča Gora 60 muslimana i 5 nemuslimana s baštinama; u selu Ričica 53 muslimana i 3 nemuslimana s baštinama. Razumije se, poslije stećaka, u nekropole navedenih sela uporedo dolaze kršćanski i muslimanski nišani. Vremenom, usljed epidemija kuge i sl, muslimansko stanovništvo tih sela sela biva prorijeđeno, a početkom 20. vijeka u ista sela, procesom čiflučenja i sl., doseljavaju se katolici. Oni će u istim selima podići novija katolička groblja, ponekad i uz nekropole stećaka.

Đoko Mazalić utvrdio je osnovne oblike kršćanskih nišana i njihovu teritorijalnu rasprostranjenost. S tim u vezi, on piše: "U vlaseničkom i zvorničkom kraju bile su to ploče dosta široke i visoke do 1 m, Oko Srebrenice steće ploče i stupci, oko Foče kvadratične prizme, koje već prelaze u stupce, oko Rogatice su to visoke prizme i obelisci. U Sarajevu (jaka turska sredina) zadržaše pravoslavni sve do kraja 18. vijeka stariju formu turskih nišana. U visočkoj nahiji imali su i pravoslavni i katolici po svojim grobljima dosta spomenika iste forme, od kojih se do danas sačuvao znatan broj. Iznimka je onaj stub iz Zgošće. U zapadnoj Bosni su to stupovi i steće od ploče (nekropola pod Komarom). U Hercegovini stupovi i visoke tumbe (Radimlja). U travničkoj okolini su to visoke ploče koje podsjećaju na oblik preslice (…)."

GRČKI KRIŽ NA KRŠĆANSKIM NIŠANIMA NIJE KATOLIČKI

"Kršćanske nišane" Đoko Mazalić podijelio je na nišane koji na sebi nose znak križa i nišane bez tog znaka. Uglavnom, riječ je o grčkom križu čije stranice su jednake dužine. Nišane s križem pripisao je bosanskim pravoslavcima i katolicima; bez križa – patarenima. Podjela je pogrešna, stoga što je *vjera bosanska* ili Crkva bosanska arijansko-gotskog porijekla. Naime, Mazalić nije objasnio zbog čega kršćanski nišani, za koje je smatrao da su katolički i koji se nalaze u katoličkim naseljima, uglavnom sadržavaju tzv. grčki križ, koji nije katolički i ne može biti katolički. Riječ je o najbrojnijem i najrasprostranjenijem srednjevjekovnom križu u Bosni, čije porijeklo je arijansko-gotsko.

"Kršćanske nišane" Mazalić je povezao s kulturnim i vjerski motiviranim običajima koji su poslije osmanskog osvajanja Bosne zaživjeli u Bosni: "Svakako je vjerovatno da su široke mase Bošnjaka pod uticajem turske sile u ovim krajevima, pod uticajem nove kulture i želje za mirom poprimale pristupačnije turske običaje pa i oblik ove vrste nišana kao nadgrobnog spomenika, dok su mnogi prešli i na islam."

Oblici kršćanskih nišana, koji se svojim izgledom sve više približavaju tipično muslimanskim nišanima, često sadržavaju sinkretističke simbole kršćanskog križa i muslimanskog polumjeseca, posebno u oblasti Travnika. Polumjesec na nišanu predstavljen je iznad križa, sa krakovima okrenutim prema zemlji, a ponekad se nalazi ispod križa, sa istom orijentacijom krakova. Oblik križa je grčki i on slijedi najrasprostranjeniju vrstu bosanskog srednjevjekovnog križa zastupljenog na bosanskom novcu i na stećcima. U katoličkim grobljima grčki križ nije i ne može biti katolički, ali nije ni pravoslavni. Grčki križ na tle Bosne donijeli su istočnjački arijanci i on je arijansko-gotskoga porijekla. Ta vrsta križa vjerovatno je dolazila i na neke nadgrobne spomenike prevjerenih bosanskih katolika, ali kao tradicionalni bogumilski križ.

Vjerska pripadnost bosanskih "kršćanskih nišana" 15. i 16. vijeka složena je i kompleksna. Po svoj prilici, najveći broj "kršćanskih nišana" podizali su potomci nekadašnjih kripto-katolika i prikrivenih bogumila, kojima je grčko *krýptō* "skrivam", u iskustvenom smislu i poslije osmanskog zauzeća Bosne 1463. godine, obilježilo vjeru. Neki od "kršćanskih nišana", bez znaka križa, zasigurno su pripadali kripto-muslimanima, odnosno tzv. Poturima, koji su i poslije prelaska na islam zadržali mnoge bogumilske običaje. Početkom 16. vijeka u djelu "Rerum turcarum commentarius" putopisac Montalbano, između ostalog, piše: "est aliud eo in regno hominum genus Potur appellatum, qui neqe Christiani sunt, neque Turcae circumeiduntur tamen, pessimique habentur." Montalbanine navode u 17. vijeku potvrđuje engleski istoričar Ricaut, koji za Poture kaže da "štuju Isusa i Muhameda, a odbacuju ikone i križ." Odbacivanje križa upravo objašnjava brojne "kršćanske nišane" koji ne sadržavaju taj znak. Nema nikakve sumnje, mnogi "kršćanski nišani" pripadaju Poturima, posebno iz okoline Travnika u kojem se još uvijek jedna mahala zove Potur-mahala. S tim u vezi, Muhamed Hadžijahić piše da se određena segregacija prema Poturima ogleda "u opstojnosti posebnih poturačkih mahala, konkretno u Travniku, pa i posebnih poturačkih grobalja."

Za riječ *potur* Muhamed Hadžijahić informira da "neki tumače kao složenicu: polu-turčin. Takvo tumačenje već daje turski anonimus iz 1585. Možda je opravdanije postanak ove riječi izvoditi od glagola poturčiti se, pa bi dakle

Nišan iz Loznika (Visoko)

Nišan iz Bukovika, (hidžr. 1034.)1624. god.

ono *po* bilo prefiks." M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 91. U rukopismom *Rječniku turcizama* Safvet-bega Bašagića *Potur* je "pataren", "bogumil"; *poturluk* "balinsko neotmeno ponašanje". Isto, str. 91. Ćiro Truhelka smatrao je da je u imenima *potur groblje* i *potur mahala* "ime potur zaostalo od starih patara – patarena." Ć. Truhelka, *Bosanska narodna* (*patarenska*) *crkva*, Povijest Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo 1942, str. 792.

Kršćanski nišani nalaze se i na tlu Hercegovine, iako u znatno manjoj mjeri. U *Glasniku zemaljskog muzeja*, iz 1891. godine, Ćiro Truhelka donosi crteže dva kršćanska nišana koji su se nalazili na lokalitetima kod Kovačina u Popovom Polju i na Prijevoru kod Bileće. O bilećanskom nadgrobnom spomeniku piše: "Облик му је врло неспретан, нејасан, није крст а није нишан, те спада у ону врсту споменика коју је врло тешко протумачити, гдје ваљда ни сам кипар није знао, што управо представити мисли."

Kipar spomenika sa Prijevora dobro je znao "што управо представити мисли." Očito, on je s namjerom predstavio kršćanski nišan. Godine 1891, kad Truhelka piše o nadgrobnom spomeniku koji ga je doveo do dileme, o kršćanskim nišanima se skoro ništa nije znalo.

U selu Ljubina, ispod zaselaka Ulištovići i Čepiljače, nalazi se posebno zanimljiv nadgrobni spomenik u obliku četverostrane prizme, koji je Đoko Mazalić definirao "kršćanskim nišanom". Situiran je u nekropoli stećaka koja broji 8 spomenika (7 sljemenjaka i 1 stub). Na nišanu je zastupljena dvostruka vjerska simbolika; grčki križ a iznad njega polumjesec, čime je simbolički obilježen prelazni period od stećka – preko kršćanskog nišana – ka muslimanskom nišanu. Križ i polumjesec pomirljivo očitavaju nekadašnje posve izvjesne vjerske dileme bosanskoga čovjeka, koji se još uvijek nije odvajao od svog bogumilskog križa, ali nad kojim se nadvio muslimanski polumjesec. Svakako, povoljne političke prilike, koje su u Bosni nastupile poslije pada Srebreničke i Jajačke banovine pod osmansku vlast (1512 – 1529. g.), išle su u korist muslimanskog nišana, koji je nadvladao kršćanski. S tim u vezi, za nekropolu stećaka iz Ljubine, na kojoj se nalazi "kršćanski nišan" s polumjesecom ali i s križem, Milenko Filipović je zabilježio da "муслимани сматрају то гробље својим (…)."

Zajednički simboli križa i polumjeseca nalaze se i na stećcima, na koje su došli u prelazno vrijeme od stećka ka nišanu, kada je križ sa stećaka prelazio na muslimanske nišane a

Nišani u obliku preslice (Goruša, Visoko)

polumjesec s nišana na stećke. Na stećku iz Malog Polja nalazi se predstava štita i mača. Na štitu su zajednički predstavljeni polumjesec a iznad njega grčki križ.

Na Području Rame nalazi se više "kršćanskih nišana". U selu Gmići, na planinskoj kosi Borak, Milenko Filipović informira da se nalazi *Grčko groblje* na kojem se nalaze "kršćanski nišani": "ту су стубови с крстовима (као у Дружиновићима), звездама и полумесецима." Na nekropoli stećaka u ramskom selu Dobroš, "на раскршћу испод села је један стуб" na kojem su "руке у рељефу". U Duškom Polju, u Rami, na lokalitetu, koji se zove 'Grčko groblje', "споменици су у виду стубова, којих има и врло високих."

Jedna od vrlo čestih i tipično bosanskohercegovačkih memorijalnih pravilnosti jeste: stećci i nišani nalaze se na istom memorijalnom prostoru, jedni pored drugih. Ni kršćanski nišani nisu izuzetak. Kao što se na području Travnika očitava, "oni se nalaze redovno na srednjovjekovnim nekropolama uz stećke ili na mjestu starih nekropola srednjeg vijeka sa kojih su stećci odneseni, a i u današnjim hrišćanskim grobljima s krstovima i stećcima (Donja Večeriska, Brajkovići, Guča Gora, kod Krnjića, Rostovo, Ričice itd." U selu Sebešić, kod Travnika, na lokalitetu Krajinsko groblje, nalazi se "petnaestak stećaka, dobrim dijelom već utonulih i pet hrišćanskih nišana (…)".

KRŠĆANSKI NIŠANI U MUSLIMANSKIM MEZARJIMA

"Kršćanski nišani" i najstariji muslimanski nišani nastajali su u isto vrijeme, zbog čega je vrlo teško odvojiti jedne od drugih, posebno kad se "kršćanski nišani" nađu u muslimanskim mezarjima, kao muslimanski nišani. U muslimanskim haremima na svoj način otkrivaju multikulturalnu Bosnu. Pokazuju da Bošnjaci po svom porijeklu nisu Turci, već autohtoni evropski muslimani.

Goruša je visočko selo. Nedaleko od jame ugljenokopa u Goruši nalazi se staro muslimansko groblje, o kojem informira Mehmed Mujezinović: "Pored nišana sa turbanima, na kojima su isklesani tubasti mačevi i rozete, postoje i nišani slični preslicama ili pak podsjećaju na krstače. Jedan takav nišan visine 105 i osnove 35 x 13 cm sa polukružnim završetkom ima tri polulopte (jabuke). Nožni nišan je stela sa dvije jabuke. Grob je ograđen velikim kamenim pločama." Jedan nišan iz Goruše, također u obliku preslice, ima upisanu hidžr. 904. ili 1497/98. godinu.

Nišani u obliku preslice na tlu općine Visoko, prema istraživanjima Esada Durajlića, kao muslimanski nišani također se nalaze u mezarjima Nad Bedemom – Grajani, Tabakov do – Gračanica, Livade – Loznik, Šehidova luka – Lužnica, Tamnica – Bukovik. Na mezarju Sjeversko, u selu Šošnje, nalaze se "četiri nišana u vidu preslice, hidžr. godina 903 (1497./1498. godina.)."

Na lokalitetu Podgrebnjača, nedaleko od Ćatića i pored puta za Kraljevu Sutjesku, u starom i još uvijek aktivnom muslimanskom groblju, nalazi se nišan u obliku preslice, što je "kršćanski nišan" nad muslimanskim grobom. O tom nišanu Mehmed Mujezinović piše: "Karakterističan i rijedak je i nišan u formi preslice ili pak krstače u kojoj su bočni krakovi prikraćeni. Završni dio njegov je polukrug u kojem je sa jedne strane isklesana rozeta. Nišan je visok 170, širine 60 i debljine 20 cm." ■

SBORNIK
ZAKONA I NAREDABA
VALJANIH ZA KRALJEVINE
HRVATSKU I SLAVONIJU.

GODINA 1916.

Komad X.

Izdan i razposlan dne 6. lipnja 1916.

Broj 45.

Zakon

od 27. travnja 1916.

o priznanju islamske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji.

MI FRANJO JOSIP PRVI,

po milosti božjoj
cesar austrijanski, kralj češki itd.
i
apostolski kralj kraljevina Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije

potvrdjujemo

predloženi nam u osnovi po hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom saboru

Zakon

o priznanju islamske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji.

CIJENA: 40 KN / 5 KM / 5 EUR
ISSN 1330-5182